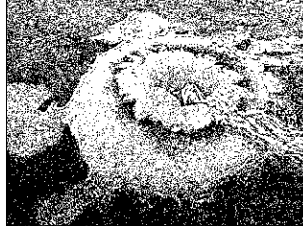

forrás

53. ÉVFOLYAM 2021. 11. SZÁM

Buda Ferenc	3	Tárgyaim
Füzi László	24	Az indulás évei (Töredékek a fiatal Buda Ferencről)
Villányi László	46	Tükör; Honleány utca (versek)
Tóth Erzsébet	48	ÉN lettem volna (Szilánkok egy életrajzból)
Háy János	55	Hangok és színek
László Liza	59	Az Erőszakról (vers)
Milbacher Róbert	61	A hitehagyott
Antal Balázs	71	Rémálomgólya (vers)
Karikó Katalin	74	A nehézségekről (A Géczy Jánossal folytatott beszélgetéssorozatból)

Orosz István	86	Emlékek apámról XI.
Beke József	110	Arany János és a Bánk bán
Buday Bálint	125	Egy „avult műfaj” esélyei (Narrációs szereplehetőségek a Szőke Panniban)
Komálovics Zoltán	132	A vendéglét mint poétikai tapasztalat (Villányi László: mindenek előtt)
Kiss A. Kriszta	139	Hitelesíteni a megkérdőjelezést (Milbacher Róbert: Angyali üdvözetek)
		Buda Borsi felvételei

forrás

SZÉPIRODALMI, SZOCIOGRÁFIAI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT •
Megjelenik havonként • Főszerkesztő: Füzi László • Kecskemét
Megyei Jogú Város és a Katona József Társaság folyóirata •
Kiadja a Kecskeméti Kortárs Művészeti Műhelyek Nonprofit Kft.;
Felelős kiadó: Füzi László • A szerkesztőség címe: 6000 Kecskemét,
Kápolna u. 11.; Telefonszáma: 76/482-223; Honlapcím: www.
forrasfolyoirat.hu; E-mail cím: forras@forrasfolyoirat.hu • Tördelés:
VideoPix Bt., Kecskemét; Tel.: 76/508-160; videopix@fibermail.hu •
Nyomdai kivitelezés: Print2000 Nyomda Kft., Kecskemét, Nyomda u. 8.;
Tel.: 501-240; Felelős vezető: Szakálas Tibor

A szerkesztőség tagjai: Buda Ferenc (főmunkatárs), Csenki Nikolett, Füzi Péter, Pál-Kovács Sándor Attila (szerkesztő), Bosznay Ágnes (szerkesztőségi titkár). A szerkesztésben közreműködnek: Bahget Iskander, Komáromi Attila, Pintér Lajos • Szerkesztőségi órák munkanapokon 10–12 óra között. • A borítón Benes József Forrás című munkája • A borítót és a tipográfiát tervezte: Zalatnai Pál • Kéziratot nem őrzünk meg és nem adunk vissza! Terjeszti a Lapker Zrt. 1097 Budapest, Táblás u. 32. • Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest. Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, és a kézbesítőknél, www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu, telefonon 06-1/767-8262, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest. Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), 1900 Budapest, 06-1/767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu. Belföldi előfizetési díj: 4800,- Ft • Index: 25947 • HU ISSN 0133-056X

Buda Ferenc

Tárgyaim

Belátom, nem valami korszakos felfedezés: életünk kezdetétől fogva (szinte) a legvégéig számos tárgyat kapunk ajándékkul, vásárolunk, veszünk birtokba, használatba, fogadunk társaságunkba. A tárgyak jellege, használati és/vagy „piaci” értéke, továbbá egy-egy személynél föllelhető mennyisége roppantul, már-már végtelen mód változatos. Függ a vonzalmaktól, vagyoni helyzetétől, emlékektől és érzelmi tényezőktől-kapcsolatoktól, világnézettől, hajlamtól, hivatástól, foglalkozástól, az életmódtól meg az életútjától, továbbá a ház, hajlék, lakás – esetleg az egész porta – befogadóképességétől, s függ természetesen annak a kulturális-civilizációs környezetnek a hagyományaitól és lehetőségeitől is, amelybe ki-ki beleszületik. A sor innenső végén (elején?) ott áll, mondjuk a buddhista szerzetes egy szál egyszerű köntösében, egyetlen pár sarujában, kezében az étkezésre, valamint adománygyűjtésre szánt tálkával. Avagy – teszem azt – egy koisan vadász a Kalahári sivatagból, magacsinálta ijjal s néhány nyílveszővel a markában meg antilopbőrrel vagy egy lenge szövettarabbal a derekán. A sor túlsó, ellenkező vége szerzteágazóbb, dúsabb, és szinte felsorolhatatlanul változatos. Meg sem kíséreltem hát a különféle példák részletes felsorolását, csupán megemlítem, hogy nagyságrendi tényezők tekintetében egy szakképzettnek elismert műgyűjtő, továbbá a kiszuperált, öreg motorkerékpárok hobbiszerelmese, valamint családi csecsebecsék tucatjainak-százainak szenvedélyes babusgatója lelki szempontból egymással rokon kategóriákba rendezhetők. Művészi, szellemi, piaci, használati értékről most ne essék szó. (Az érzelmi tényezők más lapra tartoznak.)

Jómagam soha nem tartoztam a tárgyak szenvedélyes gyűjtői közé. Ettől függetlenül számos holmi került a – hová is? birtokomba? tulajdonomba? használatomba? Ma talán így mondanám: a társaságomba. Időközben egy-kettő – vagy ki tudja, mennyi – el is hagyott. (Ám inkább hadd valljam be tisztességgel: figyelmetlenségem folytán többnyire én hagytam el őket.) Van, amit máig sajnállok (például a legelső szekercémet), ám többségük hiányába belenyugodtam. Az alább kiemelteknél jóval, mondhatni sokszorosán több az olyan s még máig meglévő holmi, ami számomra valamiért fontos vagy kedves. Pusztá felsorolásuk is túllépné az általam itt nekik szánt kereteket. Amelyekről most szót ejtek, azok mindegyike emlékeztet valakire vagy valakikre. Akik közel álltak, közel állnak hozzám. Akiket ismertem, szerettem, becsültem. Avagy: akiket jó lett volna személyesen is megismernem.

85. születésnapján szeretettel köszöntjük Buda Ferenc költőt, folyóiratunk főmunkatársát, barátunkat. (A szerk.)

Apám katonacsajkája és zsebórája

Hosszú életének (1909–2001) fiatal éveiben Apám sokszor és sokat volt katona. Legeslegelőször tizenkilenc évesen vonult be, mégpedig önként, s a katonaköteles kor elérte előtt egy esztendővel. Tőle tudom: nem a leküzdhetetlen kalandvágy sarkallta, sokkalta inkább az országosnál már akkor is kínzóbb nyírségi nyomorúság hajtotta el hazulról: a létbizonytalanságból a laktanyák kemény, de biztonságot ígérő világába. A szinte még tejfeles szájú, de három bátyjához képest erőteljes legénykét befogadta a sereg, utóbb pedig a hazai és európai (sőt világ)politika különféle fordulatai révén még jó néhányszor magára kellett öltenie az egyenruhát. Ez az én életem eleje táján legelőször a bécsi döntések során következett be. Halványan földereng, hogy egyszer Érsekújváron kellett szolgálattételre jelentkeznie, arra pedig már világosan emlékszem, hogy 1940 nyár vége felé, Észak-Erdély s a Székelyföld visszacsatolásakor tartalékos őrvezetőként ő maga is ott vonult egy kerékpáros szakasz élén Bánffyhunyadon, majd Kolozsváron át a csapattest kijelölt állomáshelye, Apahida felé. (E különös helynéven akkor, majdnem négyévesen én egyáltalán nem akadtam fenn: ugyan mi más lehetne az én Apám állomáshelye, mint Apahida? A laptop bezzeg most, 2021-ben fennakad: pirossal aláhúzza Apahidát.) A vonulás kései dokumentumaként néhány éve a Népszabadságban bukkantam rá egy korabeli – természetesen fekete-fehér – fényképre, amely a Bánffyhunyad főutcáján gyalogszerrel masírozó, felmálházott kerékpáros csapategységet ábrázolja, háttérben a fellobogózott házakkal, a takarosan kiöltözött, lelkendező helybeli lányokkal-asszonyokkal s a menetoszlop élén az én Apámmal. Alig egy esztendő múlva, a szövetséges hatalmak, köztük a Szovjetunió elleni hadüzenet után pedig még komolyabbra, sőt komorabbra fordul a dolog. Apám ettől fogva jóval több időt tölt a seregben, mint idehaza. Előbb a Kárpátok, közelebről Felsővisó térségében határvidésként szolgál, majd rövideke szabadság után egy rendfenntartó alakulattal Ukrajnába vezénylik. Tizenhét hónapot húz le Ukrajna és Oroszország határvidékén – a Gyeszna meg a Pripjaty folyókat emlegeti, az egészen odáig lehúzódó brjanszki erdőséget, sőt egyebek közt egy Szeregyina Buda nevű települést is szóba hoz, meg sem hökkenve rajta, hogy abban az irdatlan messziségben is van Buda, mégpedig nem is egy, hanem három: hisz ha van Szeregyina, azaz *Középső*, úgy kell lennie *Északinak* meg *Délinek*, illetve *Keletinek* s *Nyugatinak* is. Jó szerencséje s a Gondviselés távol tartotta őt Voronyezstől meg a hírhedett Don-kanyartól, fogásba nem esett, meg sem sebesült (hónapokkal hazatérte után majd itthon – ám az egy másik történet: már megírtam). A hódítani indult német hadsereg meg a csatlakoz(tat)ott magyar már erősen visszavonulóban volt ekkor, csak a vak nem látta (meg persze a végletesen elvakultak), hogy számunkra ez a háború (is) elveszett. Negyvennégy nyarának utóján végül Apám kapott három hét szabadságot. Zászlóaljparancsnoka (roppant sajnálom, hogy annak a derék, a helyi lakossággal is emberségesen bánó őrnagynak a nevét elfelejtettem, s már megkérdezni sincs kitől) a szabadságlevéllel együtt még egy nyílt paranccsal is ellátta, ami adott esetben megóvhatta őt a táborig csendőrség meg a nyilas pribékek zaklatásától. Így aztán egy napon váratlanul betoppant Anyám nővérééknek alsó-józsai kis

portáján (ahová Debrecenből Anyámmal együtt a napi bombatámadások elől beszállásoltunk), kezében katonaládájával, hátán hátizsákkal, a hátizsákra csatolt csajkával, zubbonyzsebében a szabadságlevéllel meg a nyílt parancssal s derékszíján a börtökben nyugvó szolgálati revolverrel. Innét aztán e történet főága már egészen más irányba kanyarodik. A csajka tulajdonjoga azonban írásos dokumentáció nélkül, csak úgy szóbelileg rám szállt. („Nesze, a tiéd.”) Tartós gyakorlati hasznát legelőször 1951 napfényes-zivataros augusztusában, diákéletem egyetlen úttörőtáborában vettem. A csajkát természetesen megtartottam, s ő épségben, hűségesen kísért végig mintegy háromnegyed évszázad vándorlásai, költözködései, bolyongásai hosszú során. Most itt pihen egyik könyvespolcom alsó traktusában, s kivárja: vajon melyik fiúutódomra bízom, mielőtt jelen szolgálatomból magam is végképp leszerelnék.

Apám zseborája annak az októberi napnak estéjén állt meg utoljára, amelynek délutánján az ő életműködései is csendesen s végleg megszakadtak. Azóta nem húztam fel, nem volt s nincs is szándékomban, hogy rendeltetésszerűen használatba vegyem. Ő is megjárta apámmal a háborút, egyre fáradtabban, de türelmesen mérván s mutatván az időt egészen a 21. század legelejéig. Úgy döntöttem: én már nem fogom tovább dolgoztatni. Ezt az ütött-kopott katonacsajkát jelöltem ki számára nyugvó- s egyben menedékhelyül.

Megjegyzés. Talán feltűnik az Olvasónak, talán nem: jelen írásomban a szóban forgó tárgyakra többnyire személyes, nem pedig mutató névmással utalok. Ezzel a verbális gesztussal nem a mostanság dudvaként elterjedt köznyelvi divatot szeretném követni. („Inkább amazt a káposztát kérem.” „Őt?”) Számomra ezek a tárgyak a hozzájuk fűző kapcsolat révén bizonyos fokig valóban megszemélyesültek.

Egy kopott, öreg fakanál

Olyan öreg talán még nincs, mint amilyen én vagyok, ám a hatvanat már jócskán meghaladta. Az egészen bizonyos, hogy késő kamaszkoromtól fogva ott szolgált Anyám keze alatt a konyhában. (Ami az idő tájt már az én állandó, külön éjjeli szállásom is volt: balfelől, a középben terpeszkedő asztal mögött, a fal mentén állt az ágyam, egy házilag barkácsolt, szalmazsákkal komfortosított fekvőhely lepedővel s egy szál goromba pokróccal leterítve, a tágas, ám sohasem elég befogadó képességű asztalfiókban a füzeteim, tankönyveim, író- meg rajzóleszközeim s egyéb tárgyaim, ami csak belefért. A bejárattal szemközti falnál, a *spájk* rozoga ajtajától jobbra a takaréktűzhely, magyarán *spór*, ám falusi rokonaink tájnyelvi elnevezése szerint *konyha*, ami a sütésen-főzésen-fűtésen kívül arra is szolgált, hogy kora tavaszunként egy szalmával kibélelt kerek kosárban alatta helyezzzük el a csibéit kikölneni vágyó tyúkocskáinkat, a kotlós alatt meg persze a jó előre gondosan végiglámpázott huszonegy tojást.) De most térjünk vissza a fakanálhoz. Igencsak kopott, sötétre avult mivoltában is megállapítható, hogy bükkfából készült, s ebből arra lehet következtetni, hogy valamely debreceni háztartási bolt, nem pedig a piac vagy az őszi nagyvásár volt beszerzési forrása. (Ez utóbbi helyeken jobbra derék, ügyes kezű teknővájó cigányok árultak effélet,

ám azokat nem a drága pénzen árult, kemény bükkből, hanem az olcsón, vagy épp ingyen beszerezhető, puha nyárfából faragták nyomban a kivágás után, azon frissiben. Nyárfát szárazon faragni ugyanis – hiába puhafa – fáradalmas, *haladatlán* dolog.) Szüleim végső távozása után magamhoz vettem ezt a kis fakanalat. Be kell vallanom: nem afféle „muzeális” emlékek szántam, hanem továbbra is híven szolgáló, *működő* eszköznek. Ehhez azonban némiképp rendbe kellett hoznom. Az ugyan nem zavart, hogy több évtizedes konyhai szolgálata során elveszítette a bükkfa eredeti színét, s a feje igencsak megkopott, el is feketedett, ám a felső peremén bizony már kezdett a rostjaira bomladozni. Emiatt aztán késel is hozzá kellett nyúlnom. Vigyázva lefaragtam hát élesre, enyhén íveltrel azt a romlásnak indult keskeny részt, s erősen remélem, hogy ebben a formájában-állapotában ideig-óráig még a segítségemre lesz, amikor épp a konyhában keresek magamnak elfoglaltságot. Ám leginkább abban bizakodom, hogy használata révén talán e jelen s még kézzelfogható, kitapintható valóságban is megőrizhetek valamennyit Anyám felejthetetlen mozdulataiból.

A „farkasnyomos”

E baljósnak tetsző szó hallatán (illetve: olvastán) ne gondoljunk semminemű dúvadúzó eszközre, vadászromantikára vagy más effélére. A „farkasnyomos” az erdélyi keresztzemes hímezés egyik legismertebb, legmutatósbab (s számomra talán a legkedvesebb) motívuma. Egymástól erősen elütő két színnel, leginkább (sőt szinte mindig) pirossal-feketével varrják. A mintaelemek apró részletei módosíthatók s variálhatók, ám az alapelv: a pozitív s a negatív egymásba indázó, egymást kiegészítő ritmikus váltakozása mindenkor s mindenütt azonos vagy legalábbis hasonló. Mindenütt: e motívum megfelelőire ugyanis kelet felé egészen Közép- és Belső-Ázsiáig haladva, más-más anyagból s technikával ugyan és különféle egyéb elnevezés alatt, de rábukkanhatunk.

Amióta eszemet tudom, Anyám mindig is szeretett hímezni. Eleinte előnyomott – „*drukkolt*” – alakos, feliratos falvédőket, virágmintás, babafigurás ágyfömlévalókat, fej alá vagy csupán ágydísznek szánt kisvankosok (*kapricpárnák*) huzatjait varrogatta ki szabad óráiban *száröltéssel, láncöltéssel* s szegte körül *endli-zéssel*, azaz magyarán szegőöltéssel. Évek teltevel aztán – ha jól emlékszem, már az én kamaszkorom közepe táján – rátért a kalocsaira. Változatos méretű, alakú s mintázatú darabok tucatjai kerültek ki esztendőik során a keze alól, alig tenyéryni terítőcskéktől a másfél-kétnégyzetméteres abroszokig. Az ún. újkalocsai derűsen tarka virágos kertjében kiélhette az élénk, ragyogó színek iránti olthatatlan vonzalmát, s egyben a fárasztó munkában telt évek-évtizedek során kénytelen-kelletlen háttérbe szorított művészi hajlamait is. (A régi kalocsai nem volt olyan tarka-barka, mint a későbbi: a maira hajazó virágos díszítőelemeket fehér alapon egy színnel, többnyire feketével hímezték.)

Telt-múlt az idő, s én időközben elkerültem a szülői hajlékból (ami a közös udvar peremén szorongó, rozzant kis szoba-konyha-kamra helyett akkorra már saját tulajdonú kertes ház lett a város egy távolabbi negyedében). Nem túl gyakori hazalátogatásaim egyikén Anyám egyszer csak előszedte legújabb munkáit.

Meglepődve fedeztem fel a kalocsaiak mellett jó néhány keresztszemeset is. „Ezek a legújabbak – emelt ki néhányat a kollekciónál –, mostanában ilyeneket csinálók.” S hogy jobban szemügyre vehetők legyenek, sorra végigterítette őket az asztalon. Attól fogva a kalocsai kissé háttérbe is szorult nála.

Anyám iránt természetesen nem vagyok, nem is lehetek elfogulatlan. Ezzel együtt kijelenthetem: hímezései magasabb szintet s értéket képviselnek az átlagos műkedvelőinél. Emögött – a veleszületett hajlamon s az átlagon felüli készségeken túl – természetesen ott van a szeme világa öregkori romlásáig tartó, több évtizedes napi gyakorlat is. Ezenfelül szakkönyveket tanulmányozott, folyóiratok-magazinok hímezőrovatait böngészte végig, hogy megbízható ismeretekhez s hiteles képanyaghoz jusson. Örömteli kíváncsisággal kalandozott Erdélyen s a Kárpát-medencén túl is, főleg kelet felé. (Egyik nagyméretű munkájában például egy örmény szőnyeg mintázatát vette át.)

Azt hiszem, túl sok fáradságába nem került volna az sem, hogy megszerezze a népművész címet. Ám ilyesmi – szerintem – meg sem fordult a fejében. (Vagy ha igen, hát elvetette. Különbösen szóba hozta volna – legalább előttem.) Ő legfőképp a tevékenység örömeért fogott tűt meg hímezőfonalat a kezébe. No meg ajándékozás végett. Szépséges munkái közül pénzért egyetlen darabot sem bocsájtott áruba. Ezt a lehetőséget jómagam nem pendítettem meg soha előtte, ám így is szinte hallom ki nem mondott válaszát az el sem hangzott kérdésre: „Nem azért foglalkozom én ezzel, kisleányom, hogy pénzt csináljak belőle.” Amihez a magam szavával csupán ennyit fűzhetnék hozzá: ugyan ki is tudta volna méltóképp megfizetni? Így aztán Anyám hímezéseinek nagy többsége ott kötött ki a rokonoknál, barátoknál, jó ismerősöknél, no meg az Ő első-, másod- s majd a harmadízigleni utódainál és leszármazottainál.

Személyes választásom szerint nálam épp ez a farkasnyomos.

Hát – idáig jutottunk el ezen a szelíd farkasnyomon.

Egy pár kisbabacipő

Hosszuk 12 centiméter, szélességük 6 centiméter, magasságuk úgyszintén 6 centiméter. Színük alig kopott fehér. Elöl a „termék” márkanéve olvasható, jobb és bal oldalukon pedig ugyanazon két-két mesefigura kissé Walt Disney-s ábrázolását szemlélhetjük szorgos kertészkedés közben. Első pillantásra meglepő az aprócska lábbeli alig kopott, már-már újszerűnek tetsző állapota. „Így megbecsülte, ennyire vigyázott rá egykori tulajdonosa?” – morfondírozok magamban. Ám aztán csakhamar rálelek a dolog nyitjára: az emberi élet kezdete táján az eleinte aprócska végtagok csakhamar gyors növekedésnek indulnak, s az eredeti elképzelés szerint tartósabb használatra szánt lábbelit egykettőre továbbadják (ha van kinek), vagy nyugalomba helyezik.

Miután e parányi cipőcske egy költözködést követő rendcsinálás közben néhány éve ismét a kezembe akadt, eleinte (nem is tudom, miért, talán azért, mivel a jobbosban benne felejtődött egy fél pár halványkék babazokni is) abban a hiszemben voltam, hogy Peti fiunk volt egykori viselője és tulajdonosa. Mindenesetre magamhoz vettem, úgy érzékelvén: elég jól, s hogy úgy mond-

jam, „kitapinthatóan” testesíti meg gyermekeink – hajjaj! – hajdani kisedekorát. Nemrég aztán tisztázódott az eredeti, a valódi tulajdonos személye is. Miután ugyanis megmutattam neki, éppenséggel Péter jelentette ki határozottan, hogy nem az övé volt, hanem Borsié. Az okadatolás terén jártas kutatóként még azt is hozzáfűzte, hogy ezt a típust – úgymond – az ő idejében még nem lehetett kapni. Elfogadtam érvelését: kisebbik húga több mint hét évvel később született, mint ő, s hét esztendő az emberi lét korai szakaszában, továbbá a gyermeklábbeli-kínálat terén egy egész korszaknak tekinthető. (Érveit a magam részéről csupán annyival egészíteném ki, hogy az ő lábán azért még viszonylag kurta használat során is valóban némiképp kopottabbá s megviseltebbé vált volna ez a parányi lábbeli...)

Ám végső soron ma már édesmindegy, hogy addig-ameddig melyikük viselte s koptatta: az én szememben (és szívemben) mindnyájuk – mind a hatuk – kisedekorát idézi fel. Lármát nem üt, s bár viselője lába már rég kinőtt belőle, *nem is lábatlankodik*. Itt tartom hát többnyire a közelemben, hogy időről időre szemügyre s néha kézbe vehessem.

(„lábatlankodik”: felesleges, vagy épp alkalmatlan jelenlétével másokat zavar, akadályoz.)

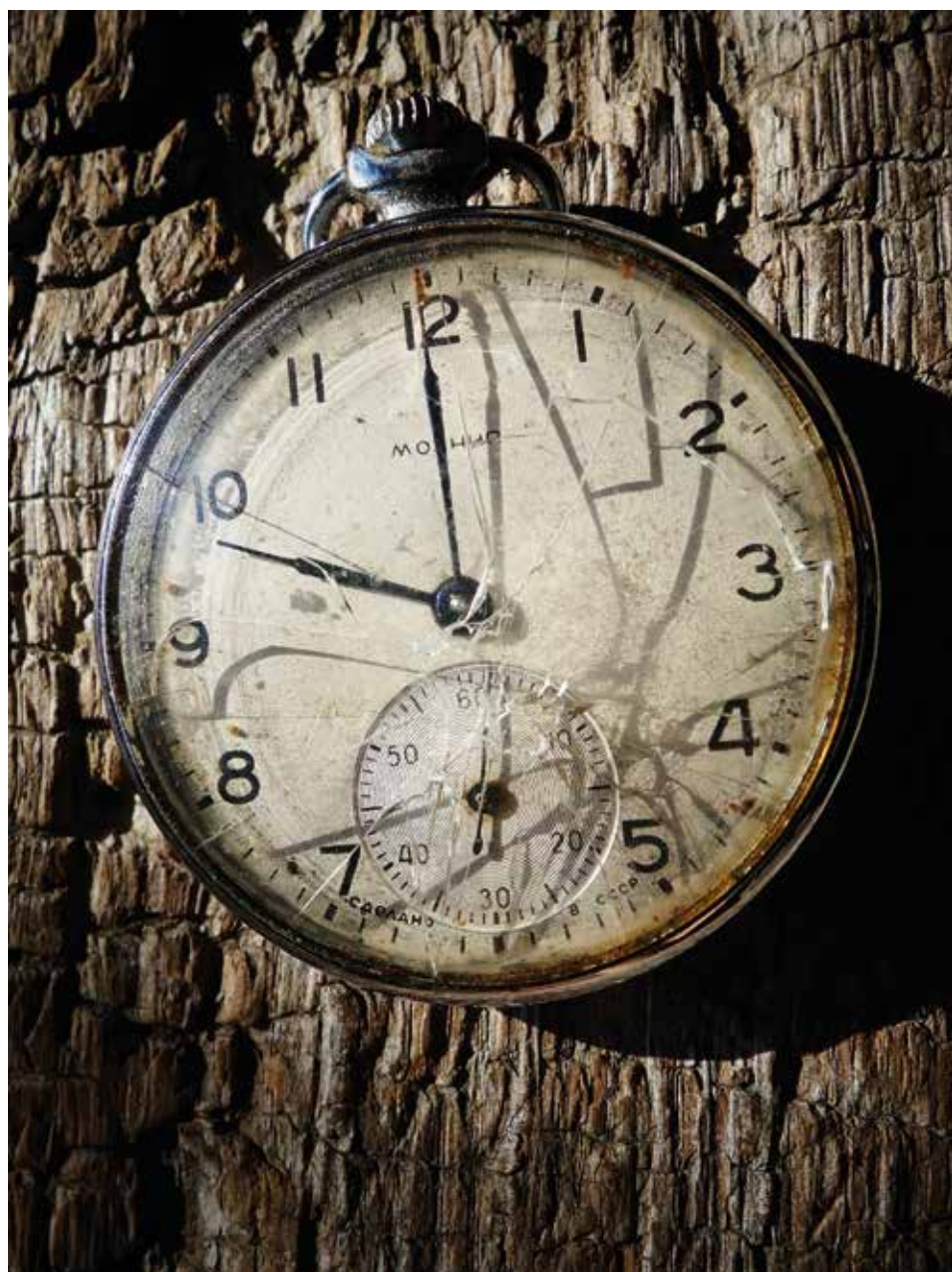
Ősök fája

Ősei mindenkinek vannak. Ha akarja, ha nem. Ha tud róluk, ha nem. Ha tetszik neki, mifélek s kifélék voltak, ha nem. Számos nép, főként nomád pásztornépek körében illendő volt tudni az atyák nevét (legalább) hét nemzedékre visszamenőleg. Aki nem tudta, azt lenézték, megvetették. Magam is találkoztam s válthattam néhány szót valaha olyan időskorú kazak meg kirgiz emberekkel, akik hetedíziglen fel tudták név szerint sorolni atyai őseiket. Nyilván az egyéni, a nemzeti (még nem nemzeti!) és csoportidentitás erősítése, megszilárdítása végett volt/van szükség erre a tudásra. Így működött ez az eredetileg úgyszintén nomád állattartó zsidóknál is. Idővel azonban a szokás, hogy úgy mondjam, dinasztikus színezetet öltött, lásd Jézus Krisztus földi felmenőinek részletes felsorolását az újszövetségi Szentírás elején.

Röstelkedve bevallom: jómagam bizony kínvallatás alatt sem tudnám nem-hogy heted-, de még kevesebb íziglen sem elsorolni az én ósatyáim nevét. Apai nagyapám, Buda Benjámín az elmúlt század elején, még a Nagy Háború előtt a Szabolcs megyei Rohodról kivándorolt Amerikába, s ott csekély idő múlva nyoma veszett. Nagyanyám öt gyermekkel maradt magára. Az ötödik – az egyetlen kislány – torokgyíkban meghalt, így négy fiút kellett egyedül, támasz nélkül fölnevelnie. Hogy a nagyapám apja meg annak az apja, nagyapja stb. ki volt, mi volt, arról nincs adatom s tudomásom. Nagy valószínűséggel földművesek, elszegényedő vagy már elszegényedett protestáns jobbágyok voltak valamenynyien. (Esetleg – ki tudja? – egy vagy két *szilvaafátlan* köznemes is akadhatott köztük.) Anyai nagyapám, Veres Mihály is roppant csekély vagyonú, s úgyszintén protestáns földművesek (egykori hajdúk?) ivadékaként kereste családjá s maga számára a kenyeret. Küzdelmes, ám lényéből fakadóan békés élete végső

Katonacsajka

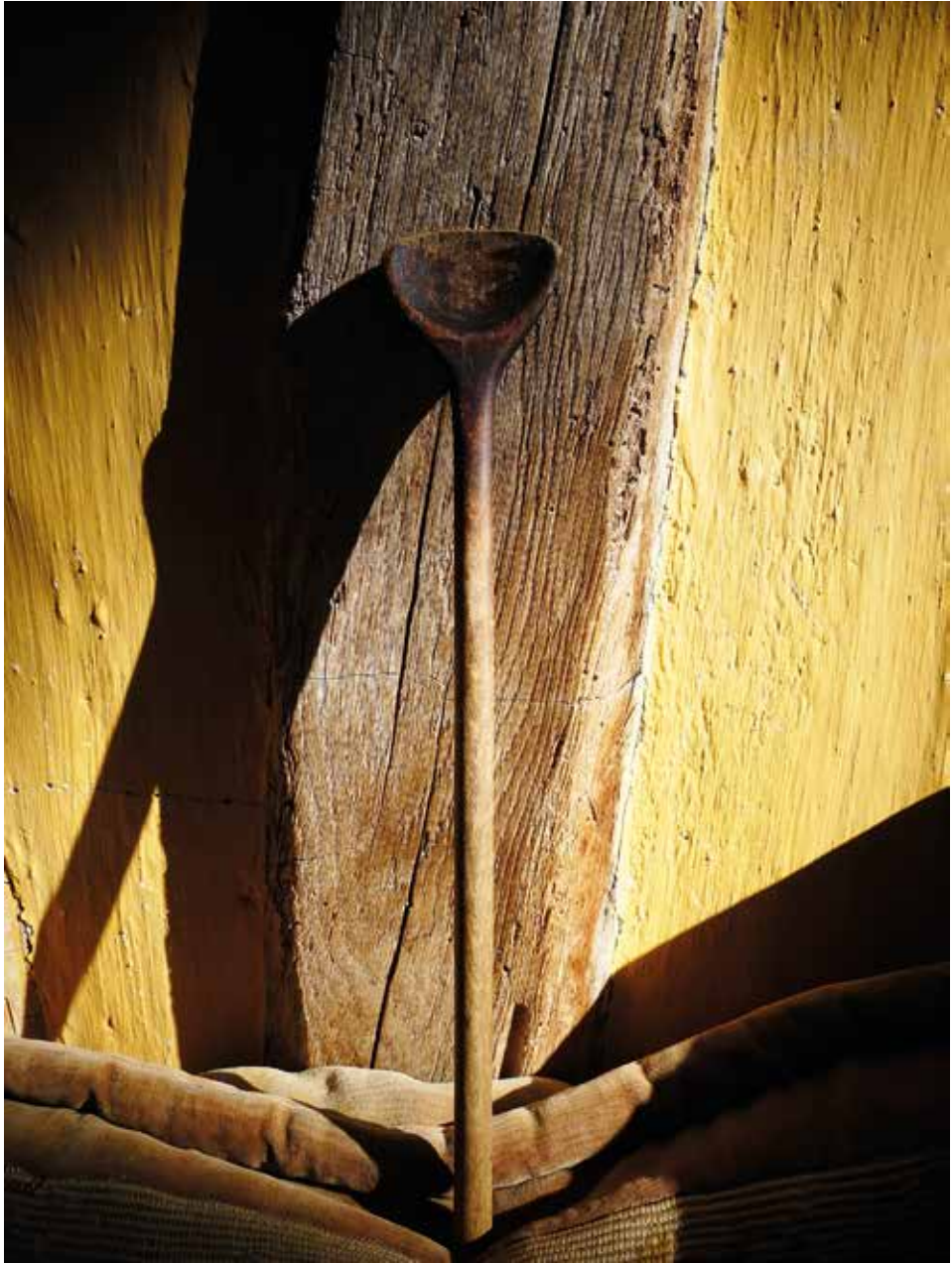
Zsebóra

Zsebóra

Fakanál

Fakanál

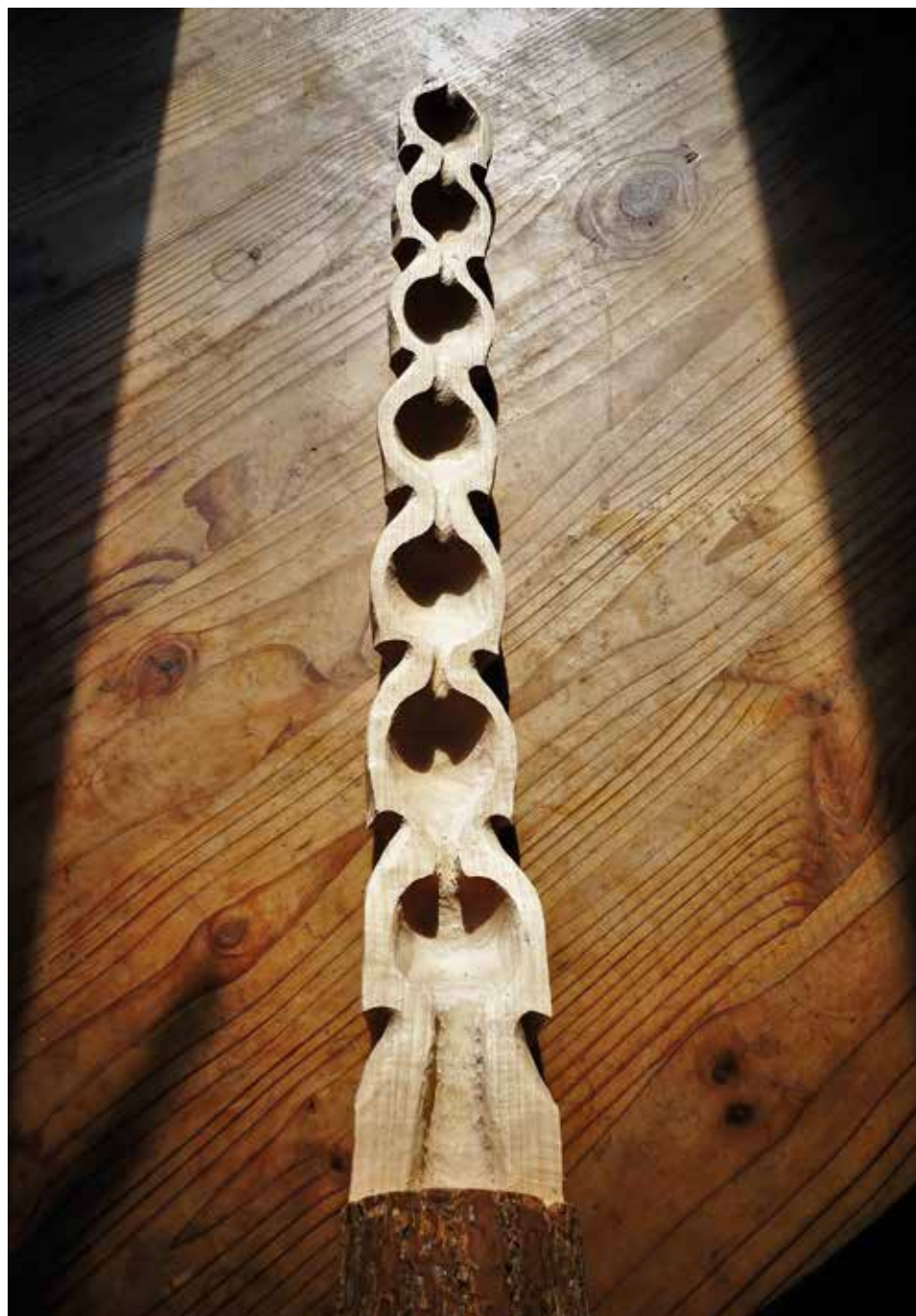
„Farkasnyomos“

„Farkasnyomos“

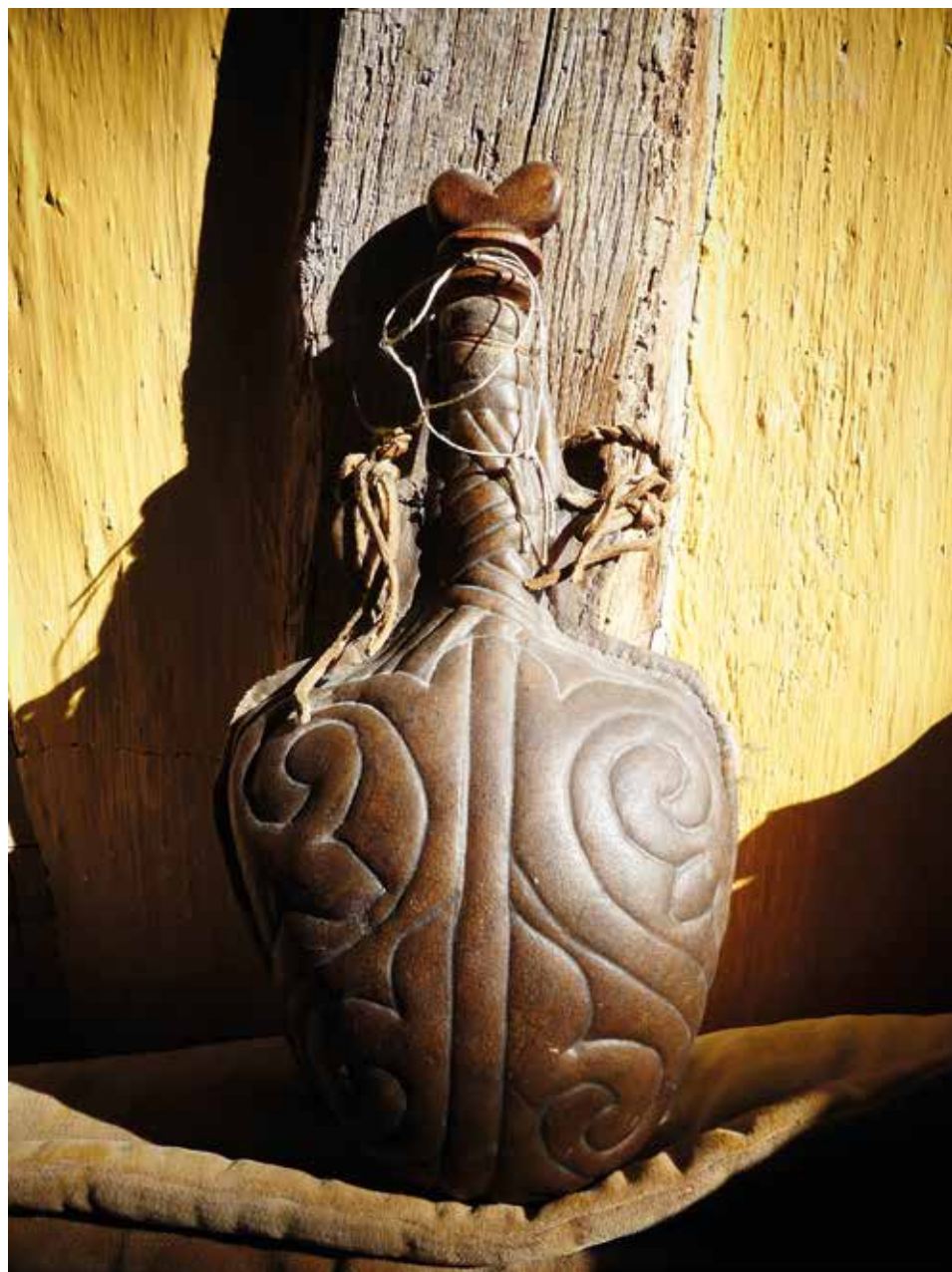
Kisbabacipó

Ósök fjáa

Faragóbunkó

Torszuk

Ösök fűje

szakaszában a debreceni járványkórház kocsisaként dolgozott. Mégsem valami-féle ragály, hanem az akkoriban még gyógyíthatatlannak tekinthető rákbetegség vitte el – épp Trianon évében. Őutána öt gyermek maradt, a legapraja – anyám – kilencéves, a legnagyobb már felnőtt. E nagyapám apjáról, nagyapjáról etc. sem tudok semmi bizonyosat. (Egy kallódó okiratfoslány révén, kamaszkoromnak már igencsak a vége felé csupán annyi jutott véletlenül a tudomásomra, hogy valamely anyai ősomet a XIX. század eleje táján a Kollégium jeles professzora, nagytiszteletű Budai Ézsaiás keresztelte Debrecenben.)

Magyarán: én már nomádnak sem lennék jó.

Gondolom, feltűnik a szemlélőnek: ez az Ősök fája csupán az arcok üres helyét teszi közszemlére. Kérem, higgyék el becsszóra: nem került volna sokkal több fáradozásomba az sem, ha konkrét, valódi arcbrázolásokat faragok a horpadások-mélyedések helyére. Így viszont ki-ki olyat képzelhet oda ősul magának, amilyen épp tetszik, avagy megfelel számára.

Végezetül még csupán egyetlen, tűnődő, ám szerintem teljesen jogos és helyénvaló kérdés: dicső eleink (zsidóktól a szittyáig, hunokig s még tovább) vajon mi okból s mivégre hagyták ki ősei(n)k felsorolásából éppen az anyákat?

Az öreg faragóbunkó

Ez a szerszám (valamint számos különféle alakú s méretű fajtája) arra szolgál, hogy a faragó ember a véső nyelét célirányosan ütögetve élénkebb tempóban haladjon a dolgával, mintha csupán puszta kézzel készítené munkára a vésőjét. (Avatatlan kívülálló persze megkérdézheti: miért nem kalapáccsal vagy baltával-szekercével ütögeti? Nos, éppenséggel megtehetné azt is, csakhogy akkor nem győzné a vésői fanyelét minduntalan újra cserélgetni.)

A hetvenes évek elején, amikor ráadtam fejem – meg persze a kezem – a faragásra, egy darab hibátlan, kemény tűzifából a szekercémmel sebtiben magam is csapkodtam-eszkábáltam egy ilyen segédeszközt magamnak. Se nagy nem volt, sem kicsi: nyele kisarasznyi, feje jó öklömnyi, pár évig elboldogultam vele. Idő múltával aztán egyszer csak túl kicsinek bizonyult: olyan munkára nyílt lehetőségem, aminek még a végső finomításához is a legnagyobb méretű vésőket kellett használnom. Egy nap ellátogatván Báron Laci barátomhoz (Báron László festő-művész, főiskolai tanár, a kecskeméti Ciróka Bábszínház lelkes alapítója), megemlítem neki, hogy épp mivel bíbelődöm s mi a gondom. „Te, figyelj csak – azt mondja –, adok én neked egy jó bunkót. Édesapám esztergálta, de nem használta sosem, most sem használja. Nem foglalkozik ő ilyesmivel már évek óta” – azzal kivezet az asztalosműhelybe, majd az egyik szerszamos polc legaljáról előemeli s kezembe nyomja a képen látható jeles darabot, illetve annak még hibátlan, ép felületű, jóval súlyosabb-vaskosabb hajdani „megtetesülését”. „Vigyed – azt mondja –, használd. A tied.” Kezembe fogtam hát a több kilónyi, erős húzású szerszámot. „Milyen fából készült?” „Almafából, az jó kemény”, felelte Laci és mosolygott. Örömmel megköszöntem a váratlan ajándékot, s az elkövetkező évek során több vagonra való forgácsot sikerült lefaragnom annak segédelmével s közreműködésével.

Laci azóta, sokunk sajnálatára, már végleg eltávozott közülünk. Mi ketten: a fabunkó meg én még megvagyunk. Igaz, mindkettőnkön meglátszik az idő múlása, az a több mint négy évtized: súly- és térfogatvesztésben éppúgy, mint a küllem esztétikájában. Őt kívülről kezdte ki az idő, engem azonban belül is mardos. Ám ahogy elnézem, ő még rendeltetésszerű használat közepette is valószínűleg tovább kitartana, mint jelenlegi gazdája. Hiába no: esztendőik során sokat alakítottunk bár egymáson, de mégsem vagyunk, mégsem lettünk egészen egyformák.

Őt keményebb fából faragták.

A torszuk

A *torszuk* – magyarán: bőrkulacs – közép-ázsiai pásztornépek: kazakok-kirgizek leleménye. Arra szolgált, hogy a juhnyájjal, ménessel vagy marhagulyával a nyári szállástól messzi eljáró pásztorember benne tartsa az innivalóját. Az ital rendszerint *ajran* – vízzel hígított savanyú tej, világszerte ismert nevén joghurt – volt, ritkább esetben erjesztett kancatej, azaz kumisz.

Elkészítése – mármint a torszuké – a következőképp történt:

A lenyűzött, külső felén a gyapjútól, belső felén a hús-, faggyú- meg kötőszövetcafatóktól gondosan megtisztított, letakarított juhbórt kifeszítve száradni hagyták. Félszárazon kiszabták belőle a torszuk két felét. (Ha eleve keményre száradt bőrből dolgoztak, úgy előbb benedvesítették, hogy kellőképp felpuhuljon.) A kiszabott két felet belső oldalukkal egybeillesztve vékony juhbórból hasított keskeny, de erős bőrszironnyal – esetleg erős növényi rostból sodort fonállal – összevarrták, majd feszesre, domborúra megtöltötték száraz, meleg, tiszta homokkal. Egy idő múlva, a bőr félszikkadt állapotában hegyes, de nem szúrós keményfa, avagy csontszerszámmal gondosan beleírták a díszítésre szánt kacskaringókat is, majd hagyták tovább szikkadni. Miután keményre, kopogósra száradt, a homokot belőle egy szemig kirázva tartósítás végett füstre akasztották, s ott addig tartották, mígnem megkapta sötétbarna, csaknem fekete színét. Ezt követően ajrannal kiöblítették, szájába fadugót faragtak, majd vékony, de erős fonott bőrszíjat fűztek a két fülébe, hogy a nyeregkápára föl lehessen akasztani. (A fenti útmutatás nyomán én is készítettem valaha egy alig féltényérnyi méretű kis torszukot, csupán a füstölést hagytam el a végéről. Nos: azon tárgyait egyike ez is, amelyik a zajló idők során elhagyott engem...)

A képen látható példány Derkembaj barátom keze munkája, tőle kaptam ajándékba.

Sokparuli Derkembaj – oroszosan: Darkembaj Sokparov – jeles kazak iparművész, ezermester, a kazak népművészet lelkes, szorgos kutatója és feltámasztója. Szobrász tanszakon végzett Almatiban – oroszosan: Alma-Ata – a Képzőművészeti Főiskolán, még jócskán a szovjet korszakban, de tanulmányai végeztével úgy döntött, hogy ő nem a magasrangú elvtársokról készített portrékkal s protokoll állami megbízások révén kíván karriert építeni. Kitanult mindenféle népi és nem népi mesterséget – a fafaragástól a hangszerkészítésig, a vaskovácsolástól az ezüstművességig. A nyolcvanas évek vége felé sikerült őt

meghívatni Kecskemétre, a Zománcművészeti Alkotóműhelybe, s ott sokan tanúi lehetek-lehattunk sokoldalú tehetségének és tudásának, de eleven, természetes humorának is. Jómagam ezenfelül azon is elálmélkodhattam, mennyire otthonosan mozog a kazak népköltészet különféle műfajaiban, találós kérdésektől a pajzán novellameséken s nyelvtörő mondókákon át a csalimesékig. Máig sajnálom, hogy hirtelen-váratlan korai hazatérte miatt nem tudtam már ezeket tőle lejegyezni. A szovjet korszak kihunyta s Kazakföld függetlenné válása után ideje s energiái javát fogékony, érdeklődő fiatalok oktatására, tudásuk pallérozására fordította.

Kerek tíz esztendővel volt fiatalabb nálam, s ez a korkülönbség egy idő óta, sajnos már napról napra növekszik: néhány évvel ezelőtt jutott el hozzám a szomorú hír, hogy Derkembaj barátom váratlanul s végleg eltávozott. Gyakran gondolok rá, például e torszuk láttán is. S jó volna bízni benne, hogy egyszer valahol, valamikor – akárcsak a többi elveszített jóbaráttal – még vele is találkozhatunk.

Füzi László

Az indulás évei

Töredékek a fiatal Buda Ferencről

I.

Buda Ferenc 1936. november 3-án született Debrecenben. Édesapja, idősb Buda Ferenc a Szabolcs megyei Rohod községben látta meg a napvilágot 1909. március 4-én, az ő apja, Buda Benjámint még az első világháború előtt kivándorolt Amerikába, ott halt meg 1942-ben. A költő édesanyja, Veres Mária Debrecenben született 1911. augusztus 31-én, az ő szülei korán meghaltak, édesanyja öngyilkos lett, a legidősebb nővére gondozta, aztán dolgozni állt. „...én soha semmit nem kaptam ingyen, megfizettem vagy megdolgoztam érte, vagy másképpen viszonztam, de adós nem maradtam” – mondta a fiának. Megjegyzendő, hogy Buda egyetlen nagyszülőjét ismerte, de vele nem alakulhatott ki szorosabb kapcsolata. Háromtagú családjuk mellett a tágabb anyai rokonság közelében éltek, az évtizedekkel későbbi szemlélő könnyen véli úgy, hogy ez a kettősség meghatározta házastársával közös későbbi, a nagycsalád megteremtésére irányuló törekvéseiket. Édesanyja mondata arról, hogy soha semmit nem kapott ingyen, s mindenért megdolgozott és megfizetett, a fiúról is elmondható, reménytelen helyzetekben lesz majd ereje újrakezdeni az életét, úgy, hogy a maga értékrendjét is őrizni tudta.

A Nyírségből Debrecenbe gyalogló, temetőcsőszként, aztán hivatalszolgaként dolgozó apa és a gyerekként kefégyári munkássá lett, majd egy tanító családjánál cselédséget vállaló anya története kapcsán joggal rémlett fel a verseket olvasó Buda Ferenc előtt József Attila élettörténete. „...amidőn évekkel később kezembe kerültek József Attila versei, a *Hazám* bizonyos szakaszainak olvastakor a személyes érintettség érzése lepett meg, »kitántorgott Amerikába / másfél millió emberünk«, »hátán kis batyuval kilábol / a népségből a nép fia. / Hol lehet altiszt, azt kutatja, / holott a sírt, hol nyugszik atyja, / azt kellene megbotoznia«. Hiszen – gondoltam – az én nagyapám is Amerikába hajózott annak idején a kilátástalanság elől, aztán meg apám is azon törte magát, hogy altiszt lehessen valami hivatalban!” Sokan éltek meg hasonló érzéseket, alig volt kisebb-nagyobb család, ahonnet a közeli vagy távoli rokon ne vándorolt volna ki Amerikába, s a biztos altiszt állás is kívánatosnak tűnt sokak előtt. Magam a Buda Ferencék nemzedéke után két évtizeddel születtem, de nekem is voltak hasonló érzéseim és tapasztalataim, magam is hallgattam nagyszüleim történeteit az Amerikába

kiment családtagokról, s arról, hogy mikor küldtek haza utoljára pénzt, s hogy mikor írtak utoljára levelet.

Az apa négy elemi tételt járt ki, később esti tagozaton végezte el a nyolc általánost. Az anya két elemi osztályt végezhetett el – mindezek mellett szegények voltak, erősen szegények. A gyermek Buda Ferenc első éveit pincelakásokban teltek, legtovább a Vágóhid utca 1. szám alatt, a házban a városi Első Szociális Ügyosztály székelt. „Apám, mint hivatalosodás – szebben hangzóan: városi hajdú – az épület pincéjében, a tüzelőraktár mellett kapott szolgálati hajlékban egy viszonylag tágas, száraz és világos helyiséget. Abban laktunk hármasban néhány évig” – olvashatjuk erről a költő egyik emlékezésében. Később, hosszú éveig a Bem tér 7. szám alatti házban laktak más családokkal közös udvarban, itt telt el a gyermek- és ifjúkora, innét járt az iskoláiba, itt élte meg az ötvenhatos forradalom időszakát, szabadulása után ide tért vissza, feleségével is lakott itt, ide született első gyermekük.

A család szegénysége mellett a háborús évek nehezítették Buda Ferenc gyermekkorát, ebben az összefüggésben nem feledhető, hogy apja többször is teljesített katonai szolgálatot. Az adott körülmények közepette meglepőnek tűnhet, hogy emlékezéseiben Buda mégis a szellemi élményeit említi a leggyakrabban. Ebben a vonatkozásban az olvasással való megismerkedés meghatározó jelentőségű volt – még ötéves kora előtt, aztán következtek a könyvek, a klasszikusok, főképpen Petőfi, mint mindenki másnál annyi nemzedéken keresztül. A *Világ, világom* című önéletrajzi könyvében a következőket olvashatjuk erről: „Anyám a maga iskolázatlan voltában is nagyon szeretett olvasni, s jó ösztönére, olykor pedig tanultabb emberek tanácsára hallgatva mindenkor valódi értékeket adott a kezembe. Évvesztes lévén nem jártam még iskolába, amikor húsvéti ajándékként megkaptam Tőle Petőfi Összes költeményeinek egy olcsó kiadását. A piros kemény fedelű kötetet – mi tagadás: ronggyá olvasva s elég sanyarú állapotban – sikerült hat és fél évtizeden át megőriznem.” 1943 és 1947 között végezte az elemi iskola első négy osztályát az Eötvös utcai iskolában, 1947-től a nyolcosztályos Református Főgimnázium, az első négy évfolyam államcsinálását követően az Állami Általános Fiúiskola tanulója volt, majd a Fazekas Mihály Gimnáziumban tanult. Ahogy az iskolai éveiben előrehaladt, úgy érték az egyre erősebb szellemi élmények. Számára a legerősebb, meghatározó élményt József Attila költészetének a megismerése jelentette. Egy kölcsönkapott József Attila-kötet egyetlen „lázás éjszaka” alatt történt elolvasására emlékezve írta a következőket: „Anélkül, hogy fennhangon, netán mások színe előtt fogadalmat tettem volna rá, magamban elhatároztam: bármiből kelljen is majd megélnem, hivatásomnak azontúl az írást, a költészetet fogom tekinteni. Tizenhét esztendősen jutottam erre a csendes, ám alapjaiban azóta is megmásíthatatlan döntésre.” Majd évtizedekkel később József Attila sora alá, „A költő hasztalan vonít”, írja a következő sorokat: „Ha farkasok vonítanak, / sorra mindegyik dalra kap. / Dalukban fájdalom, panasz. / De válasz jön rá, s van vigasz. // A költő-sors vigasztalan. / Vonít, vonít csak hasztalan, /s hogy szava mégse vesszen el, / félcédulákra jegyzetel”. Arról, hogy a költőszerep lehetőségei és társadalmi megítélése körül mi minden történt a József Attila költészetével való megismerkedése és az idézett sorok papírra vetése közötti időszakban, külön könyvet lehetne írni. Érdemes figyelni arra

is, hogy a József Attila-kötet kapcsán kölcsönként könyvről olvashattunk, ezzel a kifejezéssel később még számos esetben találkozunk.

Nyilván több, a későbbi életútra kiható történet történt meg a Petőfi-versek első olvasása és a József Attila-versek értő olvasása közötti időben, Buda maga ezeket a történeteket a *Világ, világom* (*Egy kéziratos könyv fejezeteiből*) című könyvében tárta fel, a könyv 2011-ben jelent meg. Ez és a két évvel korábban megjelent *Rendkeresés* című könyvének az önéletrajzhoz kapcsolódó feljegyzései a korai éveinek külső és belső történéseiről pontosan beszámolnak. A *Világ, világom* című könyv súlyát, jelentőségét Dobozi Eszter ragadta meg a legpontosabban: „Talán a vágy, hogy mind messzebbre hatolva hosszabbítsa meg magát a múltban, szülte a felidézhetőnél is távolibb időre vonatkoztatható címet: *Világ, világom*. A második, értelmezői szerepben feltűnő szó az elsőhöz fűzve, s így teremtve meg egyúttal a tőismétlésekben rejlő játék alkalmát is, legelőször azt sugallhatja számunkra, hogy mindenestől övé már az a világ, amelyben az emlékező mozog az emlékezés különös logikáját követve. Világa a földidézésel és a személyes történelem feltárásával lesz a sajátja, valamint a nagy egésznek a történetével, amelytől az előbbi aligha függetleníthető. Sajátjává pedig éppen azáltal válik, hogy elmondható, rögzíthető, megörökíthető, ami történt, amit látott, amit hallott. S miközben belső élménnyé avatódik a három nemzedéknyi sors, a külső világ is otthonává lesz a benne élőnek. De nem csupán ezt jelenti a fejezetekbe rendezett vallomás. A másfél évszázadnyi, ha úgy tetszik, két évszázadnyi idő a középkor, a kéziratos könyvek, a kódexek koráig tágul. A könyv címének áthallásaiban ugyanis megjelenik legelső nyelvemlékeink egyikének jellegzetes sora. Akinek vannak ismeretei az Ómagyar Mária-siralomról, abban könnyen keletkezik asszociációs kapcsolat a *Világ, világom* könyvcím és a középkori siralomének legismertebb és legköltőibb sora között: világ világa. Míg az Ómagyar Mária-siralom a fiát elvesztő anya siratóéneke, addig Buda Ferenc önéletírásában a fiú kelti életre – a megírás, elmondás által – a már elhunyt szülőket, így a hozzá lélekleben mindenkinél közelebb álló anyát is.”

Dobozi Eszter jellemzésének tanulságai mellett tudnunk kell azt is, hogy ennek az önéletrajznak nevezett kötetnek a legfontosabb jellemzője a pontossága, a könyv sajátosságát ez határozza meg – úgy, mint ahogy költészetének a tárgyiaság és ugyancsak a pontosság a jellemzője. Melyikünk tudná, mondjuk nem hetven év, hanem harminc, negyven, ötven év távlatából pontosan megnevezni általános iskolai vagy középiskolai osztálytársait, ki tudná ugyancsak abból a távlatból jellemezni a tanárait? S ki lenne az, aki a megjelent könyvéhez a pontosság jegyében kiegészítő részeket írna? Buda Ferenc így járt el, s tudom, mindez akár külsődleges jelenség is lehetne, de nem az – a könyv egésze a lélektani pontosságot sugallja. Mindezeket figyelembe véve azt kell mondanunk, hogy ez a könyv élete első húsz évének, az abba a húsz évbe sűrítődött történéseknek a foglalata. A pontosság önmagára, a maga világára irányul, a megélt világára, így annak hitelességét nem kérdőjelezhetjük meg – a könyvben azok a megfigyelések rögzülnek, amelyek későbbi világára is kihatottak. Innét nézve akár azt is mondhatnánk, hogy a későbbi világot vetítjük vissza ennek a könyvnek a belső idejébe, vagy éppenséggel azt, hogy maga a szerző is ezt teszi, de nem gondolom,

hogy ez így lenne, a belső, megélt történések hitelesítik, hogy nem visszavetített, hanem előreható történésekről van szó.

A könyv meghatározó rétege társadalmi jellegű, akár szociológiai is nevezhetnénk. Buda Ferenc szülei szegények voltak, a társadalom peremén éltek, létüket sem előjog, sem vagyon, sem birtok nem biztosította, s bár nagyobb családba illeszkedtek a rokonság révén, megélhetésüket maguknak kellett biztosítaniuk. Ezt leginkább a napi megélhetés szintjén tudták megtenni. Mindez azonban nem zárta ki őket a világból, természetes módon, nem a szegénység és a végtelen kiszolgáltatottság tudatával éltek életüket. Fiuknak, az egyéni és társadalmi ösztönöket követve, biztosítani akarták az ebből a világból való kilépés lehetőségét, ezért jelenhet meg a fiú korai világát feltáró önéletrajzi könyvében az olvasásra, a könyvekre, a tudás megszerzésének vágyára való utalás. Nemzedékek egymást követő sorának életében megfigyelhető volt ez a törekvés.

Fontos réteget jelentett a fiatal, szinte még gyermek Buda Ferenc világában a debreceniséghez való kötődés. Egy-egy város, tájegység sajátos világát roppant nehéz meghatározni, ennek ellenére az egy-egy tájban-városban élők, de sokszor a külső szemlélők is érzik az adott tér sajátosságaira utaló vonásokat. A külső környezethez való kapcsolódás, a kulturális hagyományokhoz való kötődés, az emberek közötti kapcsolat formálja ezeket a jellemzőket. Debrecen a tájban való elhelyezkedésében, gazdag vallási-kulturális örökségével, irodalmi hagyományaival különösen erős módon hatott az iskoláit járó fiatalra. A *Rendkeresés* című, 2009-ben megjelent könyvében írta: „Amennyire visszaemlékszem, soha nem elégitett ki, ha a természetet s annak különböző közegeit, színtereit csupán nézhetem, hallhatom, szimatolhatom. Minden érzékemmel kíváncszom rá, hogy testestül-lelkestül megmerítkezzem benne. (...) A debreceni Nagyerdőn, ahol élővíznek nyomát sem látni, legalább a nagyra nőtt fűben hemperegtem vagy bukfenceztem egyet-kettőt, hogy igazán otthon érezhessem magam. Csak halkan merem kivallani: efféle bizony a gyerekkor elmúltával is elkövettem”. A debreceni világhoz is azzal az elemi azonosulással kötődött, mint amellyel a természetben megmerítkezett. Foglalkoztatta a város szerkezete, házainak története, s az idő haladtával a kulturális hagyományokkal is találkozott. Cíviss nem lehetett, családját nem tekinthette őslakosnak, az apja úgymond bevándorló volt, s jómódú gazdának sem volt mondható. A fiú lokálpatriótának sem tartotta magát, de nagy erővel kötődött és kötődik azóta is a városhoz. Amíg 1957-ben el nem vitték Állampusztára, ott élt, oda tért vissza a büntetése letöltése után, s később, úgymond meglelt emberként is sokszor utazott vissza a városba, akárcsak pár órára is, a szüleit meglátogatni. Sokszor hallottam tőle a mondatot, elugrottam Debrecenbe a szüleimhez, később, hosszú évtizedekkel később majd a szülei költöznek a közelükbe.

Az irodalmi hagyományok külsődleges megtestesülései ott voltak körülötte, azokkal már korán, valóban gyerekként ismerkedett meg. A *Rendkeresés* című könyvében szemléletesen írja le a Csokonai Vitéz Mihállyal való „találkozását”: „Első tudatos találkozásom Csokonaival úgy négy-öt éves korom táján történt. Anyámmal ballagtunk kettesben kézen fogva a Vágóhíd utca egyből – ahol az időben laktunk – fölfelé a Szent Annán, majd a Piac utcán, s a Kálvin tér Vár utca

felőli öbléhez érkezvén, bámész tekintetem felröppent, s rátelepedett egy kőtalapzaton állongó-várározó bronzalakra. Meg kellett állnunk, hogy Anyám kezét eleresztve tüzetesebben is szemügyre vehessem. Hátraszegett fejjel, hosszan csodáltam a daliás termetű – s akkor én úgy hittem: – vitézi öltözetben pompázó hatalmas férfiút, ahogy laza, de biztos pihenőállásban, fennkölt vonású, merengő arcát a Kollégium felé fordítva töpreng valamin, talán épp azon, hogy mihez is kezdjen a baljában szorongatott jókora citerájával.” Édesanyja felvilágosította, kit ábrázol a szobor, s szavalni kezdte neki a *Szerelemdal a csikóbőrös kulacshoz* című verset. Így esett a találkozása Csokonaival. Azt, hogy Petőfi verseit már gyermekként olvasta, már említettem, Arany János versei is korán a kezébe kerültek.

Verseket is írt, ezek közül egyet őrzött meg az emlékezete, még elemi iskolás korából:

*Esik a hó, nincs már virág,
Fehérbe borult a világ,
A fák kopaszon állanak,
Rájuk bús varjak szállanak.*

Gimnazistaként sokat rajzolt, felmerült benne, hogy képzőművész lesz majd, de az irodalom is foglalkoztatta, erre utal, hogy 1955-ben a Debrecen városa által rendezett Kardos Albert Emlékversenyen másokkal együtt negyedik helyezést ért el. Az akkor vagy később az egyetemen tanítók közül tanította Iglói Endre, aki később az orosz tanszék vezetője lett, iskolájukban tanított Nagy János, akiről az a megalapozott hír járta, hogy ő tudja kívülről a legtöbb magyar verset, mondta is őket. Emlékezésében feltűnik Bán Imre, a későbbi nagy professzor neve, Für Lajos pedig tanárjelöltként tanította. Kiss Tamás költő a történelemtanára volt, neki mutatta meg a verseit, írásaiban többször emlékezett rá. A *Rendkeresésből* idézem: „Az első szakmai útbaigazítást – mind közt talán a legfontosabbat – Kiss Tamástól kaptam: Versbe egy fölösleges szót se! Igyekszem ehhez tartani magam. Ha lehet, eladdig, hogy fölösleges verset se.” Kiss Tamás akkor az *Alföld* szerkesztője volt, Buda Ferenc versei először az *Alföldben* jelentek meg, 1955-ben, ebben nyilvánvalóan szerepe volt neki is. Akkor, amikor Buda egyetemista lett, természetszerűen került közel a város szellemi életében is meghatározó szerepet betöltő kiváló tanárokhoz, vagy inkább ahhoz a réteghez, amelyik a város szellemi életét és az egyetem világát meghatározta.

Az emberi gondolkodás célképzetes – annál, aki költővé lett, korai éveiben is azt keressük, ami úgymond a költővé válás irányába mutatott: az irodalom iránti érdeklődést és a költői próbálkozásoknak legalább az emlékezetben megmaradt nyomait. Erre a területre a későbbi évek kutatója többnyire nem lát rá, nagyobb részét az érintett emlékezésére hagyatkozhat. Buda pontos emlékező – a főbb csomópontok mellett a részleteket is másnál alig-alig tapasztalható alapos-sággal tárja fel. A *Világ, világom* című emlékezésének a poétikáját is a pontosság-ra törekvés határozza meg, ha tetszik, ez adja a könyv sajátosságát: az emlékező számára fontos emléktöredékek egészévé való összerakása, a részletek egymás mellé illesztése. Ha elfogadjuk ezt a megközelítést, akkor nyilvánvalónak kell tartanunk, hogy a könyvben leírt irodalom és a költészet iránti érdeklődés már a

korai éveiben kialakult nála. Váratlanul ez aligha érheti egyetlen olvasóját sem, ha valakinek mégis meglepetést hoztak a korai évekbeli világát feltáró emlékezések, akkor az azért történhetett meg, mert a feljegyzésekben a más területek iránti érdeklődéséről is beszámol. Az egyik, rá meghatározó erővel ható könyv Alfred Brehm *Az állatok világa* című tízkötetes munkájának magyar nyelvű kiadása volt még 1904-ből. „Könyvészetileg és szakmailag egyaránt becses ritkaság ma már ez a műves kivitelezésű, vaskos, sötétbarna kötetekből álló jeles sorozat, annak ellenére, hogy a rendszerező elve már megjelenésekor túlhaladott volt, számos adata és megállapítása pedig a korszerű tudomány szemszögéből erősen vitatható” – írta a könyv kapcsán. Még évtizedekkel az első felfedezés után is lelkesen írt a könyvről. Először a fordító, Chernel István munkáját emelte ki: „... kiváló ornitológusunk nem pusztán lefordította német eredetiből Brehm monumentális terjedelmű munkáját, hanem a szó legszebb és legjobb értelmében magyarította is; azaz ahol arra lehetőség kínálkozott, hazai viszonyokra alkalmazta, hazai vonatkozású példákkal, régi és (akkor) új magyar forrásmunkákból átvett hosszabb-rövidebb idézetekkel, magyar tudósokra, utazókra és vadászokra való hivatkozásokkal egészítette ki, megtartván persze a német eredetiben leírottakat is.” Ezt követően a hatalmas munka fejezeteit sorolta fel, ebben itt és most nem követjük, viszont feltesszük a kérdést, csoda-e, ha Juhász Béla, Buda első, *Füvek példája* című kötetének értő kritikusa a költő panteista ihletésű természetszemléletéről és biológizáló képalkotó módszeréről ír majd?

A másik, számára meghatározó jelentőséggel bíró munka Baktay Ervin *India*-könyve volt. „Műfajilag nem épp egyszerű meghatározni ezt a könyvet – írta a könyvről. – Út- és tájleírások, történelmi visszatekintések, művelődéstörténeti és vallásfilozófiai fejtegetések váltakoznak benne néprajzi, nyelvi sajátosságok leírásával, máig frissen ható riportokkal. Utóbb a függetlenség kikiáltásával egy időben háromfelé hasított India akkor még gyarmati-félgyarmati állapotában is egy volt, ám nyelvileg, etnikailag és vallásilag még tarkább képet mutatott, mint a mai India, Pakisztán, Banglades és Sri Lanka külön-külön, Baktay Ervin pedig jó érzékkel s biztos kézzel választotta ki a legjellemzőbb részleteket a sokszínűségből.” A könyv lehetőséget teremtett számára, hogy megismerjen egy másik, az övétől különböző világot, tűnődjön az ott lakók által használt nyelveken, szokásaikon – s tanulmányozza a térképet, azaz megtette azt, amit később a közép-ázsiai útvajra készülve és más alkalmakkor tett meg.

A különböző albumok mellett, merthogy a képzőművészet is foglalkoztatta, *A magyarság néprajza* című munka négy kötete gyakorolt rá meghatározó erejű hatást. A velük egy portán lakó Vass családnál fedezte fel ezt a négy kötetet, kölcsönkérte a köteteket, és tizenhárom évesen hónapokon keresztül tanulmányozta. Ahogy mondja, számára alapmű volt, annak tekintette: „... mindaz, amit népmismeret terén több-kevesebb (...) rendszerességgel sikerült összeszedegennem s – kizárólag a magam számára – valaminő rendszerbe foglalnom öt-hat évtized alatt, erre a kezdeti alapra épült-rakódott. Az újabb kutatások nyomán született munkákat, összefoglaló jellegű kiadványokat – pl. a Néprajzi Lexikon részletekben gazdag köteteit – természetesen nem helyettesítheti a Bátky-Visky-(s hogy a többi szerző úgyszintén megemlíttessék:

Gyórfy, Kodály, Horger)-féle Nagy Mű. De hisz nem is lexikonnak készült. Sőt egyik legfőbb erénye épp az, hogy nem lexikon: nem gépiesen ábécésorba szedett címszavak dobozkáiban, hanem a természetes – mondhatni: szerves – összefüggések mentén rakja rendbe és adja közre a magyarságra vonatkozó népméret legfontosabb tudnivalóit. Így anélkül, hogy szájbarágóan erőltetné, e négy kötet olvastán csakhamar kialakul az emberben az egészet együtt látó szemlélet.” Ehhez tegyük még hozzá, hogy a nyelveket is szemlélte-tanulta, s nemcsak akkor, hanem később is, erre utal a *Rendkeresés* című kötet bejegyzése évtizedekkel későbből: „Hirdetnek egy könyvet: A világ nyelvei (szerk. Fodor István, Akadémiai Kiadó, Bp., 1999.). Kb. 6000 nyelv és nyelvváltozat + az írásrendszerek.” A következő mondatban már a kecsua nyelv, az egykori Inka Birodalom nyelvének egy antikváriumban vásárolt spanyol-kecsua szótár segítségével végzett tanulmányozásáról számol be, ezzel egyébként visszautal fiatalok indiai iránti érdeklődésére. „Semmi esélyem, hogy valaha is eljussak Dél-Amerika kecsuák lakta tájaira. (Az én lehetőségeimhez képest már Madrid, Barcelona, egyáltalán: az Óceánium innenső partszegélye is messzire van.) Akkor hát mi készíttet rá, hogy sorra ízlelgessem ennek a térben távoli, hangzását, szerkezetét tekintve azonban nem is olyan idegenszerű nyelvnek a szavait? Van-e, lesz-e legalább közvetve, áttételesen valamiféle hasznom abból, hogy órákat vesztegetek erre a puhafedelű, kissé már viseltes küllemű könyvre? Semmi észszerű magyarázatom nincs – azonfelül, hogy hajt a kíváncsiság” – mondja. Az 1986-ban közösen tett szovjetunióbeli utunkon, amely Moszkva után elvezetett bennünket Kazahsztánba és Kirgíziába, magam is megfigyelhettem, hogy mennyi időt töltött térképek és szótárak tanulmányozásával.

Sláthattam azt is, hogy a magabiztos, kemény állításokat megfogalmazó emberben ott rejlenek a kételyek s a legyőzött indulatok. A *Világ, világom* című önéletrajzi könyv egy, azaz egyetlen történet felidézésével lélektani vonásokat is megmutat. Már érettségiző diákok voltak a Fazekas Mihály Gimnáziumban, amikor – nyilvánvalóan tankönyvellátási problémák miatt, ahogy a korabeli hivatalos nyelven mondták volna – arra kérték őket, hogy az orosz tankönyveket és munkafüzeteket gyűjtsék össze, hogy azokat átadhassák az utánuk következőknek. A kényszer hatására történő nyelvtanítás és társadalmi tapasztalatokból fakadó oroszellenesség robbanáshoz vezetett „Ruszkai könyvek, szemétre” – kiabálták a diákok. A történetekért Buda Ferenc és egy társa vállalta a felelősséget, osztályfőnökük és az iskola igazgatója pedig elsimította az ügyet.

Írtam már, a *Világ, világom* című könyv a pontosságra helyezi a hangsúlyt. A családi élet és az őt körülvevő külső világ történéseit Buda másutt nem tapasztalt részletességgel írja le, ha valamire nem emlékezett pontosan, akkor annak utánament, a szüleit is kérdezte a családi életről, akár annak a belső világáról is. Ennek alapján nincs semmi meglepő abban, ha azt mondjuk, hogy fiatalkorának történései, családi, lélektani és társadalmi tapasztalatai meghatározták világlátását, azok erősen hatottak verseire és költői világképére is.

Debrecenhez való kötődése az onnét való elkerülése után is megmaradt. Ismeretes, a középiskola elvégzése után a debreceni egyetemre felvételizett,

tanulmányait 1956 és az azt követő időszak történései abbahagyatták vele, de büntetése letöltése után szüleihez tért vissza, első gyermekük születése után is hosszú hónapokat töltöttek náluk, s később is, amikor tehette, meglátogatta szüleit. Ahogy írtam, sokszor hallottam tőle, hogy a vonattal egy napra is, azaz csak pár órára „elugrott” hozzájuk – egészen addig, amíg a szülei nem költöztek a közelükbe – Tiszakécskére. A Debrecenre való utalás mindennapos a beszélgetéseink során, ha pedig azt a várost jártuk, erre is többször sor került, akkor a történelem és a családi élet mozzanatai is előkerültek. Valamennyire a debreceni történésekkel méri a világot – máig. A *Rendkeresés* című könyvben a 2001. június 2-i bejegyzésben megjegyzi: „Június másodika. E napon éltem át 57 évvel ezelőtt szülővárosomban az első bombázást.” Tíz évvel később, történetesen 2011. június 2-án a *Világ, világom* című könyvének nekünk szóló dedikációjában írta: „Az első debreceni bombázás 67. évfordulóján...” A debreceni világhoz való kapcsolódás így a mindennapi életben való viszonyítások szintjén is megőrződött benne. S nyilvánvalóan más szinteken is. Az *Alföld* közölte először a verseit, azóta is jelennek meg ott munkái. Bár kiszakították az egyetemi életből, levelező tagozaton mégis ott szerzett diplomát, az egyetemi világ meghatározó képviselőivel pedig szoros kapcsolatban állt és áll.

Ismert a *Szülőföld, Debrecen* című verse, későbbi, s kevésbé ismert *Az a város* című verse, ez szöveg szerint is visszautal a *Világ, világom* című könyvére:

*Az a város: világ, világom.
Elvisz oda olykor az álom,
utcáit, zugait bejárom.*

*Napja-holdja fejem fölött ég,
s talán itt-ott ráismerek még,
ám a hunyorgó régi házak,
ahol éltem apró gyerekként,
dülöngve mind elcsónakáznak,
múltam vizén árnyuk, ha látom.*

*Lelkük bolyong az égi fákon.
(Az a város)*

Mindezzel együtt azt kell mondanom, hogy a gyerekként megismert világ, vagy inkább táj, amely mellé felnőtt korában egy másik táj társult, egzisztenciális mélységben érintette. Számára annak a világnak a színtereként szolgált, amely felé érdeklődése irányult, s amelyen a magyarság történelmének egy szakasza is lejátszódott. Az Alföldhöz kötődő versek kapcsán nagy erővel, ugyanakkor erősen tűnődve mondta a következőket: „Ezekről a versekről sem könnyű beszélni, ahogyan egyik versemről sem beszélek könnyen. Nyilván azért, mert a válasz nehézsége, bonyolultsága miatt íródtak meg a versek, s hát azért is, mert egzaktan, racionálisan nehéz választ adni erre a miéltre. Mihelyt konkrét összetevők után nyúlok, elbizonytalanodok. No, nem azért, mintha

valamiféle transzcendencia volna emögött, noha biztos vagyok benne, hogy a Legfőbb Hatalom, akiben én hiszek, nekem is szánt egy szerepet – következőképpen szánt egy helyet is, egy színteret, ahol a történet, az én történetem lejátszódhat. Tagadhatatlan, hogy az Alföldhöz való elementáris kötődésben óriási szerepe van annak, hogy Debrecenben születtem, ott nőttem fel – azzal együtt, hogy mindig volt elvagyódásom domborultabb tájakra, s hogy az életünk legjava Kecskeméten telt el. (...) Kell mögötte lenni valami korábban keletkezettnek, valami olyannak, ami az én életemet akár korszakokkal megelőzte... S az ember lát maga előtt a térképen egy szép kerek földrajzi egységet, Eurázsianak körülhatárolt területét, olvasott is tél-túl egyet s mászt ennek a földrajzi egységnek a geológiájáról, őstörténetéről, történetéről, a legújabbat maga is éli már több mint fél évszázada, s rá kell jönnie végül, minden misztifikálást mellőzve, hogy e szorosok, hágók szabdalta, lánchegység koszorúzza medence, ennek is a középtája, ez az alluviális síkság valaminő esszenciája, kivonata, vagy legalábbis tanulságos mutatója Eurázsia történetének.”

A másik, már gyermekkorban megszerzett, aztán tovább épülő egzisztenciális tapasztalata a szegénységhez kötődik. Szegény emberek gyermekeként született, gyermekora egyik része a háborús évekre esett, szabadulása után a szó szoros értelmében a semmiből indulva kellett újrakezdenie az életét, dolgozott segédmunkásként, képesítés nélküli tanítóként, házárt-fedélért, mindenért meg kellett küzdeniük, miközben nagy családot teremtettek maguk köré. A *Roham* című versének az egyik vonulata ezekből a tapasztalatokból épül fel:

*Számlák, kérvények, árcédulák,
igénylések, SzTK-beutalók,
receptek, orvosok, ebédjegyek,
laktár, gyerekcsipogás, ruha
kell nekik! cipő kell neki,
kinőtte! hol a pénz! nincs pénz!
nincsen békeség! másnak
miért van! ma te maradj fenn! ma
te kelj fel!! szétrongyolódik
a szerelem mint a zászló,
elgurulnak Istentől lopott
pénzeink, megalkuszunk, és
követjük a többieket, irigyelt
példaképeinket...*

(Roham)

Ennek a vonulatnak az összefoglalójává *A szegénység* című vers, s az ezt a verset is magába foglaló szöveg válik majd, ez a *Rendkeresés* című kötetben jelent meg. A vers zárósorait idézem:

*Apád szegénysége.
Anyádé. Magadé.*

*Fiaidé. Felebarátaidé.
Amibe beleszülettél.
Amibe belehalsz.*

(A szegénység)

A tájhoz való kötődés és a sorsot meghatározó szegénység mellett Buda fiatal-kora műveltségelményeit is magával viszi a későbbi évekre, azok meghatározó erővel mutatkoznak meg későbbi verseiben is. Az alapvonulatot a „debreceni költők”, Fazekas Mihály és Csokonai Vitéz Mihály mellett Petőfi és Arany jelenti. Tartásban, nyelvi gazdagságban Petőfi és Arany a példa, úgy, ahogy az időben való elhelyezéshez a valamikori debreceni történések idejét „alkalmazza”. „Petőfi képe a polcon / meginog” – írja majd a ’83 című, a nyolcvanas évek kilátástalanságát megfogalmazó versében. A nyolcvanas évek végén írta a *Március* című versét (kezdeté: „Hideg van, / csönd van, / Március tizenöt van. / Jácintok, tulipánok / lobognak, akár a / gyetyalángok. / Bizakodván levelet bont / a bodza. / Ma ne gondolj semmi gonoszra...”) – a vers Petőfi sorsához fordul vissza: „Hiába mégsem volt, / mégsincs hiába! // Háromszinű kokárda. // Százezer fekete dárda. // Foszforeszkál a fagyban / Petőfi koponyája”. Arany János szintén a kezdetektől erősen jelen van Buda Ferenc költői világában. *Csillaglépő Csodaszarvas* címmel mesejátékot írt, ennek „megkerülhetetlen előzménye Arany János *Rege a csodaszarvasról* című remekműve”. A *Toldi* szövegét gondozta és jegyzetekkel látta el, s megírta a magyar irodalom egyik leggazdagabb és legösszetettebb Arany-versét *Csalárd ökör* címmel. S ahogyan Arany a hun–magyar mondakör történeteiben kereste az elveszett magyar hőseposzt, Buda úgy nyúlt vissza a magyar népmesekincs legősibb rétegeihez (*Fehérlófia*). Azt, hogy költészete ezer szállal kapcsolódik József Attila költészetéhez, az olvasó már eddig is megtapasztalhatta.

Isten szalmaszálán című versét első mesterének, a 90 éves Kiss Tamásnak ajánlotta, a verset elemző és értelmező Mórocz Gábor értelmezésében visszatér Ilia Mihálynak az *Ébresszen aranysíp* című kötetről írott recenziójához, s idézi azt: „Bármilyen furcsának is tűnik, de ebben a nem szokványos poézisben ott van a dal (...) a dal, amely Buda Ferencnél erős és súlyos gondolatisággal telítődik.”

Látjuk, ahogyan gazdagodik az életmű, úgy mutatja magát egyre szélesebbnek az az alapzat, amelyen a mű nyugszik. Képzőművészeti érdeklődése, egyáltalán a kézzel végezhető művészeti tevékenység és a kézművesség iránti vágya a fafaragásban kötődött le – s megőrződött a társadalmi igazságtalansággal szembeni indulata is. A kétezres évek elején a *Forrás* több alkalommal is írótabort rendezett Veránkán, ezen a kicsi, ugyanakkor felejthetetlen szépségű szigeten. A sziget szinte előhívta a résztvevőkből a mély és őszinte beszélgetéseket. Ettől a ponttól kezdve Molnár Vilmos írását idézem: „Épp egy ilyen beszélgetést zavart meg egy jókora vaddisznó. Fiatal, de kapitális példány volt, meg kell adni. A vaddisznó modern terepjárón érkezett, hanyagul kikönyökölve a kormány melletti ablakon. Miután lefékezett mellettünk, és alig leplezett fitymálással végigmért minket, lekezelően közölte, hogy a környéken nemsokára vadászat leszen rendezve, városi potentátok és egyéb hatalmasságok részvételével, oszt mink, mint képbe nem illő, lábatlankodó civilek a pályán, húzzunk innen sürgősen. Ha úgy tetszik,

saját érdekünkben is. A nyegleségtől eltekintve, ahogy ezt tudomásunkra hozta, akár életünkért aggódó, épségünket féltő őrangyali figyelmeztetésnek is lehetett volna venni. De nemigen lehetett. Egyrészt már látótávolságban voltak szálláshelyünk épületei, és a vak is láthatta, hogy oda tartunk. Ott pedig csak nem fognak fenéken durrantani az állatok vére szomjazó puskás potentátok. Másrészt a közlés stílusából kiérződött, hogy itt most egy bennfentességnek, és ezért fontosságának hatalmasan tudatában lévő, magát területen belül érző akárki igyekszik tudunkra adni, mily mély és áthidalhatatlan szakadék tátong az emberiség flintával felszerelkezett urai meg a magunkfajta, gyilkoló szerszámokkal nem rendelkező páriái között. Hogy úgy mondjam, emberi méltóságunkon esett egy kis csorba, csorbácska. Ez Buda Feri bácsira pillantva tudatosult bennem igazán. Ritkán láttam embert ilyen gyorsan és ennyire indulatba jönni. Szó sem volt már derűről, hintaszékről. Így képzeli az ember a felingerelt Fennvalót, amint épp özönvizet készül zúdítani a bűnös világra. Nem tudom, volt-e puskája a terepjáróban a vaddisznónak, de komolyan aggódtam az épségéért.”

II.

1956 forradalma a magyar történelem egyik legösszetettebb jelensége. Az események más-más formában, mondhatjuk azt is, hogy más-más ritmusban történtek meg az egyes meghatározó jelentőségű városokban, de mégis azonos irányba haladtak. Mindez a történések spontaneitását jelzi, s talán azt is, hogy a lokalitásnak akkor nagyobb volt az ereje, mint ma. Az információk terjedésének sebességét a mai helyzettel nem lehet összehasonlítani, ezért volt jelentősége például annak, hogy ki uralja a rádiót. A debreceni történéseket Filep Tibor foglalta össze, leírásában megfigyelhetjük az országos és a helyi történések párhuzamoságát, ugyanakkor a „helyi sajátosságokat” is érzékelhetjük: „Noha az 1956-os magyar forradalom történetével foglalkozó, eddig megjelent munkákban nincs is rá utalás, tény, hogy az első forradalmi megmozdulások Debrecenben voltak. Ugyanis az egyetemisták tüntetése már október 23-án, 11 órakor megkezdődött, és az MDP vezetői már a déli órákban hozzájárultak ahhoz, hogy a fiatalok követeléseit még délután nyilvánosságot kapjanak a Párt lapjának, a *Néplap*nak a különkiadásában. A kora esti órákban a Kossuth utcán megszólaltak a fegyverek, hamarabb tüzelt a tömegre az ÁVH, mint a fővárosban. Igaz, hogy Debrecenben sem 23-án, sem a későbbi napokban nem volt fegyveres felkelés, ennek ellenére a forradalom október 15-éről 26-ára virradó éjjel győztesnek tekintette magát: létrejött a megegyezés az MDP megyei és városi vezetői, valamint az egyetemisták, a munkások és a katonák küldöttei között. A helyi hatalom a 26-án megalakuló Szocialista Forradalmi Bizottmány kezébe került. A *Néplap* október 26-i számában megjelent dokumentum szocialista forradalomnak nevezte a magyarországi eseményeket. (...) A honvédelmi alakulatok október 26-ától a forradalmi bizottmány rendelkezéseinek, parancsainak tettek eleget. A városban rend és nyugalom volt, amikor november 4-én hajnalban a Vörös Hadsereg egységei – amelyek már november 3-án reggel körülzárták Debrecen – megindultak a belváros felé. Körülzárták a Pavilon, a Gábor Áron, a Kossuth laktanyát és

lefejevették a magyar honvédséget. Sehol nem volt ellenállás, tűzharc. Így az agresszióknak több halálos áldozata is volt, annak ellenére, hogy magyar részről egyetlen fegyver sem dördült el. (...) A január közepén bekövetkezett fordulat után megkezdődtek a letartóztatások. Január végén, február elején egymás után vették őrizetbe a forradalmi bizottságok tagjait, megkezdődtek az elbocsájtások az üzemekből, határozat született, hogy készüljön fekete lista a debreceni értelmiségiekről. A Hajdú-Bihar Megyei Rendőr-főkapitányság két ízben készített jelentést az »ellenforradalmárokkal« szembeni rendőri intézkedésekről az MSZMP megyei és városi bizottsága részére. Az első dátuma 1957. április 4., a másodiké 1957. június 20. Az áprilisi »statisztika« valamilyen oknál fogva két terminust használ, az 1957. február 15.–március 16. illetve az 1957. március 16.–április 5. közötti időszakra közöl adatokat. (...) A február 15.–március 16. között őrizetbe vettek száma 280 volt. (...) A március 16.–április 5. között őrizetbe vettek száma 108 volt.”

Az idézett mondatok pontosan összefoglalják a történéseket, s jelzik azoknak a ritmusát, mozgását, pár megjegyzést mégis tennem kell, már csak azért is, mert a fenti részt egy nagyobb tanulmányból emeltem ki, így annak minden, akár fontos vonatkozása nem kerülhetett be az idézett részek közé. A legfontosabb, s az idézett részekben nem szereplő megállapításom az, hogy október 23-án este, amikor az ÁVH tüzet nyitott a tüntetőkre, a lövöldözés két halálos áldozatot is követelt. A másik megállapítás az, hogy az egyetemisták, s az egyetemi világban dolgozók legalábbis az események elindításában nagy, talán a más városokban tapasztaltnál is nagyobb szerepet tölthettek be. Buda Ferenc az emlékezéseiben Für Lajos, akkor tanársegéd, Dede László, szintén tanársegéd a természettudományi karon, Kalász László és Székelyhidi Gusztáv nevét említi. A debreceni egyetemisták megfogalmazták a maguk húsz pontját – mint ahogy a MEFESZ (az egyetemisták és főiskolások szervezete) is megfogalmazta a maga tizenhat pontját, ahogy másutt is fogalmazódtak meg különböző számú pontok, követelések, kiáltványok. A jelzett pontok többsége a rákosista vezetői tömb távozását követelte, aztán a szovjet katonaság kivonása ügyének napirendre tűzését, ahogyan követelték a demokratizálódást, a demokratikus országokkal való kapcsolattelvételt, megfogalmaztak gazdasági követeléseket, írtak egy közép-európai konföderáció lehetőségének megvizsgálásáról (ebben a népi demokráciák és Ausztria, valamint Jugoszlávia vehetett volna részt), s akkor talán egyedülként itt fogalmazódott meg az agrárium és a határokon túl élő magyarság helyzetének rendezése iránti igény. A demonstrációk több tízezer embert mozgattak meg, de sem a nyitány, sem a felkelés leverése, sem a megtorlás nem volt annyira véres, mint néhány más városban. Debrecenben pár órával minden előbb történt, mint másutt, példának okáért a várost már november 3-án körülférték a szovjet csapatok, a történések ritmusa azonban itt is hasonló volt a más városokban megfigyelhető ritmushoz. Október 26-ára konszolidálódott a huszonharmadikán történt megmozdulások következtében kialakult helyzet, a forradalmi bizottság átvette az ügyek intézését, ennek vetett véget a fegyveres agresszió, majd azt követően, hogy az agresszorok által hatalomba helyezett kormány megszilárdította a maga helyzetét, kezdetét vette a megtorlás. Ez is különböző szakaszokban történt,

annyi más, néha kicsinyes emberi bosszúk mellett a kül- és belpolitikai helyzet meghatározottságában...

Ebbe a történevsorba lépett bele Buda Ferenc is, annyi más társához hasonlóan kezdetben szemlélőként, tüntetőként, a történések átélőjeként, később cselekvőként – az írást (versekről van szó), azok terjesztését és vállalását az erőszak-szervezettel szemben mindenképpen cselekvésnek kell tartanunk. Addig, amíg mindez megtörténik majd, az a fiatalember, akinek a tájékozódásáról, szellemi érdeklődéséről korábban írtam, számos történés részese lesz. A két nemzedék felnövéséhez és megmutatkozásához szükséges idő által teremtett távlatból szinte kényszeresen azokat a mozzanatokot keresem, amelyek ehhez a vállalásához vezették el. Mintha filmet néznék, látom a lépéseit, de nem tudok közbeszólni, mert tudom, hogy a közbeszólás hozzá sem, ahogy a filmek szereplőihöz sem juthat el, s azért sem tudok közbeszólni, mert tudom, vannak helyzetek, amikor a külső szemlélő még akkor sem adhatna tanácsot, amikor ahhoz minden egyéb feltétel rendelkezésre állna.

Életrajzi írásaiból, emlékezéseiből a történések jól nyomon követhetők. 1955-ben felvételt nyert a debreceni egyetemre, magyar–oroszc szakon tanult. Ahogy írtam már, 1955 elején az *Alföld* közölte három versét, ezeket a verseket Buda később nem közölte, noha nem érdektelenek. Az egyik már a címével is a dalra utal (*Tízennyolcéves dal*), a dalhoz való ragaszkodás későbbi éveiben is megfigyelhető, a *Tűz* című versének záróképében pedig mintha a jóval későbbi ironia is feltűnne: „*Kínnal sírnak a fák... Mint régen a máglyahalálra / Ítélt gyenge szüzek, s éltes tiszta anyókák*”. Versei az első közzétét követően viszonylagos rendszerességgel megjelentek a lapban, s ez megteremtette annak a lehetőségét is, hogy részt vegyen az Írószövetség debreceni írócsoportjának ülésein, mások mellett Kiss Tamás, Kalász László, Mocsár Gábor, Boda István társaságában. Népszerű lehetett társai körében, ennek tudható be, hogy jelölték és elvállalta az évfolyam DISZ-titkári tisztségét. (DISZ: Dolgozó Ifjúság Szövetsége, 1950-ben alakult, a magam nemzedéke már nem találkozott vele, csak a Kádár-rendszerbeli megfelelőjével, a KISZ-szel, a nálunk fiatalabbak már azzal sem.) Így utaztak fel társával, az ugyancsak költő Kertész Lászlóval (ma a hajdúböszörményi könyvtár viseli a nevét) Budapestre, egy diáktalálom rendezvényre. Ezt október 21-én tartották, a következő nap délutánján még megnézték egy filmet, aztán elköszöntek egymástól. Kertész László Pesten maradt, a következő napra meghirdetett diáktüntetést foglalkoztatta, Buda Ferenc viszont az éjszakai vonattal hazautazott Debrecenbe, a vonatjegyhez szükséges pénznél több nem volt nála, így nem tudott maradni. Évtizedekkel később, Ágh Istvánt köszöntve írta a következőket: „Első találkozásunkhoz képest kerek négy esztendővel korábban összefuthattunk volna – mondjuk – valahol a Rádió környékén, a Múzeum körúton, vagy esetleg a Kossuth hídon, ha az idő sorsvető kockája csak egy kicsikét is másként perdül. Nekem akkor akként perdült, hogy az útiköltségen felül nem maradt több pénzem egy mozijegyre valón. Megnéztem hát egy körüti moziban *Az ördög szépsége* című francia filmet Gérard Philippel és Michel Simonnal a főszerepekben, majd ahelyett, hogy kívártam volna a másnap délután kettőre meghirdetett diáktüntetést, az éjszakai utolsó személyvonattal hazau-

taztam Debrecenbe. Azóta is eszembe-eszembe jut néha: ahogy Téged – mint írod – »az ifjúság szerelem utáni vágyakozása« tartott meg halottak közt is az élők sorában, úgy engem voltaképp a pillanatnyi pénzzavar prózai kényszere fosztott meg a korai halál kínálkozó esélyeitől. (Meg kell említenem mindazonáltal, hogy a tulajdon haláloamat az idő tájt s még jó sokáig – hozzád hasonlóképp s természetesen – én sem hittem el.) Hétfőről keddre virradólag szálltam le a vonatról, s délelőtt tízkor nálunk már el is kezdődött a forradalom. Este: kézi-fegyverekből sortűz a tömegre, két halott, sebesültek tucatjai. Ennyivel aznap Debrecen megúsza...”

A forradalommal való találkozást, még Pesten, elkerülte úgy, hogy akkor, amikor felült a vonatra, még senki nem tudta, hogy másnap kitör majd a „forradalom” – másnap reggel azonban már találkozott vele – Debrecenben. Ott volt a tüntetéseken: „Nem tudom, vajon most leírhatom-e a többi jelenlévő nevében, de ekkor úgy éreztem, hogy mindenkit átjárt az érzés: e nappal valami új kezdődött, valami jobb, tisztább s igazabb a tegnapiénál, tegnapelőttinél. S ezt az érzést – legalábbis számomra még nem árnyékolták be baljós jelek” – írja majd évtizedekkel később. Aztán jelentkezett a nemzetőrségbe, Kemény Géza barátjával (szintén írt verseket) fegyverrel a kézben figyelték, hogy vonulnak az orosz katonák nyugat felé. November 3-án (a születésnapja ez) az apja hazahívta, nem mehetek, mondta, szolgálatban vagyok. November 4-én az egyetem épületében már az orosz katonák előtt le kellett rakniuk a fegyvert, aztán a tolongásból félrehúzódva Nagy Zoltán barátjával sikerült elhagyniuk az egyetem épületét.

Verset október 23. és november 4. között nem írt, november 5-től február közepéig, amíg a tanítás újra nem indult az egyetemen, ahogy mondja, másfél kötetnyi verset írt. „Mindaz, ami (...) keresztülzuhogott rajtam, a magam belső visszhangjaival-válaszaival együtt, csak a november negyedikek hajnalát követő csendes, ám egyben túlnyomásos időszakban kezdett verssé, versekké rendeződni. Verseim – más közlési mód híján – kézzel írt papírlapokon, álnév alatt, kézről kézre, majdhogynem szájról szájra terjedtek. A terjesztés mindenféle szervezettség, konspiráció, sőt előzetes megbeszélés nélkül történt: egy-egy újonnan elkészült darabbal kiballagtam az ideig-óráig még nyitva tartó kisebbik diákotthonba, s felolvastam ott veszteglő vidéki diáktársaimnak. Náluk hagytam a kéziratot is. A hallgatóság, illetve az olvasók létszáma s összetétele napról napra változott, így november közepéig-végéig – amikor is a megüresedett diákotthon hosszabb időre bezárta ajtaját – verseim sokak kezébe eljutottak. Tudtam, hogy amit cselekszem, nem épp kockázat nélkül való. A szovjet tankok és katonák jelenléte, a november negyedikei ágyúzások városbeli nyomai, a sorozatos letartóztatások és verések hírei, a volt ávósokból s egyéb szedett-vedett népségből verbuvált karhatalmi alakulatok – a »Kádár-leventék« – örökös portyázásai kevés jóval biztattak. Ám azért csak folytattam az írást, s amíg lehetett, a terjesztést is a magam módján. Bornemissza Péterrel szólva talán még az oldalamon is kifakadozott volna a szó, ha le nem írom s tovább nem adom.”

A „másfél kötetnyi” versből hármát ismerünk, a *Rend*, a *Tizenöt-húszéve halottak* és a *Pesten esik a hó* címűeket, ezek lesznek azok, amelyeknek a terjesztéséért felelősségre vonják majd.

Ebben az időszakban történt az is, hogy – idézem – „életre szólóan összekötöttük a sorsunkat a párommal”, azaz Csiker Mártával. Márta az évfolyamtársa volt, ötvenhat novemberében hazautazott a családjához Kaposvárra, január végén tért vissza Debrecenbe, ekkortól már összetartoztak.

Láttuk, Buda Ferenc Pesten elkerülte a forradalomhoz vezető diáktüntetés-ként meghirdetett demonstrációt, nem tudatosan, Debrecenben figyelte és átélte az eseményeket, a külső világ számára is megmutakozó módon azonosult vele (nemzetőrség), a versek írásával cselekvő módon részt vett a forradalommal azonos értékű ellenállásban. Mi vezette korábban, s mi akkor, amikor megírta és terjesztette a verseit? Nem lehet mást mondani, csak azt, hogy a hajlamai, a másképpen nem tehetek érzése, amely képes legyőzni a belátást és a racionalitást is. Ezért nem lehet még utólag sem azt mondani, így vagy úgy kellett volna cselekednie, ezt vagy azt a lépést kellett volna megtennie. Emlékezésében hasonló értelemben ír erről: „Hogy ez bátorság lett volna részemről? Alig hiszem. Felfogtam ugyan a veszélyt, de át nem éreztem. Igen fiatal voltam még akkor, s abban az életkorban az ember nemigen hajlik rá, hogy a maga veszét is elhiggye.”

Az egyetem február közepén indult újra, Buda Ferencet február 19-én tartóztatták le. Előtte még tervezte, hogy az orosz szakot leadja, a latint választotta volna helyette, a mai napig nem érti, hogy miért akart így dönteni. A letartóztatása nyilvánvalóan egybeesett a február közepén kezdődött első nagy megtorlási hullámmal. Feltehetően gyűjtötték az adatokat, aztán amikor szükségét látták, elindították az akciókat. Volt ez már így, s később is lett így. Február 15-én Vass Lászlót, verseinek szavalóját vitték el, Buda Ferencért négy nappal később mentek. Az egyetemről megszökött a keresői elől, aztán Mártával tanácskoztak arról, hogy mit kellene tenni. Márta felvetette, hogy meneküljön Nyugatra, vagy vonuljon el az ő szüleihez Szóládra. Otthon kiderült, hogy már ott is keresték, apja nem javasolta a bujkálást, városházi emberként talán abban is bízott, hogy valamennyit tud segíteni a fiának. Így még annak a napnak az estéjén elmentek a rendőrségre, hogy feladja magát. Ott azonban elutasították a jelentkezését, már nincs félfogadás, mondta neki az ügyeletes. (Amikor ezt a történetet először hallottam, majd olvastam is, nem akartam elhinni. Nem hittem, hogy a gépezetek akkor is ennyire kisszerűen, vidékies lassúsággal működtek.)

Február közepén tartóztatták le őket, március végére megvolt az ítélet. A *Hajdú-Bihari Napló* rövid hírben közölte, úgy, mintha mindenki ismerte volna a történetet: „Egy esztendő az izgatóhangú versért. A megyei bíróság Mátuztanácsa (helyesen Matúz F. L.) a héten tárgyalta Buda Ferenc egyetemi hallgató és társa, Vass László bűnügyét. Buda az októberi napokban izgató hangú verset írt s 'azt Vass László Miskolc környékén terjesztette. A bíróság egy-egyévi börtönre ítélte őket.” A tárgyaláson részt vett Bán Imre professzor és Irinyi Károly történész is, Bán Imre szinte védőbeszédet mondott a két vádlott mellett. A *Művelődési Közlöny* az ország összes egyeteméről és főiskolájáról való kizárásokról adott hírt. Itt a szedők dolgoztak pontatlanul: Vass László nevét Tass Lászlónak szedték, megjegyzendő, hogy Buda Ferencet itt már magyar–latin

szakos hallgatóként szerepeltették. Rabként pedig a négyszázkilencvenöt nyolcnulla-nyolcas számot viselte.

A debreceni börtönből Buda Ferencet más mellett Vass Lászlóval együtt az állampusztai rabgazdaságba vitték. Ekkor ismerkedhetett először Bács-Kiskun megyével. Az, hogy a szabadban mozoghattak, a távolból a szabadság illúzióját is felkeltette a börtönlakókban. Nem cáfolatként, hat évtizeddel később mit kellene és mit lehetne cáfolni, inkább az ottani rabmunka bemutatásaként a *Rendkeresés* című kötetből idézem egyetlen nap leírását, úgy, ahogy azt Buda Ferenc megélte: „Rabtársaim zömével együtt mezei munkát kellett végezni. Úgy is mondhatni: gyalogrobotot. Borsónyívés, kukoricatörés, répaszedés – ilyesmi. Mikor minek jött a sora. Enni azt kaptunk elégséges mennyiségben. (A koszt minőségéről most ne essék szó.) Munkaidő? Ha nem idegenkednék a pontatlan, túlzó, hatásvadászatra törekedő szófordulatoktól, úgy is mondhatnám, hogy húztuk a belünket látástól vakulásig. Maradjunk azonban szikár valóságnak megfelelően annyiban, hogy a belünket legfeljebb a nyár végi dizentéria-járvány idején húztuk (akkor viszont lépten-nyomon), a munkát pedig kinn a helyszínen, valamelyik tábla szélén pontosan napkeltekor kezdtük el, s akkor fejeztük be, amidőn a Nap korongja a látóhatárral egybeolvadt. Közben kora délelőtt negyedórányi reggeli, délben félórányi ebédszünet. Mi, politikai és köztörvényes elítéltek együtt meneteltünk gyalogszerrel a korhánypusztai bekerített táborból két-három, vagy akár négy kilométernyire – mikor hová vezényeltek bennünket. Napirendünk egyébként nagyjából a következő volt: hajnalban ébresztő, majd tisztálkodás, sorakozó nyitáshoz, létszámelnértés, reggeliosztás, tisztálkodás (csak hideg víz volt), vacsoraosztás, vacsora, mosogatás, sorakozó záráshoz, létszámmeljelentés, zárás, takarodó. Fegyőreink – talán a hajdani pásztor ősoktól megörökölt áttekintőm képesség jóvoltából – szerencsére nem álltak oly hadilábon az őrizetükre bízott embertömeg számbavételével, mint pl. a szovjet hadsereg számszakilag olykor félanalfabéta altisztjei: számlálásukat a kapun befelé jövet fölényes rutinnal még menet közben megejtették, csak nagy ritkán gyötörvén bennünket az újrászámolással. Annál többet vettek ki belőlünk a folytonos sorakoztatások. Főleg a zárás előtti sorakozó tartott rendkívül sokáig: jelentéstétel végett ugyanis meg kellett várnunk a büntetőintézet központjából érkező parancsnokot. Öreg éjszaka lett, mire az egész napi munkától, órákig tartó sorakozástól kitikkadt rab végre ágynak dőlhetett (vagy fölmászhatott rá, ha történetesen a felső ágy jutott neki). Még sötéttel riasztott föl bennünket az ébresztő csengő utálatos berregése, s kezdődött minden előlről. Nyár derekán hosszú a napvilág s még eléggé kurták az éjszakák, így hát nemigen alhattunk túl sokat: úgy három, három és fél órányit – ha semmi nem jött közbe.”

A közvetlen megfelelés miatt, merthogy a börtönben, minden gátló körülmény ellenére sem szakított a költészettel, ide kell másolnom egyik, a helyzetét tudatosító töredékét: *„Magadat ne gyötörd – / csak egy igásbarom vagy. / Töri talpad a föld? / Próbálj keresni jobbat.”*

A börtönköltészet egyik sajátossága, az, hogy részletező leírással szerepelnek benne a hétköznapi léthez, a mindennapokhoz kötődő események, ekkor írt verseiben is megfigyelhető. Akkor, amikor a napi munka erőltetett volta, a sivár környezet minden mást kiöl a világból, a más jellegű történés legapróbb mozza-

nata is felnagyítódik, így versbe kerülnek a vers írásának körülményei is. Faludy György, egy másik börtön másik lakója, igaz, ő 1956 előtt volt a recski tábor rabja, mesélte el, s nyilván le is írta, hogy verseinél először az első négy sort írta meg, azt jó néhányszor elmondta magának, s úgy ment tovább, s ezt az eljárást ismételte meg szakaszonként... Buda Ferenc esetében azt gondolom, hogy a sorok véglegessé csiszolása során rögzítette a verseket. Ahogy írta: „*S mert mód egyébre nincs nem is lehet / az agykéregbe vésem versemet*” (Korommezőkön). A versekben sokszor jelenik meg a tájra, a határra vonatkoztatott, a smaszerek ruhájától származó sűrke szín: *szürkellő határ, földszín-szürke hadak, hamuszínű hajnalok*. Maguk az örök is állandó szereplői ezeknek a verseknek. Buda ítéletet mond róluk (*de jaj e szolgaszülő kornak, / jaj azoknak akik tipornak / mert rájuk omlik a homok*). Történelmi szerepükkel kapcsolatban semmi kétsége nincsen:

*... páros csizma koppan
és géppisztolycső fémlik –
új testben, új alakban
az emberek a régik.
Orcájuk ismerős színű,
s kámzsa, kereszt, kakastoll,
csillag vagy iker S betű
egyként hallgatást parancsol.*

(Tört karó)

Hasonló részletességgel találhatunk példákat a versekben megjelenő lélekállapottal kapcsolatosan. Megjelenik a büntetettségerzet („*akár egy tolvajt, számon tartanak*”); a tépelődés, melyet a szerelem old fel, a hetyke – József Attila-i előzményekből származó – magabiztosság, a korai felnőtté válás önfegyelmzése, s a túrni kell parancsa. Ez mind a kiszolgáltatottság-érzetből származik, s a lefokozott emberi létről tanúskodik, arról a helyzetről, amelyről elmondható: „*Semmi sincsen, mégis csak veszthetek.*” Ezzel kapcsolatosan számos költői képet idézhetnék, itt jelzésszerűen csak párra utalok: „*Vagyunk verebek, árvaék, erőtlenek*” írja az egyik versben, míg a másikban így szól: „*Itt állsz ím, egymagad / sorsodba burkolódva.*”

Az akkori versek önálló, nagy tömbje a tíz cím nélküli tizennégy soros versből álló, ugyancsak cím nélküli epikus ciklus, később ez a *Falak könyve* címet kapta. A ciklus darabjai a letartóztatás, a nyilvántartásba vételhez szükséges fényképezés történetét mondja el, a cikluson a kinti világba való vágyakozás és a falak közé szorítottság érzete uralkodik. „*Túrnóm kell, hogy arcomat megüssék*” – olvassuk. A ciklusban emlékezetesen gazdag lírai betéteket találunk:

*Az ember olykor úgy tud vágyakozni,
hogy égetőbben már nem is lehet.
Minden csak bánatát képes fokozni,
s fájó filmszalag lesz a képzelet.
Emlékezéssel szívig megrakodva
a kinti gerlebúgást hallgatom.*

Hasonló, epikus jellegű ciklust később Buda nem írt. A szólás, a versírás értelme ekkor még nem kérdőjeleződött meg, ahogy írja, „szavai sohasem enyésznek... s túlnőnek a többin ... győzelmük már törvény”. A fennálló hatalomról történelmi érvénnyel bíró ítéletet mond:

*Kihűl a széttiport tüzek rakása,
bosszú vizez az elhagyott parázsra.
s lehányja részegen magát
a Rend.
Ám végül majd az inga
visszaleng.*

(Kihűl)

Az állampusztai szürke határt Juhász Gyula mélabús alföldi költészetéhez hasonlóan írja le: „s amíg más arat / vagy tolvajkodni jár, minékünk marad / a szürkélő határ / s a táncos, szép halál”. Mindenekelőtt azonban József Attila emberi és költői példája uralja az akkori verseket. A képalkotás, s a fontos motívumok mellett a helyzet által meghatározott magatartás is József Attila világához kapcsolja őket. Buda versei öntanúsító és önmegszólító versek. Olyan világba került, amelyikben a külső világgal szemben mindenképpen egy belsőt kellett kialakítania, s azt felmutatnia. Ha nem ezt teszi, akkor kérlelhetetlenül legyűri, megsemmisíti az őt bebörtönző „államrend”. A mából szemlélve azt találjuk meglepőnek, hogy az önmagában vagy az erejében való kétely nem jelenik meg ezekben a versekben. Nem azt jelenti ez, hogy nem járta meg a poklok poklát, ezzel kapcsolatban újra felhívom a figyelmet a vonatkozó önéletrajzi írásaira, hanem azt, hogy a másik oldal nem tudta megingatni a meggyőződésében. De térjünk vissza a József Attila-i világhoz való kapcsolódásához. A kapcsolódás megfigyelhető az önfegyelmzés parancsában, és a költői szó- és képteremtésben is. De legalább ennyire fontos annak megértése, hogy a versek öntanúsítása a József Attila-versek öntanúsításával rokon, s az általa képviselt eszmény József Attila-teljességigényéhez kötődik, önmaga erejét mintegy József Attila világából építi fel. Ebből a szempontból a legtanulságosabb *A szó* című, már említett verse. Ez a *Tudod, hogy nincs bocsánat* hangját üti meg, megőrizve saját önállóságát:

*Te nem lehetsz okos,
így vádjaidat vedd el,
s mert ember vagy, jogos
vétkeid ne kövesd el,*

majd a mindenséggel mérd magad parancsát szenesíti az állampusztai valósággal:

*Dolgozz, igyál, egyél
s feküdj le este tízre.
Nyelved hegyéig ér
a félelem vasíze.*

A fiatal Buda Ferenc képes arra, hogy József Attila nyitott kozmikus képeit zárttá tegye: „Messzehordó síneken / messzi kattog a szívem. / Csüngenek imitt / amott

tövíg égett csillagok". (Messzehordó) A maga alkatára szabja a töredékeket (később is él majd ezzel), fontos sorokat, szerkezeteket hoz ezáltal létre. Hangja összetett, a világról és önmagáról is szól ezekben a versekben:

*Harangszavú szabadság...
De jaj, a csizmák
itt menten széttapossák.*

*

*Az ajtó csukott csendje
csítítva fagy fülemben:
nyugalom
nyugalom...*

S talán a legszebb töredék:

*Kopóid kitagadtak,
börtönt adtál fiadnak.
mégis – vaskulcs a zárban –
én itt is
a szivedhez találtam
és talpraálltam,
ó, hazám.*

Az önerősítés verse ez, önmaga igazolását a hazával azonosulva, az azonosulás átéléséig eljutva teremti meg, ismét csak József Attilához kötődve („édes Hazám, fogadj szivedbe, hadd legyek hűséges fiad!” – Hazám, s: „Igazán / csak itt mosolyoghatsz, itt sírhatsz, / Magaddal is csak itt bírhatasz, / óh lélek! Ez a hazám. – Elégia). Erről a töredékről írta Esterházy Péter a *Csőndország* című kötet megjelenése után 1993-ban: „Szép és irigylésre méltó Buda Ferenc akkori hazaképe, vagy még inkább hazaálma. Konkrét, mindennapi, kikerülhetetlen. Ó hazám. S ez szerintem most is így van (nekem). Mások a szempontok, az érzelmek, a föladatok, mások a börtönök, más a szóhasználat. De van, marad valami, amit nem szabadna, mondom így, kiűzni hagyni a szívünkéből, egyszerűen mert szükségünk van rá, pribékestül, vaskulcsostól, ostobaságotul.”

A börtönben és a rabgazdaságban, igaz, mind a kettő börtön volt, mint a fentebbiek is mutatják, megküzdött a versírásért, s magukért a versekért is. Cigarettapapírra hegyesre hegyezett ceruzával, apró betűkkel titokban és rejtve írta a verseket, azok témáit pedig a helyzetük, sorsuk jelölte ki. Megtanulta, de le is írta őket, Állampusztáról a zoknijába rejtve hozta ki a cigarettapapírra írt verseket, aztán Für Lajosnak a kezébe helyezte a sorsukat. Közlésükre, pontosabban egy részük közlésére 1989 januárjában a *Forrásban* került sor. Ekkor a versek történetéről a következőket írta: „Elszivárgó fiatal éveim s egy nemzeti katalizma utórezgéseinek életben maradt tanúi ezek a versek. Húsz esztendő alig betöltvén, a debreceni megyei börtön, majd az állampusztai rabgazdaság elítélt

lakójaként írtam őket. E két jeles helyre államrendellenes izgatás vádjával utaltak be kerek egy esztendőre. Az izgatást 1956 késő őszen – már az »események« után – írott verseimmel követtem el. Ami október 23. és november 4. között történt, azt én akkor sem tartottam, most sem tartom ellenforradalomnak, sokkalta inkább népfelkelésnek, nemzeti szabadságharcnak. Ebbéli meggyőződésem akkortájt született verseimből is kiolvasható. A rendőrhatalom s a bíróság ki is olvasta belőlük, nem véletlen ért hát a fönt említett ítélet. Több mint három évtized telt el azóta. Ideje lassacskán közreadnom korábban meg nem jelent ifjúkori verseimet, hisz a ki nem mondott, vagy csupán félig kimondott szavak lélekben tovább kövesedve csak a közös bajt tetézik. Ez idáig fejben tartogattam a verseket, amíg győztem. Szívből köszönöm Für Lajos barátomnak, hogy egy példányukat harminc év hányódásai közepette írásban is hűségesen megőrizte.”

Az 1991-ben megjelent *Csöndország* című kötete tartalmazta az ötvenhatos és a börtönben írott verseit. A magyar irodalmi hagyomány szerves részét alkotják a rabversek, ezt talán nem is kell külön bizonyítani. Ehhez a hagyományhoz társultak a huszadik századi börtönversek, így Buda Ferenc versei is. Az ő verseinek azonban mindezekén túl sajátos vonása is van. Ebben a sajnálatosan gazdag hagyományvilágban az, hogy egy fiatal költőt – némi leegyszerűsítéssel mondom – szinte az első versei börtönbe juttatnak, a börtönben írott versei pedig csak jó harminc évvel később jelennek meg, feltehetően példa nélküli a magyar irodalom történetében. Mindez természetesen befolyásolta költészetének megismerését és értékelését is – valójában költészetének alapzata ismeretlen maradt az érdeklődők előtt.

1956 történéssorozata Buda Ferenc meghatározó élménye és tapasztalata. A későbbiekben nem fordult szembe vele egyetlen pillanatra sem, vállalásai miatt az elszenvedett következmények miatt sem hibáztatta magát sohasem. A *Füvek példája* című számvető versében olvassuk:

*Hisz voltam én is rajongó kölyök,
madarakhoz igazított járású,
könnyű lábon futottam, egyenest,
sugárzó képpel, mint aki lámpát nyelt reggelire,
és horzsolást, hideget, meleget:
mindent kihevertem.
Aztán jött ama keresztben fújó vihar,
a szél, a csillagverő, porszemeket petéző,
kibontotta a tüzeket, a lobogó harag
pillanat-piros lángja kibomlott,
és én hurcoltam magamban jódarabon
az akkor szerzett sebeket, nyavalyákat,
majd néma kövek lettek a társaim, kuttyák, verebek
és lágy pillantású lovak.*

(...)

*Nincs mivel kérkednem,
nincs mit szégyellenem,
hitemen nincsen rézrozsa,
mindenért megjártam belső poklaimat.*

Az *Ébresszen aranysíp* című kötete 1970-ben jelent meg, ebben a kötetben, nem utolsósorban a szerkesztő Juhász Ferencnek köszönhetően szerepel a *Pesten esik a hó* című verse, egyike annak a három versnek, amelyekért perbe fogták és elítélték. (Buda ekkor már Kecskeméten élt, Mórocz Gábor jó szemmel vette észre, hogy a *Petőfi Népe* című napilapban Gál Sándor erősen kifogásolta ennek a versnek a kötetben való megjelenését, mintegy jelezve, hogy a rendszer nem felejt el semmit.) A *Kutya a társam* című versében „október, őszi fáklya”, „október, véres ünnep” sorokat találunk. A *Fekszem csak egymagam* című verse is 1956 októberére utal vissza: „Jajgatva sír a szél / nyugalmát nem leli / ágak szikár hegyén / Október lángjai” versszakkal indul a vers, s a következővel zárul: „Fekszem csak egymagam / aludni nem tudok / néznek rám szótlantul / elhamvadt csillagok.” A motívumok sora szaporítható lenne, ehelyett a 2006-ban írott *Huszedik évem: 56* című versét idézem:

*Fények és fekete árnyak esztendeje.
Jégzajlás, rügyfakadás, tűz esztendeje.
Szárnyak, szívek és vaspaták esztendeje.
Zászló, fegyver és bilincs esztendeje.
A fiatalságé.
Az egyenes szóé.
A kifogyhatatlan erőé.
A mi évünk.
Az én évem.
Az én vérem.
Szépséges huszedik évem:
féltoe kuporgatott kenyérem –
morzsáid szedegetem*

Jegyzetek:

I.

Buda Ferenc az édesanyjáról: BUDA Ferenc, *Világ, világom*: Egy kéziratos könyv fejezeteiből, szerk. NAGY Gábor (Budapest: Holnap Kiadó, 2011), 59.; *Sorsának párhuzamáról*: Uo., 79. *Apja hivatalsegéségéről*: BUDA Ferenc, „Innen és túl Basahalmán”, *Forrás*, 10–11. sz. (1997): 50–53.; *A korai olvasásról*: BUDA, *Világ, világom...*, 104.; *A Petőfi-kötetről*: BUDA, *Világ, világom...*, 105.; *József Attila olvasásáról*: BUDA, *Világ, világom...*, 394.; *Dobozi Eszter a Világ, világom című könyvről*: Dobozi Eszter, „Emlékezés és vallomás (Buda Ferenc Világ, világom című könyvéről)”, *Forrás*, 11. sz. (2011), 48–52, 49.; *A természettel való azonosulásról*: BUDA Ferenc, *Rendkeresés: Jegyzetlapjaimból*, (Budapest: Holnap Kiadó, 2009), 44.; *Csokonai Vitéz Mihályról*: Uo., 307., 310.; *Az első vers*: BUDA, *Világ, világom...*, 172–173.; *A Kardos Albert Emlékversenyéről*: *Néplap*, 1955. június 19., 2.; *Feljegyzése Kiss Tamás halálakor*: BUDA, *Rendkeresés...*, 237.; *Brehme könyveiről*: BUDA, *Világ, világom...*, 255–256.; *Juhász Béla kritikájáról*: MÓROCZ Gábor, *Buda Ferenc*, (Budapest: MMA Kiadó, 2020), 56.; *Baktay Ervin könyvéről*: BUDA, *Világ, világom...*, 258.; *A könyv*: Baktay Ervin, *India*. *India múltja és jelene, vallásai, népelete, városai, tájai és műalkotásai*, 2 köt., (Budapest: Singer és Wolfner, 1931); *A Magyarság Néprajza kötetéről*: BUDA, *Világ, világom...*, 270.; *A világ nyelvei című kötetéről*: BUDA, *Rendkeresés...*, 24–25.; *Az orosz tankönyvek összetépeséről*: BUDA, *Világ, világom...*, 294.; *Debrecen bombázásáról*: BUDA, *Rendkeresés...*, 109.; *A tájban való elhelyezkedéséről*: Füzi László, „A változásokról álló napig lehetne tünődni: Beszélgetés Buda Ferencel”, *Forrás*, 3. sz. (1999), 19–23, 21.; *Csillagtépő csodaszarvas*: BUDA Ferenc, *Színre szín: Két mesejáték*, (Budapest: Holnap Kiadó, 2010). *Buda Ferenc Fehérlófia című kötete 2013-ban jelent meg a Holnap Kiadónál*: Ilia Mihály kritikája: ILIA Mihály, „Egy költő törvénykeresése (Buda Ferenc: Ébresszen aranysíp)”, *Új Írás*, 9. sz. (1971): 124. *Molnár Vilmos írása*: MOLNÁR Vilmos, „Történet egy vaddisznóról”, *Forrás*, 11. sz. (2011): 41–43.

II.

Filep Tibor írása: FILEP Tibor, „Politikai restauráció és megtorlás Hajdú-Biharban 1956–57.”, in *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltás Évkönyve* 18, szerk. GAZDAG István, (Debrecen, 1991), 128–152., idézett részek: 128, 144–145.; *Tűz című verse*: *Alföld*, 1–2. sz. (1955), 74.; *Buda Ferencnek az adott idősakkal kapcsolatos emlékezései*: BUDA Ferenc, „Jégzajlás, rügyfakadás, tűz”, *Látó*, 10. sz. (2006); BUDA Ferenc, *Négyszázkilencvenöt nyolc – nulla – nyolc*. I. rész, *Forrás*, 11. sz. (2006), 3–18., BUDA Ferenc, *Négyszázkilencvenöt nyolc – nulla – nyolc*. II. rész, *Forrás*, 12. sz. (2006), 58–76., BUDA Ferenc, *Négyszázkilencvenöt nyolc – nulla – nyolc*. III. rész, *Forrás*, 2. sz. (2007), 38–58., BUDA Ferenc, *Négyszázkilencvenöt nyolc – nulla – nyolc*. IV. rész, *Forrás, Forrás*, 3. sz. (2007), 67–86., ERŐS Kinga, „Nem áldozat – tanú (Beszélgetés Buda Ferencel)” in ERŐS Kinga, *Szavakban lobog (Írók az 1956-os forradalomban)* (Budapest: Orpheusz Kiadó, 2019), 33–47.; *Ágh Istvánt köszöntő írása*: Ágh István köszöntése, *Forrás*, 6. sz. (2008), 66–67., idézett rész: 66.; *A debreceni tüntetéseken való részvételéről*: BUDA Ferenc, „Jégzajlás, rügyfakadás, tűz”, *Látó*, 10. sz. (2006); *A versek írásáról és azok terjesztéséről*: BUDA Ferenc, *Négyszázkilencvenöt nyolc – nulla – nyolc*. I. rész, *Forrás*, 11. sz. (2006), 3–18; *Hír a tárgyalásukról*: Hajdú-Bihari Napló, 2. évf. 76. szám, 1957.03.31. p. 2.; *Buda Ferenc a tárgyalásról*: BUDA Ferenc, *Négyszázkilencvenöt nyolc – nulla – nyolc*. II. rész, *Forrás*, 12. sz. (2006), 58–76.; *Az egyetemekről és főiskolákról való kizárásukról*: [https://adt.arcanum.com/hu/view/MuvelodesugyiKozlony_1957/?query=SZO%3D\(bUDA%201W%20Ferenc*\)%20AND%20DATE%3D\(1954-01-01-1959-12-31\)&pg=227&layout=s](https://adt.arcanum.com/hu/view/MuvelodesugyiKozlony_1957/?query=SZO%3D(bUDA%201W%20Ferenc*)%20AND%20DATE%3D(1954-01-01-1959-12-31)&pg=227&layout=s); *Az Állampusztán végzett munkáról*: BUDA Ferenc, *Rendkeresés: Jegyzetlapjaimból*, (Budapest: Holnap Kiadó, 2009), 58–60.; *Jegyzete a Falak könyvéhez*: *Forrás*, 5. sz. (1989), 5.; *Esterházy Péter írása*: ESTERHÁZY Péter, „Egy kékharsnya följegyzéseiből: Csönd, kuss, fecsegés, beszéd, ország”, *Élet és Irodalom*, 1993. február 19. 3.; *Móroczt Gábor észrevétele*: MÓROCZ Gábor, *Buda Ferenc*, (Budapest: MMA Kiadó, 2020), 129.

Villányi László

Tükör

*Gyórtól Csapig, az egész út alatt bezárkóztunk
a vonat fülkéjébe, nővéremmel a hamutartóba
pisiltünk, édesanyám az ablakot lehúzva
űrítette ki az éjszakába, a határon túl érkezünk
haza, öt unokatestvérem várt a kerekés kútnál,
apámnak még nem adtak vízumot, büntetésből,
gonoszkodhatnék, mert Beregszászban úgy jegyezte el
a tizenöt éves lánykát, hogy azt felelte neki, tud táncolni,
nem tudott, emiatt a halálos ágyán is értetlenkedett
édesanyám, aki megszenvedte, ha mással merészelt
táncolni, leginkább bátyjaival szeretett, rajongott értük,
de nagyszüleim halála után valamiért megbántódott,
gyanítom, félreértések sorozata miatt elmaradtak
a találkozások, ebben nem kevés része lehetett
sértődékeny, vélt sérelmeim hosszan rágódó,
haragtartó apámnak, sokáig rémülten fedeztem fel
magamban, keveset tudhatott a szerelemről,
bizonyára ezért nem beszélt róla soha, az égvilágon
semmiről sem világosított fel, még Istenről se szólt,
jó ideje már nem rettenek meg, ha a tükörben néha őt
is látom, ha mondják, olyan a hangom, mint az övé volt,
a háborúban sofőrként szolgált, a bakák tolták fel
teherautóját a behavazott Vereckei-hágóra, ki tudja,
milyen trauma érhetette, mert később fel sem merült,
hogy autót vezessen, csak az alkatrészek érdekelték,
egy kardántengely vagy egy karburátor megjavítása,
a munkahelyéről hozta a leselejtezett, óriási kerékbelsőt,
akkoriban jött divatba, azt használtuk úszógumiként,
egyszer a vízbe csúsztam róla, ijedten merültem
a hideg mélységbe, apám kapott utánam, emelt ki a Rábából.*

Honleány utca

*Ha megkérdezték, mi szeretnék lenni,
rávágta: János Vitéz, a szomszéd
bácsi készített csákót, a kölcsönzöből
lett mentém, édesanyám a hosszú fehér
alsót pirosra festette, büszkén túrtem
csizmámba, lefényképeztek a jelmezbál
után, kivont karddal vágatok a hintalovon,
akkor még nem honleányként azonosítottam
Iluskát, csak szépségébe és hűségébe
voltam szerelmes, az utóbbit ígérhette
beregszászi nagyapámnak az odaadó ápolónő,
itt, a közelben, a hadikórházban, erős kezét
szorongatva kérlelte, vegye feleségül, s rábeszélte
az orvost, ne amputálják jóképű nagyapám
Isonzónál megsebesült lábát, a szépség
hiányozhatott a honleányból, de akár róla is
elnevezhették volna a Lomb utcára merőleges
Honleány utcát, rajta keresztül érkeztem
első randevúnkra, a sorompónál várt,
aki még nem sejtette, rövidesen hitoesem lesz,
csak bennem fordult át a jelen idő,
olyan bizalommal bicikliztünk egymás
mellett, akárha eljövendő otthonunk felé.*

Tóth Erzsébet

Én lettem volna

– szilánkok egy életrajzból –

*„A tehetséged Isten ajándéka.
Hogy mit kezdesz vele, az a te ajándékod Istennek.”*

Vége a lustaság korának! Anyám azután, hogy a cicaidómet (délutáni szunyókálásomat) elvette tőlem, most a kényelmes reggeli készülődésemet is lehetetlené tette. Miután csak akkor hagyhatom itthon, ha alszik, és ez reggelente tíz óráig sejthető, addig minden kinti tevékenységemet, vásárlás, posta, gyógyszertár el kell intéznem, különben felveri a lépcsőházat. Ez csak vicc volt, semmi nem halatszik ki, de legutóbb is fél tizenegy körül arra jöttem haza, hogy az ágyán ülve elkieseredetten Klárit hívogatja. Na, ez még belefér, megszoktam már, a Klárirra is hallgatok. Szóval, vírus ide-oda, márciusi hidegben nekem hét körül el kell indulnom reggeli körutamra. Ez az egészségemnek is jót tesz állítólag. Mire őt ellátom, és elvégzek mindent, már dél körül van. Utána írhatok, illetve másolhatok. Most egy 1974 körül írott levelemet másolom ide, Klárinak küldtem, a szakdolgozatommal voltam elfoglalva, míg ő nyaralt valahol.

Szeretett Klárikám!

Egész hétvégén nagyon nyomorultul éreztem magam. Már jobb, mert hétfő van, itt ülök az irodában, és várom, hogy felhívjon (kései bejegyzés: Csoóri Sándor). Azért ez sem egy leányálom, elhiheted. Persze, nem kell ezt neked magyarázni, tudod úgy is. Közben dolgozom. Ezt megnyugtatóan írom neked, mert biztos azt gondolod /mert tele vagy jóindulattal/ hogy ejnye, ejnye, azért mégiscsak dolgozni mentél oda. Igazad van. Az éjjel azt álmodtam sok hülyeség mellett, hogy azt mondta: szeretné elolvasni a szakdolgozatomat, erre fölébredtem. El is határoztam, hogy képességeimhez mérten nagyon jól megcsinálom. Azért nem volt hülye az a Freud. Persze, nemigen tudok aludni, „ide gyűlnek szemhéjam alá, akiket szeretek, nem hagynak elaludni”. Enni se tudok. Nem rossz dolog ez, minthogy hiú vagyok, de csak tudat alatt fogyókúrázom. Ezt úgy értem, hogy nem eszem, de nem vallom be a fogyókúrárt, hanem nyöszörgök, hogy nincs étvágyam. Voltam kozmetikusnál. Nagyon jó humor volt, amikor Ági kérdezte, hogy hol a Freud könyv, te azt mondtad: a tudat alatt. Sokat gondolok az üdülőre. Jó volt ott lenni. Azt hiszem, megbolondultam. Be akartam festeni a hajamat barnára. Vettem is egy bemosót. Végül is úgy döntöttem, hagyom, ahogy van. Nehogy még valaki azt higgye, hogy... Pedig nem. Azért tettem le róla, mert egy tincsen előbb kipróbáltam, és erősen vörösös lett. Olyan, mint a feleségéé. Ez a rögeszmém legalábbis. Pedig az jobban hasonlítana az eredeti hajszínemhez. Erről ennyit. Bizonyosságul, hogy bolondságokat csinálók. Komolyan mondom,

nagyon hiányzol. Igyekezz már haza. Jó lehet neked ott. „Nekem marha jó!” Ugye, ezt gondoltad? Akkor sem cserélnék veled, nem ám! Itt van egy japán magazin, az egyik nő hozta be. Nagyon szépek ezek a dögök. Azért ne keseredj el, a férfiak sokkal szebbek, mint a nők. Tényleg. Már amennyire meg tudom ítélni. Az egyik egyenesen gyönyörű. El is loptam, majd kiteszem a falra. Japánba szeretnék elmenni, de erre neked van nagyobb esélyed. Én még Főtra se igen megyek. Most furdal a lelkiismeret a japán ürge ellopásáért. „Rút csíny nem marad – borítsa bár egész föld – föld alatt!” Hamlet. Te láttad? Én igen. Igaz, hogy az első rész végén elaludtam, de felriadtam egy hangos zenére, és főztem egy kávé. Egy kicsit kezdem érteni. Mindenki Hamlet, amikor rájön, hogy „Phí, rút világ!” Mindegy, hogy miből jön rá, s milyen szellem figyelmezteti erre. Kérdés, hogyan tovább? Mindenki Hamletként indul. Aztán lehet, hogy úgy fejezi be: „Ha tűz lobog, majd elég, / ha vér ömlik, van elég” – pedig ez József Attila. „A világ megváltoztatását kezdd önmagadon!” Ezt nem tudom, ki mondta, de igaza van. Én már megfogadtam. 1. Be akartam festeni a hajam, de említett okokból lemaradtam róla. 2. nem néztem meg a Darellik jön című filmet a tévében. 3. Többet nem lopok. (sem japán férfiakat, sem mást) 4. Ideje, hogy felnőtt módra éljek, legalábbis úgy, hogy mások ne vegyék észre, hogy gyerek vagyok. Ezt csak azok tudhatják, akiket nagyon szeretek. Elsősorban te, de előtted kár is tagadni, te azt is tudod, hogy én Matild vagyok, a LÓ.

Mit értek felnőtt módon?

a) megtanulok főzni

b) leszokom nevetséges őszinteségemről, megtanulok rendesen hazudni.

c) férjhez megyek (rövid időn belül) még nem tudom kihez, de aki nem ment férjhez, az vagy gyerek, vagy vénlány. És aki 22 éves, az a felnőttek szemében inkább az utóbbi. Nem magyarázhatom meg mindenkinek, hogy... „A gyerekeknek nincs mindig türelmük arra, hogy mindent megmagyarázzanak a felnőtteknek.” /Kis herceg/

d) aki kopog, ezután mindenkit beengedek. Úgyis érted, de azért elmagyarázom: nem engedtem be az újságost (a pénzért jött) és anyuka azt mondta, hogy ha nagy leszek, és kopogni fog hozzám, és nem nyitok ajtót, be fogja törni, mert úgyis tudni fogja, hogy otthon vagyok. Nagyon dühös volt.

e) nem veszekedek se veled, se mással, általában barátságos leszek az emberekkel, olyan, mint te, nem csak azokkal, aki nekem tetszik.

5. A lakást szép rendben tartom, kapálok a kertben.

6. Hetente csak egyszer mosok haját, és nem nézegetem magam folyton a tükörben.

7. Rendesen tanulok.

8. A dohányzásról leszokom.

9. Sokat olvasok, gyakorlok, ha csak tehetem, énekelek, fogyózom, és jövőre tényleg elmegyek a felvételire – az utolsó lehetőség.

10. Ha nem vesznek föl, akkor valami stúdióba jelentkezem, nem leszek gyáva. Csak az a baj, hogy nincs önbizalmam. Másnak nem is mertem elmondani ezt az egészet, csak neked.

Ennyit a magunk megváltoztatásáról. Hallottam egy viccet a tévében: Elromlott a hurkatöltő gép, és a rendőr ráfűtyült a hurkára, amikor az útkereszteződésen be akart fordulni. (Ezt ma már, negyven évvel később, nem értem.)

Ja, pénteken mikor hazamentem, megkaptam az első leveledet. Nem nagyon erőltetted meg magad. Nekem ez már a negyedik. Aginak is írtam. Holnap, kedden megyek Koronczayhoz a P. M.-be megbeszélni a szakdolgozatomat. A ruhám még nem lett kész,

holnap megyek érte, mert igazítani kell rajta valamit. Most értem haza. Megkaptam a második leveled. Hát, röviden csak ennyit: Úgy, ahogy mondod. Nem is írok róla, mert szomorú leszek. Szóval nem hívtál föl ma. Pedig ezt az oldalt azért hagytam ki, hogy részletezzem. Mindegy, ezt most elküldöm, és talán holnap. Tényleg rossz ezt a hülye telefont figyelni.

Szia, Matild. Sokat írnál és hamar”

Azután meglett a diplomám, megjelent első kötetem, nehéz idők jöttek, mert a FIJAK felfüggesztése után én többszörösen is rovott múltú állampolgárnak számítottam – a Charta 77 aláírása, plusz szentendrei beszéd – nem sokat segített helyzetemen. Klári akkor már a Filmfőigazgatóságon dolgozott, és a Diafilmgyártó Vállalatnál szerzett nekem munkát. Jó kis nyugis hely volt, közel is laktam, a Titel utcából a Bosnyák utcáig gyalog tíz, tizenöt perc séta.

1984 egyik sötétbe hajló november délutánján hazaporoszkáltam a munkából, és egy szokatlan formájú, szebbnél szebb, ismeretlen bélyegekkal ellátott boríték hevert az előszoba padlóján. Kézbe véve még különösebb volt. New Yorkban adták föl, rögtön láttam, költészettel – poetry – kapcsolatos a dolog. Két perc múlva tudtam, hogy engem bizony meghívtak a New York-i nemzetközi költő-fesztiválra. Repülőjegyet, szállást, honoráriumot biztosítanak. Kérik, írjam meg, módomban áll-e elfogadni a meghívást. Óhajtok-e a programon túl ott tartózkodni, mennyi időre stb. Addig még Bécsben sem voltam, kizárólag baráti, szocialista országokba tettem kisebb kiruccanásokat.

Mit csinálók a Mircivel? Ez volt a legelső gondolatom. Akkor még fiatal macska volt, soha nem hagytam magára egy napra sem. A Diánál, szerkesztőként legszebb munkáim közé tartozott a Vuk és az Egri csillagok diafilmszövegeinek megírása. (Nem lehet véletlen, hogy mint megtudtam, Kertész Imre is írt diafilmeket pályája kezdetén, csak neki honvédségi diafilmek jutottak.) Hogy kapok én ennyi szabadságot? Mert persze rögtön egy hónapra akartam ott tartózkodni, vérszemet kaptam. Ültem kezemben a borítékkal, mozdulni sem tudtam az izgalomtól. Ott fogok állni New Yorkban, mint igazi költő, és felolvasok. Mit fogok felvenni? Nincs egy rendes ruhám, télikabát is kell, csizma, nemhogy nekem, anyámnak sincs annyi pénze, hogy rendszeren felöltözzek. Miért nem tudtak várni legalább tavaszig!

Az útlevél eszembe sem jutott. Hogy nekem nincs kék útlevelem! De azután a másfél hónapi idegtépő várakozás alatt, ami még utazásomig hátravolt, ki se ment a fejemből. Mert persze az utolsó pillanatban lökte elém egy hivatalnok eléggé barátságatlanul a Belügyminisztériumban. „Itt az útlevele. Mehet az USA-ba.” Se köszönés, se semmi. Gondoltam, jobb, ha gyorsan elmegyek, mielőtt még visszaveszi. „Ha hazajön, írásban beszámol az útról” – mondta még, a kezem már a kilincsen volt.

Egy hónap múlva, mikor hazatértem, Ferihegyen már vártak. Elképesztő módszerességgel turkálták szét a bőröndömet, sírva raktam vissza a ruháimat, minden ajándékba kapott könyvem elvették, Püski Sándor, Csicseri-Rónay István és Baránszky László ajándékait, a nagy igyekezetben még saját, itthon kiadott verseskötetemet is el akarták venni. Márai Sándort sajnáltam legjobban,

mert addig én egy sort sem olvastam tőle. Itthon akartam nekifogni, mert New Yorkban nem volt időm olvasásra.

A minisztériumról persze elfelejtkeztem. Egy hónapig csak úti beszámolókat tartottam. Akkor aztán rám telefonáltak. Tartozom valamivel. A rendőrnő egy üres papírlapot tolt elé. Menjek ki a folyosóra, írjam le nevekket – ezt felkiáltójellel mondta –, kivel találkoztam, mit csináltam New Yorkban. Tudna adni egy tollat? – kérdeztem. Író és nincs tolla! – mondta mélységes megvetéssel a hangjában. Aztán elé lökött egyet.

A papíron, amit visszaadtam, egyetlen mondat volt: – New York-i tartózkodásom alatt a barátaimmal találkoztam. – Neveket nem írtam. 1984! De régen volt, Istenem! Ügynöktörvény még nem volt, Orwell már nem élt. A dossziémra pedig nem voltam kíváncsi.

A meghívottak között ott volt Csoóri, de tudtam, hogy ő nem jön el. Miután egyszer magával hozta Balogh Júliát a Diába, a Nagy Lászlóról készített hangos diafilm bemutatójára, amit én szerkesztettem, tudtam, ez a nő végleg rátette a kezét Csoórirra. Nem engedheti el, főleg velem nem. Engem akkor ez már egy csöppet sem érdekelt, Péter minden rajta kívül létező férfiembert megsemmisített körülöttem. Egy hangyányi szabad vegyértékem nem volt már másra.

Péter vitt ki a Ferihegyre, hajnalok hajnalán, ugye másfél órával az indulás előtt be kellett csekkolni. Ezt a szót még csak ízlelgettem akkor, de a két fél vodkát, amit Péter rendelt nekem, egyből lehajtottam. Ez kell neked, könnyű leszel tőle – mondta. Boldog voltam, hogy velem van, és velem volt még akkor is, amikor a gép puhán emelkedett a földtől. Ez a gyomortáji érzés azóta is mindig csoda. Tündér Mircikém jó kezekben volt, nem sokkal azelőtt ismertem meg Pécsi Györgyit, aki a Keleti pályaudvar mellett lakott albérletben. Örömmel vállalta, hogy Mircit nem hagyja éhezni, ha akarsz, ide is költözhetsz arra a hónapra – mondtam – (egy hónapra szólt a vízumom), úgy is lett. Szerintem végigaludtam az utat, a csomagjaim átvételére sem emlékszem, legelső kép, amit fel tudok idézni, a Kennedy istentelenül nyüzsgő várója, ahol meglátok egy ürgét, magasba emelt táblán a nevem: Tóth Erzsébet. Ő volt Baránszky László, hát itt vagy, mondta aranyosan, átölelt.

Nem megyünk még, meg kell várnunk Tolnai Ottót, ő is mostanában érkezik, messziről meg fogom ismerni azt a balkáni fickót, mondta mosolyogva. Én addig nem láttam Ottót, de belenéztem egy-két könyvébe, hogy legyen valami fogalmam róla. Azt hiszem, ez illik. Kétkötetes, harminchárom éves üdvöske voltam, de huszonötnek se nézhettem ki, fogalmam sincs ő mit tudott rólam. Gondolom, tartott tőlem, hogy majd én jelentek róla (kinek?), és végül az derült ki, hogy semmire se tart. Gógös, hallgatag ember volt. A taxiban Manhattan felé egyetlen kérdése volt: Ismerem-e Pintér Lajost? Persze, tehetséges fiatal költő, mondtam, minden irodalmár ismeri. Akkoriban más volt a helyzet, ma már senki nem ismer senkit, csak a különböző internetcsatornákon ballagunk el egymás mellett, elképzeltető, hogy a legjobb költőktől sem olvasunk senkit, mert máshova vagyunk „bekötvé”. Ottó 1940-ben született, gazdag élet volt mögötte az *Új Szimpózium*nak köszönhetően, 84-ben tehát 44 éves volt, de az a tíz év betonként tornyosult közénk, később kiderül, miért.

A Soros-ház

Megérkeztünk kijelölt szállásunkhoz, kiderült, hogy egyetlen hatalmas szoba van benne, egy ágy, egy matrac a földön, meg mindenféle dolgok, se asztal, se szék, se szekrény. Volt egy konyha, ahol a hűtőszekrénybe frissen vásároltak szalámit, vaját, ilyesmit. Ahogy Baránszky mutogatta a kaját, átszaladt egy jól megtermett csótány az asztalon. Nekem ennyi elég volt, egyébként se volt étvágyam, majd holnap eszem valahol egy McDonaldsban. Míg én a konyhában nézelődtem, meg a fürdőszobát is felmértem, Ottó elhelyezkedett az ágyon. Nekem maradt a matrac. Próbáltam hatni rá: de Ottó, igazán helyet cserélhettünk, annyira félek a csótányoktól... „Gondolod, hogy az ágyra nem másznak föl?” Ezután érthető volt az a rideg viszony, ami jellemezte a pár napot, amit együtt voltunk kénytelenek tölteni. Ez volt Soros György üzletember egyik háza, gondolom a kelet-európai pártfogoltjainak tartotta fenn azt a penetráns szobát.

Már másnap este volt egy felolvasás valahol, a fesztivál meghívottjai olvastak föl, magyarokon kívül amerikaiak és másféle népségek költői. Eörsi István is ott volt már akkor, vele volt egy nő, valamilyen Zsuzsa, senki be nem mutatott neki, se őt nekem, csak azért emlékszem rá, mert örökké Petrit szavalt, azt hittem, valami színésznő. Pár nap múlva Soros meghívta vacsorára fesztiválvendégeit. Egy hosszú asztal elején ült, mellette meghitt közelségben fedeztem föl a Petri-rajongó hölgyet, hatalmas testén kinyúlt zöld moherpulóver. Úgy látszik, az igazi bennfenteseknek nem kell sokat gondolkodni az öltözéken. Később egyszer bejött az ÉS szerkesztőségébe ez a nő, Kardos Gyurinak hozott kéziratot. Kiderült, hogy novellákat ír. Ő nem ismert föl engem, én is úgy tettem.

Volt még egy pár felolvasás a fesztiválon, az egyik különösen emlékezetes. Előtte Bíró Yvett és Mészáros Márta megkínáltak egy cigivel, nem akartam elfogadni – ő, ez csak Mariska – mondták. Beleszívtam kettőt-hármat, nekem ennyi elég is volt. A felolvasás után a díszvendég magyar költőkkel volt beszélgetés. Rajtam kívül Ottó, Eörsi és Baránszky beszélt. Amikor hozzám ért a riporter a kérdéseivel, egyszerűen lebénuultam. Egy hang nem jött ki a torkomon. Akkor aztán elsírtam magam.

Ez volt a hozzászólásom az amerikai költőfesztiválon.

Később Pilinszky-nél olvastam, hogy az emberi megnyilvánulások közül a leg-hitelesebb: a sírás. Nem a beszéd, nem a nevetés, hanem a sírás.

Persze nagyon szégyelltem magam, de a felolvasás és a sírás után odajött hozzám egy házaspár. Kelemen Ági és Laci már 1960 óta kint éltek New Yorkban, gratuláltak, nagyon megnyerő voltam, mondták, kérdezték, holnap ráérek-e, mert megmutatják nekem New Yorkot, már amit lehet belőle ennyire kis idő alatt. Szerencsére ráértem, megbeszéltük, hogy holnap reggel Ági följön hozzám a Soros-házba, és nekivágunk.

Te itt laksz? – kérdezte döbbenten, ahogy körülnézett a szobában. Igen, a matrac az én helyem, mondtam.

Azonnal csomagolj, jössz hozzánk. Itt nem maradhatsz.

Ági a megmentőm volt, ezután Tolnait ha kétszer láttam futólag az előírt felolvasásokon.

Püski Sándoréknál volt az egyik szereplés, ott Baránszky László a „női Petőfi Sándornak” nevezett, ezért külön imádtam.

Leskelődés a csigaházból

Most kell visszamenni megint 73-ba, amikor Csoórral ismerkedtem. Egyik telefonbeszélgetésünket írom le szó szerint Klárinak, aki valahol nyaralt éppen.

*„Kedves Húgom!
Péntek du. fél három. Telefon csöng. Én veszem föl. Előzmény: csütörtök reggel feladtam a levelet Cs.-nak.*

*– Tessék.
– Tóth Erzsébettel szeretnék beszélni. (Rögtön megismertem.)
– Én vagyok.
– Csoóri Sándor vagyok. (Valami olyasmit mond, hogy üdvözlöm, de nem nagyon értem.) Megkaptam a levelét (szövegelés arról, hogy elutazik Etyekre valami fiatal népművelőhöz – a változatosság kedvéért), azt hiszem, ez az a N. K., ahol te is voltál, de nem mondtam, hogy tudom, ki az. Ha lenne időm, szívesen elvinnének szombaton.*

*– Elmennék, de már nem érek rá hétvégén.
– Magának meddig tart a munkaideje?
– Négyig.
– Délután nagyon elfoglalt vagyok.
– Akkor nem érd...
– Közbevágott: Na most várjon egy kicsit. Csakugyan nagyon sértődékeny és gyerek.
– Miért?
– Úgy, ahogy mondom. Azt ajánlom, sürgősen változzon meg. Vagy maradjon ilyennek. De inkább az előbbit, mert, mert így elviselhetetlenné teszi az életét. Nem hagyja beszélni az embert, az első mondat után behúzódik, és védekezik. Úgy viselkedik, mint egy csiga.*

*– Jó, akkor hallgatok.
– (Nevet) 7 óra tájban hol szokott lenni?
– Általában otthon... de ma nem.
– Ma nem. Jó, akkor a jövő héten.
– Akkor felhív?
– Felhívom. Viszonthallásra.*

Bután csináltam, de nem akartam találkozni még vele. Félttem, vagy mit tudom én. Már megbántam, mert minek annyit készülni? Mindegy. Jól kioktatott. De megérdemeltem. Erről ennyit. Ideges vagyok.

Ma fölvettem a pénzedet. 760 Ft.

Nagy bonyodalmak árán, mert anyu ugyan megírta a meghatalmazást, de a szem. ig. számodat nem írta rá. Felhívtam a tanszéketedet, és ott kikeresték. Mire ez megvolt, a pénztárban nem volt pénz, az utolját én vittem el. Csupa tízes. Nem baj, pénz, pénz. Be lehet váltani. Gazdag vagyok.

Itt örült meleg van.

Megvettem az ÉS-t. C.s nincs benne. Láttam tegnap a Juniális c. zenés műsort a tévében. Mondanom sem kell, a Ferencz Évát gyűlölöm. Nem elég, hogy szép, gyönyörűen énekel, hanem, ha jól sejtem, a Cs. ölébe szokott ülni a Táncházban. Ilyenekkel versenyezzek? Inkább el se kezdem. Butaságokat beszélek. Különben a műsor nagyon tetszett. Néhányszor feleslegesen mutattak valami muskátlit, de ez megesik máshol is. A nénik és bácsik tündérik voltak. És Budai Ilonka is. Az Anyuék is végignézték. Nevelhető társaság. Pedig az Apu már a Fórumon elaludt. Ilyen műsorokat vasárnap kellene adni főműsorban. Hiába, a népművészet virágzását éljük! Sebőék jól előkészítették a talajt, míg oda vannak. F. É. és a Vízöntő is csupa Sebő-dolgot énekelt. Jó a Vízöntő zenekar. Mennek a VIT-re. A KATI is! Érdekes, már önkéntelenül nagybetűvel írom a nevét (Kovács Kati – beszúrás 2021-ből). Nagyon izgulok a Fotográfiaért. Kár, hogy most nem vagyunk a Rosszia Szállóban, ugye? Majd legközelebb. Röhej. Nincs film, amiről lehetne írni, a Galsai a filmhíradóról ír az ÉS-ben. Vicctéma. Szevasz, majd újra írok. MATILD /Matild álneveim egyike/

Írjál sokat, siess haza! Sokszor csókolok mindenkit.

Ui.: Ma megkaptam első leveled. 19-én.”

Háy János

Hangok és színek

1

Ugat a kutya, látja, hogy cigányok mennek el az utcán. A kutya felismeri, hogy nem ismeri őket. Szagról. Idegenek. Megint ugat, megint cigányok mennek el. Cigányok mennek el az utcán, mondja annak, akivel együtt lakik, lefekvéshez készülődnek. Honnét tudod? Ugat a kutya.

Jó volna, mondja a férfi, cigány családban élni. Ott tényleg szeretik egymást, meg nincs ez a kurva megfelelni akarás, meg dolgozni mindig. Pedig valójában olyan családban szeretne élni, ahol van arra pénz, hogy olyan környéken vegyenek lakást, ahol a négyzetméterárak miatt ki lehet tenni a táblát, hogy Cigánymentes övezet.

2

Az én anyukám a legszebb néni a világon. Nagy barna szemei vannak, olyan haja, hogy nagyon sűrű és fényes fekete, és piros a szája, pedig nincs bekenve semmivel. Ha majd nagy leszek, nekem is olyan hajam lesz és olyan szemem és olyan szám. Az én anyukám olyan, hogy készít nekem tízóráira szendvicset. Rak bele párizsit meg vaját, meg paprikát, tesz mellé csokis kekszet és gyümölcsöt is, meg egy üvegben vizet vagy szörpöt. Ő mindent megtenne értem. Nem azért vagyok intézetben, mert ő azt akarta, hanem mert elvettek tőle, ő meg sírt és kapaszkodott belém, mert annyira szeret. Most is vár rám otthon, bármikor hazamehetek, mert ő mindig ott van, és mindig velem van, mert ő rám gondol, én meg rá gondolok, és az olyan, hogy együtt vagyunk.

3

Az én apukám egy híres énekes. Most Amerikában él vagy Angliában, mindegyre elég messze, ezért sem tud meglátogatni. Nagyon híres volt, amikor itt járt Magyarországon, minden nő teljesen odavolt érte, de ő az anyukámat választotta, mert ő a legszebb nő a világon. Az apukám nem cigány, és az anyukám sem, az apukám miatt, és így én se lettem cigány. Amikor ez a híres énekes megtudta, hogy anyukámtól született neki gyereke, akkor rögtön jött, hogy kezdjenek közös életet, ha már van közös gyerek. Elhatározták, hogy együtt költözünk ki Amerikába, ahol mindenki gazdag, nem csak a gazdagok. De végül

is úgy alakult, hogy én nem kaptam meg az útlevelem, és csak ketten mentek el. Ezért kerültem intézetbe. De már tervezik, hogy eljönnek értem, és kivisznek engem is. Én is lehetek híres énekes, ha akarok. De más is. Amerika olyan, hogy ott mindenki az lehet, aki akar.

4

Nagyon szép helyen lakunk. Egy olyan faluban, amit zöld mezők vesznek körül, és a mezők tele vannak virággal meg gyümölcsfával. Csak ki kell oda menni, és mindig van valami a fákon, cseresznye, alma, a föld tele van szamóccával. Annyit eszik mindenki, amennyit akar, mert mindenkinek jut. És az nem olyan, hogy lopás, mert közös. Az udvarunkon van egy játszótér, csak a miénk, az enyém meg a testvéremé. Lehet kidobott hűtőkön és mosógépeken ugrálni, meg szét is lehet verni őket. Vannak autók, csak karosszéria, motor már nincs benne, de kormány van, és azzal oda utazunk, ahová csak szeretnénk. Megbeszélem a húgommal, hogy hová akarunk menni, és máris ott vagyunk a Balatonon, ahová akartunk menni, mert nyár van, és mi ott fogunk strandolni. Ha majd újra visszakerülünk a szüleinkhez, akkor még jobban fogunk örülni, hogy ilyen szerencsések vagyunk, hogy van nekünk egy ilyen udvarunk, ahol ennyi mindent lehet játszani. Ja, azt nem is mondtam, hogy még traktor is van, azzal is lehet utazni, ha már az autót meguntuk.

5

Amikor becsukom a szemem és hagyom, hogy rásüssön a nap, akkor látom a mennyországot. Tele van sárga csillagokkal, és a csillagok között ott bújnak meg az emberek. Mindenki ott van, akit szeretek. Aki meg véletlenül még nincs ott, mert még él, az majd később megérkezik. Ott olyan jó minden, mert az egész világ levegőből van. Minden levegőből van, a házak, a szobák, az ágyak, az asztal, még az ebéd is levegőből van. Nem kell senkinek izgulni, hogy valamije nincs neki, mert annyi a levegő, hogy mindenre elég.

Amikor becsukom a szemem és hagyom, hogy rásüssön a nap, olyan, mintha arannyal lenne tele a szemem, minden csupa fényes arany. Ha kellene a mennyországban arany ahhoz, hogy valamim legyen, csak odanyúlok a szememhez és kikapdosok, annyi aranyat, amennyi kell. De a mennyországban nem kell az aranyért harcolni, mert mindenkinek van, pedig senkinek sem kell, mert minden levegőből van, ami szintén van mindenkinek. Nagyon szeretnék a mennyországban élni.

6

Ha majd nagy leszek én is szerelmes leszek, ahogyan anyukám szerelmes volt az apukámba. Szerelmesnek lenni nagyon jó dolog, mert elég csak annyi, hogy nézed azt, akibe szerelmes vagy, és már jó. Persze mindig lehet félni, hogy az a másik szeret-e még, hogy nem lesz-e olyan, hogy más valakit fog szeretni, mint ahogyan az unokatestvérem volt, hogy nem azt szerette egy idő után, akit elvett

feleségül, hanem egy másik nőt. És akkor ebből az lett, hogy elváltak, és a gyerekek el is veszítették az apjukat, mert az új nő, azt mondták, nem engedi, hogy találkozzon a régi családjával. De én nem leszek ilyen, én csak azt fogom akarni, akit szeretek, másra nem is nézek majd, és mindent megteszek, amit kér tőlem, és ha mindent megteszek, akkor ő sem fog más szeretni, mert rajtam kívül senki nem tud megtenni mindent.

7

Anyukám sír, pedig egy anyukának nem lenne szabad sírnia. Anyukám sír, mert nem szereti őt az, akit szeret, mert elhagyta, és elment tőle, ő meg ott maradt egyedül, vagyis velem meg a testvéremmel és ez neki így nem jó, mert nincsen apukánk, és ő nem akar más apukát nekünk, csak azt, aki eddig is volt.

Anyukám sír, mert fáj a szíve, ezt mondja, fél, hogy mi lesz vele és mi lesz velünk, ha teljesen egyedül maradunk. Hogy lesz-e mit ennünk, vagy hogy nem jelentik-e fel a parasztok a faluban, hogy éheznek a gyerekek, pedig nem is éheznek, vagy hogy nincsenek rendesen öltöztetve, pedig rendesen vagyunk, és akkor jön a gyámügy, és elvisznek bennünket, pedig minden gyereknek csakis az anyukája mellett jó.

Anyukám sír, pedig én mondtam, hogy majd mi szeretjük. Tudom, mondta, de tovább sírt, akkor mit mondjak, ha ez is kevés?

8

Amikor anyukám egyedül maradt, akkor összegyűltek az unokatestvérei meg az unokatestvérei anyukái, és kiderült, hogy nagyon sokan vagyunk. Szomorúak voltak, mert látták, hogy anyukám szomorú. Csináljunk egy fényképet, mondták, és akkor készült egy kép róluk, ahogyan ott állnak szomorúan, a képen nem látszik, hogy mit mondtak az anyukámnak, hogy mit gondolnak az ilyen férfiről, és hogy nem érdemelte meg az anyukámat, aki a legszebb nő a világon, ezt mindenki tudja. Az a szerencsétlen is tudta, aki elhagyta, de nem volt neki esze, hogy elment egy olyan nővel, aki csak a pénzt szereti meg a bulizásokat. Hogy az egész élete rá fog menni erre a nőre, ráadásul még kurva is, mert nem ez az első férj, akit megszerez magának. Egy darabig kell neki, de amikor megunja vagy elfogy a pénz, akkor továbbáll, keres egy olyan férfit, akiből még ki lehet szedni valamit. Állítólag volt olyan, aki még rabolni is rabolt miatta, és mi lett a vége, hogy börtön, ott aztán összeismerkedett más rablókkal, és amikor kiszabadult, akkor is már csak rabolni tudott. Ez lett egy becsületes családapából, hogy rabló, egy nő miatt.

9

Sokan vagyunk, és mindenütt megbújunk, megbújunk a folyosó végén, a kert sarkában. Nem látja a nevelő, hogy mit csinálunk. Amikor elbújunk, szabadok vagyunk. Csak azok látnak, akiknek látni meg van engedve, mondjuk, az isten. Az isten olyan, hogy belenéz a levegőbe és látja ott az embereket. Azokat is, akik

már nincsenek, mert meghaltak, vagy másik nevelőintézetben helyezték el őket, mint a testvéreimet. Amikor elbújok, vele játszok. Nagyon jól lehet vele játszani, mert ő a testvérem, nem idegen. Az a rossz, hogy azt kell gondolni az idegekenről, hogy nem idegenek, arról a házról, ahol lakunk, hogy otthon vagyunk, pedig nem vagyunk otthon. Otthon akarok lenni, ezért bújok el, elbújok a nevelőtanárról, elbújok az épület elől, elbújok a kert elől, elbújok minden elől, mert ott van az én otthonom. Ott mindenki olyan, mint én vagyok. Mi vagyunk az ég és a föld, mi vagyunk mindenki, akiket megölelt a mindenség.

10

Anyu egy nagyon szép helyen ül. Ahol ő ül, az nem lehet nem szép hely. Úgy ül, mint a színésznők ülnek, mert a színésznők is tőle tanulták, hogy kell ülni. Néz bele a levegőbe, biztos épp fényképezik. Egy híres színész, aki szerelmes lett bele, az fényképezi. Ha elmegy Amerikába, akkor elő tudja venni ezt a fényképet, hogy anyu ül. És akkor felhívja telefonon, hogy annyira hiányzik neki, és mindjárt leforgatják ezt a filmet, és már megy is anyuhoz, vagy még jobbat talált ki, hogy menjen anyu hozzá Amerikába, mert ott aztán nem számít, hogy ki honnét jön, mindenkiből minden lehet, és mindenki jön valahonnét. Az emberek elmennek egy kerti partira, és mindenki sorolja, hogy honnan jött, és olyanokat mondanak, hogy én a csillagokból, én egy filmből, én a túlvilágról, én a napból. Mire az anyu sorra kerül, hogy hát, te honnét jöttél, akkor már az anyu nem is tudja elmondani az igazat, mert az olyan semmit sem jelentene, hogy egy milyen házból és milyen apa és anya mellől, akkor az anyu csak azt mondja, hogy én a szépből jöttem.

László Liza

Az Erőszakról

*Várom hogy felforrjon a víz
és kigyöngyözzön a fazékból*

*ma egyszer ehetek összesen
mert tegnap elfelejtettem biciklizni*

*pára van a konyhában
szól a kossuth rádió
a déli harangszót ma az acélgyári templom
ütötte
ez nagyanyám kedvenc temploma
mert egyszerű és robusztus
mint a legtöbb kapcsolata
szerinte istennel is csak így szabad*

*kit érdekel
hogyan ez a templom a leghidegebb
és a legcsúnyább amiben valaha jártam
hogyan nagyanyám könnyen haragszik
és nehezen felejt*

amikor mindjárt ehetek

*ő csinálja a legjobb szilvás gombócot
a férje pedig a legerősebb férfi
a városban félnek tőle
mert szilvából mindenkit az asztal alá
iszik*

*ha ma három gombócot eszem
csak egy órát kell biciklizni*

*besüt a déli nap a konyhába
a viaszos vászon terítőnek vörös a szegélye
mint a templomablak széle
az acélgyári úton*

*ahol átfúrja a fény a gyerek jézust
kettévágja a lábát egészen
milyen könnyű az ő teste*

*egyszer beestem a konyhaasztal alá
féltem hogy örökre ott ragadok
és le kell vágni a lábamat
hogy kiszabadítsanak*

*a karom vastag a lábam vastag
csak három gombócot ehetek
az összesen négyszáz kalória
porcukorral*

*a szentlélekről sokáig azt képzelem
hófehér mint a porcukor
ezért egy darabig kihagyom a miséket
elfordítom a fejem ha ételt látok
közben a gyerek jézus visszánöveszti a lábát
és nagyanyám megbocsát nekem*

*elégedetten hallgatja
a rádiót
gyarapodik az ország
fogy az unokája
bőven terem a szilva
az ember hasadás a dolgok rendjében*

*és mert szeretnek ezért etetnek
miért olyan nehéz ezt megérteni.*

Milbacher Róbert

A hitehagyott

Úgy képezem, hogy a nagyanyám akkor tényleg beleszeretett abba a szőke, kék szemű és átkozottul jóképű fiúba, amilyen akkoriban a húszéves nagyapám lehetett.

Legalábbis az elején biztosan többet akart érezni iránta, mint amit a feltételezhető gyerekkori barátságuk minden nemiségtől mentes, ártatlan vonzalma feltétlenül megkívánt és megengedett volna. Megrendítő innen nézve az az igyekezete, hogy valódi szerelmet érezzen, amiről persze legfeljebb olvasmányai alapján tudott ezt-azt, de valójában azzal nem volt tisztában, hogy miféle valódi, akár testi tünetekkel is járó változásokat idézhet elő benne.

Fogalma sem lehetett róla, mit kellene éreznie.

Mert persze semmi nem úgy lett, ahogyan azt abban a néhány romantikus regényben olvasta, amihez egyáltalán hozzáférhetett, ugyanakkor éppen ezek az olvasmányok ringatták olyan tévhitekbe, amelyekből kínosan keserves volt a kiábrándulás.

Már kislány korától nagy kedvelője volt a könyveknek.

Ugyan magyarul nem az iskolában tanult meg olvasni, mert az újonnan létrejött állam ezen részén nem létesültek magyar nyelvű elemi iskolák, hiszen a berendezkedő szláv dominanciájú hatalom valójában nem volt hajlandó tudomást venni a jobbára szórványban élő és néhány generáció múltán vagy ténylegesen asszimilálódó, vagy az óhazába repatriáló magyar és más kisebbségekről. Még az első világháború előtt a Julián Egyesület által szervezett magyar iskolahálózatot főleg adminisztratív eszközökkel, de nyilván politikai céllal ellehetlenítették, végül felszámolták. A délszláv állam nem kívánatosnak tekintette a magyar és egyéb kisebbségeket. A 19. század második felében Szlavóniába érkező mintegy százezer magyar telepest egyenesen az anyaország gyarmatosító szándékának eszközeként kezelte a horvát politika – tegyük hozzá: nem is egészen alaptalanul –, és egyfajta második tatárjárás ázsiai hordájaként emlegették őket.

Otthon az apja, vagy nagyobb valószínűséggel a nagyapja, akinek több ideje volt erre, lévén már nem nagyon vett részt a gazdaság körüli munkában, megtanította magyarul írni és olvasni, hiszen a sola scriptura elve értelmében az olvasás mégiscsak az isten megszólíthatóságának záloga volt, és valamifajta, az alapítóktól átszármazott makacs nemzeti elköteleződés nem engedte, hogy a magyar közösség hagyja elszlávosodni a fiataljait. Ő maga egy-két esztendő kisgyerekként érkezett ide azokkal az első telepeseikkel együtt, akik megalapították

(Részlet a *Keserű víz* című regényből)

a falut, legalábbis annak magyarlakta, a nagy ősrengeteg felé eső részét. Egyike volt azoknak, akik Veres Benő komlósi, később nagykorpádi lelkész felajánlása nyomán Darányba kerülhettek tanulni azzal a három szlavóniai magyar fiúcskával együtt, akiket a közösség arra méltónak tartva kiválasztott. Végül aztán ő volt az is, aki afféle ős pátriárkaként – legalábbis akkoriban ezt gondolhatta önmagáról a demencia első stádiumának jótékony kódében, pedig csak a szekérderekben heverve pipázgatott meg énekelgetett magában az egész, több mint két hétig tartó úton – visszavezette a kis református gyülekezetet a fenyegető háború pokla elől az óhazába, miután teljesen ellehetetlenült az élet a partizánok és a horvát usztasák zaklatásai miatt.

A dédszüleim ekkor már napon szárított vályogtéglából épített háza, amelyben a nagyanyám együtt lakott két fivérével, szüleivel és nagyapjával, afféle kis gyülekezeti helynek számított, ahová, állandó lelkész nem lévén, rendszeresen összejártak a falu megmaradt református hívei Biblia-olvasásra, vagy éppen afféle zenés-táncos összejövetelekre – dédapám hegedült, a fia pedig, egy megfakult esküvői csoportkép tanúsága szerint, nagybögözött. A közös családi vacsorák alatt mindent megbeszéltek, legyen az a gazdaság körüli munka, a másnapi elvégzendő feladatok, vagy a világból hozzájuk is eljutó, ebben az időben egyre baljóslatúbb hírek. Az ükapám szeretett filozofálgatni is, ahogy öregedett, egyre gyakrabban került elő a halál elkerülhetetlensége, amivel megpróbálta összeegyeztetni az Isten jóságát, meg hogy egyáltalán mit is keres ő itt ezen a földön. Néha nagyon furcsákat is mondhatott, amik nem biztos, hogy egybeesnek a református hitelvekkel, amiket aztán a nagyanyám is gyakran emlegetett, amikor a test romlásáról beszélt vagy a lélek fogságba eséséről az anyagban. Az öreg nagy mesélő hírében állt faluszerte, sokat mesélt nekik a világ teremtéséről, a Tibériás-tengerről, a kovakőből kipattintott angyalokról, meg minden olyasmiről, amiről biztosan nem a Bibliában olvasott, holott a Biblia könyveinek is alapos ismerője lehetett. Persze főleg akkor eredt meg a nyelve, ha alaposan bepálinkázott a maguk főzte szilvóriumából, mert a faluban igen sok szilvafa nőtt végig az árok partján, a kertek alatt, és minden háznál főztek is belőle jócskán, ha eljött az ideje. A legenda szerint egy alkalommal meg is gyulladt benne a pálinka, jelentesen ez akármit is. (Talán az állandóan a szájában füstölő pipájából kipattanó szikra lobbanthatta be a leheletében a kritikus koncentrációt meghaladó alkoholpárát.) Nem véletlen hát – bár lehet, hogy csak az ezt követő megpróbáltatások fényében látta így –, hogy meleg, vidám otthonként emlékezett erre a kicsi házra mindig is, a gyerekkorának végleg elvesztett paradicsomára.

A dédszüleimről három fotó maradt fenn, amelyek egyedüli, kézzelfogható bizonyítékai a létezésüknek, amit időnként már én magam is csak az emlékfotóalbumaim kompilációjának, vagy egyenesen fantáziám szüleményének tekintek. Ezért aztán időről időre kényszeresen előveszem a képeket, hogy megbizonyosodjak valóságosságukról, holott nyilvánvalóan tisztában vagyok vele, hogy amit ezeken látni, annak nem sok köze van megélt mindennapjaikhoz. Jól tudom ugyanis, hogy a családi és egyéb fotók készítése csak valami nagyon különleges alkalomnak volt köszönhető, lévén anyagi helyzetükhöz képest drágák, illetve magának a felvételnek az elkészítése csak nehezen volt megszervezhető, hiszen

fényképész csak az öt-hat kilométerre lévő Szlatinán volt, akit előbb föl kellett keresni, egyeztetni a mindannyiuk számára alkalmas időpontot. Az efféle képeknek a sztereotíp beállításai persze mindenre alkalmasak, csak arra nem, hogy a rajtuk szereplő emberekről hiteles képet nyújtsanak, hiszen csak azt mutatják meg, amilyenek a fényképész látta őket, illetve kisebb részben azt, amilyenek magukat akarták látni és láttatni. Vagyis ezek alapján elképzelni a valóságukat majdnem lehetetlen vállalkozás. Így aztán legfeljebb a szándéktalan hibákból, a szokványostól eltérő tekintetekből, mozdulatokból lehet levonni némi következtetést arra az életvilágra nézve, amelyből éppen a beállított kép szakította ki őket. Nem állítom, hogy ekkor már az ördögtől valónak tekinthették a fotót, vagy egyenesen a lelkük elrablásának, de az biztos, hogy idegenként, valami hideg külső tekintet fogjaként szemlélhették rajta önmagukat.

Különösen igaz ez az első, szakadozott és megsárgult kép esetében, amely egy lakodalmi gyülekezetet ábrázol.

Talán két-három évvel a háború kitörése előtt készülhetett a felvétel, mert a koszorúslányként látható, értelemszerűen ekkor még hajadon nagyanyám olyan tizenhét év körülnek tűnik. A kép bal szélén ül a dédapám, egyik kezében üveg, másikban pedig egy pohár teletöltve borral, amelyet a fotós felé nyújt, egyfajta felköszöntésképpen, ezzel is bomlasztva a csoport merev ünnepélyességre törekvő rendjét. Ez a magas, vékony, kissé cigányképű és ravaszkas tekintetű, a negyvenes éveit közepén járó férfi mindig nevetős szemű mosolyával, vastag, a végén kissé felfelé pödört bajuszával maga a megtestesült vidámság, ami látható szegénységük dacára, ott bujkál minden mozdulatában. (A lábánál ül a földön a harmadik gyerekük, persze esküvői fotózás ide vagy oda: mezítláb.) Ez a fotó még a Nagy Háború előttről annak a világnak, vagy azon világban élő emberek létezésének az egyetlen kézzelfogható bizonyítéka, amelyről beszélni próbálok annak a nagyon kevés emlékfoszlánynak a segítségével, amelyet valamiképpen magammal hordozok. Nem tudok másra gondolni, amikor ezeket az alapvetően riadt tekinteteket látom, mint hogy ez a világ, ezeknek az embereknek a nagy részével együtt nyom nélkül fog eltűnni néhány éven belül.

Az arcokat elnézve mintha csak sejtenének ebből valamit, vagy legalábbis minden pillanatban egyfajta alapvető fenyegetettséget kellene megtapasztalniuk. Meglehetősen sötét vagy szomorú tekintetek váltakoznak valamifajta ijedtséggel, mintha csupán kényszerből szereplnének a fotón, amit akár egyfajta lajstromba vételnek is tekinthetnek, hogy ne kelljen különösebben keresgélni senkit, amikor majd értük jönnek. Mintha még a menyasszony is sírt volna, legalábbis a szeme sarkában megfolyt festék és lefelé biggyedő ajka ezt sugallja, ami különösen akkor válik beszédessé, ha tudjuk, hogy szokás volt utólag, az előhívás után retusálni az arcokat. Biztosan van a nyomorúságnak olyan foka, amit semmiféle mesterségbeli tudás sem képes korrigálni, hiába a fotográfus minden igyekezete.

Különösen a kép jobb szélén álló család boldogtalansága kézzel tapintható.

A háttérben a nagy bajuszú apa áll, az arca nyugodt, de meggyötört, előtte pedig a húsz év körüli fia kissé elhúzódva a balján álló anyjától, mint aki nem akar közösséget vállalni vele. Az anya bal kezénél, félig kilógva a képből egy rémült tekintetű szőke gyerek. A feltételezhető anya kendője alól, az egész sötét

arcából valami már-már nem is emberi léptékkal mérhető boldogtalansággal vegyített démoniség szivárog, olyan, aminek az okát jobb nem firtatni, hogy rá ne szabaduljon a világra a fotópapírra merevített pillanatból valami elemi rettenet.

A násznap egy téglafalú épület előtt sorakozott fel, amelynek a teteje szemmel láthatólag szalmával fedett, talán egyszerű pajta, de valami indokolatlan készletésnél fogva szeretném azt hinni, hogy a falu alapítói által megálmodott, és a gyülekezeti sátor helyén, az első kútból kitermelt föld képezte magaslatra végül mégiscsak felhúzott, templomul is szolgáló közösségi épület lehet. Mert egy ilyen közösségi épületről, ahol azt a kevés bált tartották, amiben részt vehetett, a nagyanyám is említést tett.

Dédapám balján minden bizonnyal a felesége, a dédanyám ül, bár ezen a képen mintha idősebb lenne, mint azt a kora indokolja, ami talán az ünnepi feketéje, az arcába húzott és szorosan megkötött fejkendője okozta optikai csalódásból fakadhat, arcán még nyugalom és valamifajta szigorúsággal vegyes jószág lakik, különösen a harmadik fotóhoz képest, amely már Magyarországon a háború befejezése és a menekülésük után készülhetett.

A második fotó ugyan csak néhány évvel lehet későbbi, de azalatt a néhány év alatt minden megváltozott.

A nagyanyám ül a kép közepén, lábánál második, immár életben maradt gyereke és egyben elsőszülött fia, a jobbján az apja, balján az anyja áll, míg mögöttük az egyenruhás öccse. Tehát már háború van, valószínűsíthetően a családi kép is abból az alkalomból születhetett, hogy a legidősebb fiú megkapta a behívóját. Ez nagyanyám dacos, de riadt tekintetéből látszik leginkább. A nő szorosra kötött fejkendője mintegy keretbe foglalja oválisán hosszúkas arcukat. Furcsa módon szinte egyáltalán nem hasonlít egymásra anya és lánya, legfeljebb a szemükből sugárzó aggodalom a közös.

Dédapám az efféle beállított fotókhoz képest rendbontó módon csípőre teszi a jobb kezét, egész testtartásából hiányzik a fényképésznek, mint az örökkévalóság hatalmával bíró kívülállónak való megfelelés kényszere.

Szemében indokolatlannak tűnő, pajkos derű játszik. A látható elégedettség.

Persze mi más is lehetne benne katona fia és gyermekét az ölében tartó lánya társaságában. Soha nem láttam még ennél magától értetődőbb bizonyosságot, mint amit ebben a minden kérkedéstől mentes, mégis büszkeséget sugárzó testtartásban. Az volt az élete rendje, hogy fölnevelje őket, és most ezt a pillanatot rögzíti fényérzékeny lemezre a fényképezőgép, mintegy az élet értelmetlenségével szemben felmutatható dokumentumként igazolva, hogy sikerrel járt. Egy kicsi diadal ez is a mindig fenyegetően közel, sokszor kézzelfogható közelségben lopakodó pusztulás fölött. Az már nem rajta múlt, hogy egyiküket az értelmetlen halálnak, a másikat pedig a gyötrelmes szenvedésnek kellett adnia. Valójában az már nem az ő története volt.

Kalapja kissé csalén félrecsúszott a fején, de ha alaposabban szemügyre vesszük a képet, akkor olyan, mintha fia – valószínűleg az előírásoknak megfelelően – féloldalasan viselt katonasapkájának helyzetét utánozná. Talán, hogy ezzel is azt sugallja: összetartoznak. Ez sugárzik a képből, a mindennekfeletti együvé tartozás érzése, meg hogyha már úgyis elvesznek tőlük mindent, akkor legalább

ez a fotó maradjon meg az örökkévalóságnak, az ő mindezzel szembeszegülő szabálytalanságával együtt.

Nem véletlen, hogy a fiatal nagyanyám riadt és dacos tekintetében van valami nyugtalanító, mint aki tudja, hogy legfeljebb az exponálás egyetlen hosszú pillanatáig maradhat így együtt a család, de valami már ott settenkedik az objektíven túli valóságban, ami az életüket akarja megkaparintani.

Mert ő akkorra már megtapasztalta, mit jelent kiszakadni ebből a biztonságos és szeretetteljes légkörből, oda, ahol zsarnoki akarat irányítja a hétköznapiakat és dönt élet-halál felett.

A tekintetéből sugárzik, hogy nyilvánvalóan nem akar visszatérni az új életéhez, és legszívesebben velük maradna örökre. A férje, a nagyapám akkorra már a keleti fronton, valahol a Baltikumban lehetett, miután mint sváb nemzetiségűt besorozták a Wehrmachtba Jugoszlávia elfoglalása után, ő pedig egy fedél alatt maradt apósával, kiszolgáltatva kíméletlen akarnokságának. Kétségbeesett, de dacos pillantásában már ott kísért a második lányának elvesztése fölött érzett, még fel sem dolgozott gyász fájdalma. Hiába az ölében élénk szemű, mezítlábás fia vigasznak, a tekintetéből látszik, hogy egyszer s mindenkorra rádöbbsent: mostantól fogva egész életében a jelen nem lévők hiánya fogja gyötörni. Hiába is próbálja majd feltölteni étellel a kényszerűen és idejekorán megtapasztalt, minden figyelmetlen mozdulatban ott kísértő ürességet, végül is alul fog maradni ezzel a semmivel szemben.

A kép bal szélén szerényen meghúzódó anyjából valamiféle tárgyaltan féltés sugárzik, mintha bal kezét most is éppen óvó mozdulatra emelné. A gyerek egy előre odakészített virágcsokron tapos, hogy mégse kelljen a meztelen talpával csupasz földön állnia, ami ugyanakkor éppen indokolatlan idegenségénél fogva kiemeli a szegényes környezetből, és szinte ikonosztázzá nemesíti az amúgy meglehetősen egyszerű és közönséges kompozíciót.

Mondanom sem kell, hogy az öccse nem tért vissza a frontról soha.

Nem érkezett róla gyászjelentés, csak egyszerűen eltűntnek nyilvánították, és mivel a holtteste sem került elő, értelemszerűen sírja sincs sehol. Mintha csak ő is odaköltözött volna az unokahúgai mellé az emlékezet tornácára, ahonnan nem nagyon vezet út sem a felejtés, sem az emlékezés felé, egyik irányba sem. Nem véletlenül álmodta róla gyakran, hogy élénken gesztikulálva integet feléje, mintegy hívogatja egy domb tetejéről, és mutatja az irányt, amerre mennie kell, ha meg akarja találni. De még álmában sem sikerült odaérnie hozzá sosem, amikor éppen megpillanthatta volna a sírt, könnyezve fölriadt.

A dédszüleimet ábrázoló harmadik kép keserűsége önmagáért beszél.

A dédapám szeméből kiégett a derű, csak az üszkös helye maradt ott. A kiüresedettnek tűnő szemgödre körüli ráncokban maradt legfeljebb némi nyoma. A madárcsontú dédanyám pedig megtörten, összegörnyedve ül, erőtlenül ölébe ejtett kézzel, mint aki rájött, hiába is emelné óvón a karját, nincs ereje még erre a reflexszerű mozdulatra sem.

Iszonyúan öregeknek tűnnek, pedig számításaim szerint ekkor még hatvanévesek sem voltak.

Annyit sikerült megállapítanom, hogy nyilván a háború után készülhetett a fotó, talán az ötvenes évek elején, immár a menekülésük után, Magyarországon, legalábbis a dédanyám nem sokkal később, 1952 körül bekövetkező halála ezt az időhatárt jelöli ki. Akáctüske szúrása okozta vérmérgezésbe halt bele. Nem ment orvoshoz, nem volt miért élnie, a képről is az sugárzik, hogy már csak a legjobb alkalmat keresi a halálra.

A lakodalmi csoportkép azonban olyasmiket is elárul, amiről eddig sejtelmem sem lehetett. Történetesen a koszorúslányként ezen a képen sugárzóan szépnek tűnő nagyanyám mellett ülő, ismeretlen fiatalemberről, aki akkor a vőfélye lehetett, soha semmit sem hallottam. A nagyanyám sem mesélt róla soha. Lehet, nem is volt mit mondania, pedig a kép azt sugallja, hogy az a két fiatal valamiképpen összetartozik. Lehet, hogy csak hasonlóan egyenes és merev, kissé feszélyezetten ünnepélyes testtartásuk miatt, de az a gyanúm támadt, hogy valamiféle viszony-nak, ha csak vágyottnak és képzeletbelinek is, de kellett köztük lennie.

Különösen feltűnő az összetartozásuk, vagy legalábbis a csoportkép többi tagjától való idegenségük, ha kinagyítjuk a kép részletét, amelyen csak ők ketten szerepelnek. Mereven az objektívrá koncentrálnak, miközben a fiú könyökből kissé be is hajlított jobb karja szorosan a nagyanyám vállához, felső karjához, megkockáztatom: alig érzékelhetően a melléhez ér. Nem véletlenül szorítja ket-tejük közé, kissé természetellenes tartásban a bal kezét, mintegy szemérmesen védekezve az illetlen érintés ellen. A kamerába meredő tekintete mögött minden figyelme éppen erre a titkos, szemérmetlen, mégis annyira izgalmas érintésre koncentrálnak. Mintha a kamerára fókuszáló és ott egygyé fonódó tekintetük lenne az árulója a talán még önmaguk előtt is titkolt vágyaiknak.

Azon túl, hogy ők ketten fiatalságuk, szépségük és sugárzó intelligenciájuk folytán eleve kirínak a csoportképből, nyilván nem véletlenül lettek itt a lakoda-lom színjátékában egy párrá. Ha akarom, még hasonlítanak is egymásra azon a képen. Mintha a családok is egymásnak szánták volna őket, legalábbis mintha magától értetődő lett volna az összetartozásuk, még azelőtt, hogy ők maguk ezt tudatosították volna.

Eleinte minden idegszálam tiltakozott ez ellen, hiszen nem sokkal ezután – talán egy-két évvel később – mehetett hozzá a nagyapámhoz, azaz, ha ez a fiatal férfi lett volna a kiválasztottja, akkor végképp semmi sem indokolta volna a nagyapámmal kötött házasságát, és egyben persze az én léteimet sem, ami így a legjobb esetben is csupán mások boldogtalanságának következménye lehet.

Ez főleg annak fényében tűnik különösnek, hogy annak a szomorú és egyben megalázó történetét nem is egyszer megosztotta velem, miképpen vált akaratlanul is szemtanújává, az esküvőjük előtt nem sokkal, hogy hogyan búcsúzott el a nagyapám akkori élete igazi nagy szerelmétől.

Nem hallgatózni vagy kémkedni akart, hiszen már csak büszkeségből sem tette volna, csak a tánc közben – mert táncolni nagyon szeretett lánykorában, amiről aztán több mindennel együtt örökre le kellett mondania – megizzadt testét próbálta lehűteni, és nem utolsósorban friss levegőre vágyott a dohány- és pálinkaszagtól, valamint a fiatal, egymás érintésnyi közelségében felajzott testek kipárolgásától bűzlő terem után.

Az épületből kilépve balra fordult tehát, hogy megkerülve az omladozó sarokot, kiszellőztesse a fejét, de megtorpan, mert meglátta őket. A ház hátsó, apró ablakain alig szivárgott ki a benti petróleumlámpáknak, a táncoló lábak fölverte porral elegyedő, amúgy is halvány, ingatag fénye, így csak az árnyukat, pontosabban két kétségbeesetten ölelkező test sziluettjét tudta kivenni.

Olyan szorosan fonódtak egygő, mintha soha nem akarnák elengedni egymást.

Megpróbáltak belekapaszkodni boldogságuk utolsó pillanatába. Vállaik rázkódásából látszott, hogy zokognak mindketten. Nem hallotta, hogy miről beszélnek, nem ment közelebb hozzájuk, de elég volt a látvány is, hogy tudja, neki itt semmi keresnivalója sincsen. Megalázottan visszafordult, remélve, hogy nem vették észre, aztán kis, maga kötötte kardigánját a teremben hagyva – képtelen volt visszamenni érte, mert úgy érezte, minden szem rátapad majd, a megcsalt menyasszonyra, és nem tudta volna elviselni sem a gúnyos, de még kevésbé a szánakozó tekinteteket, pedig senkinek nem tűnt föl odabent semmi, mulattak, mintha mi sem történt volna –, lassan, botladozva a teljes sötétségben, mert még a hold sem világított azon az éjszakán, botorkált haza. Egész úton sírt persze, némán, de feltartóztathatatlanul patakzottak a könnyei, képtelen volt uralni reszkető testét. Nem is igazán amiatt a felismerés miatt esett kétségbe, hogy a vőlegénye nyilvánvalóan másba szerelmes, hanem a megszégyenülés miatt, hogy egy pillanatig is el tudta hinni: ez a jóképű fiú tényleg szeretni fogja. Leginkább az a nyilvánvaló tény fájhatott neki, hogy számára már soha nem adatik meg az, amit akkor és ott a sötétben látott, hogy bárkivel is egygő válhat egy ilyen kétségbeesett ölelésben.

A család leginkább a szégyen miatt nem akarta felbontani az eljegyzést, ami óhatatlanul is rájuk hullott volna vissza, hiába próbálták volna bizonygatni az igazukat. A magyarok igazolva látták volna előzetes fenntartásaikat, hogy nem szabad a svábokkal közösködni. Ők maguk tudták azt is, hogy sokan a család felfelé törekvő szerzési vágyának, vagy egyenesen kapzsiságának bizonyítékát látták abban, hogy egy jobb módú, legalábbis hozzájuk képest tehetősebb családnak adják férjhez a lányukat. Szinte hallották a rosszindulatú megjegyzéseket: ezek mindig is fönnhordták az orrukat, és most tessék, alaposan pórul jártak, mert nem volt nekik jó a szegény ember gyereke. A sváboknak meg amúgy is eléggé szúrta a szemét az ő szabálytalan életük. Így nagy megkönnyebbüléssel fogadták, hogy néhány nap múltán kissé lehiggadva, hideg fejjel átgondolva az egészet, maga sem akarta felbontani az eljegyzést.

A legvalószínűbbnek az látszik, hogy egyszerűen megmakacsolta magát, és már csak daczból sem mondott le az esküvőről. Innen az idők távolából úgy tűnik, ekkor vétette az első hibát, amit aztán hiába bánt meg keservesen, nem lehetett jóvá tenni sosem.

Persze lehet, hogy valahol legbelül egyszerűen attól tartott, ezek után nem akad senki, aki megkérje a kezét. Igazság szerint már így is idegenkedtek tőle a korabeli fiúk a faluban: éles nyelve, okossága nem tette éppen vonzó, az ura akaratának önmagát alávető feleségjelöltté. Meg bármilyen fájdalmas is ezt beismereni, nem számított még falusi léptékkal mérve sem szépnek soha. Vastag hajfonatának emlékezetes elégése óta ráadásul magát sem tartotta annak. Úgy érezhette,

nem nagyon van választási lehetősége tehát. Ráadásul akkorra már önálló életre, saját háztartásra és nem utolsósorban – még talán maga előtt sem tudatosítva – gyerekre vágyott, mert ha mástól nem, legalább a reménybeli gyerekeitől várt valamiféle szabadulást hirtelen rászakadó és feloldhatatlannak tűnő magányától.

Meg az is hozzátartozik a dologhoz, hogy akkorra már túl volt élete egyik legnehezebb és legsúlyosabb döntésén, amire később legelkeseredettebb pillanataiban visszavezetett minden vele esett nyomorúságot: akkorra már katolizált.

Egészen Szlatináig kellett mennie, hogy katolikus papot találjon. Az apja, bár nem tiltotta meg neki a katolizálást, mégsem volt hajlandó elvinni lovas kocsiján, igaz, nem is kérte tőle, mert valahogy érezte, úgyis hiába tenné, inkább nem akarta kitenni sem őt, sem magát a visszautasítás kegyetlenségének. Igazából nem is szólt senkinek a családból arról, hogy mikor indul, csak az anyja tudta, aki aggodalommal és egyben némi meghatott szomorúsággal figyelte lánya igyekezetét, hogy megfeleljen egy olyan világ elvárásainak, amiben önálló felnőtt életére készül, és amelynek nem fog tudni megfelelni sosem.

Hajnaltól kelt, és mezítláb vágott neki a majd kétórás útnak.

Jócskán pirkadat előtt indult, hogy még időben visszaérve elvégezhesse a napi feladatait. Próbált úgy tenni, mintha mi sem történt volna. Előbb a falu határát szegélyező erdőn kellett keresztülmennie, amely ebben az időpontban még sötét volt, a fák lombjain amúgy is csak később derengett át a fény. Fázott, lábát harmatos fű nedvesítette. Cipőjét a kicsi batyujában vitte magával a hátára akasztva, hogy kímélje. Majd a városba érve ráér felvenni, úgy gondolta. Bár még sosem járt katolikus templomban, de abban biztos volt, hogy oda mezítláb nem mehet be. Valahogy szemérmetlennek tartotta volna a meztelenségnek még ezt a fokát is.

Nyilvánvalóan szorongással töltötte el mindaz, ami várt rá.

Túl korán ért be a városba, mert ugyan észre sem vette, de gyorsabban haladt, mint szokott. Talán az izgatottság, talán csak a friss levegő tette, de olyan könnyűnek érezte magát, mintha szárny emelné. Elhaladva a piac mellett – amelyet jól ismert, minthogy havonta egyszer apjával maguk is árultak itt ezt-azt, hogy némi dinárhoz jussanak, mert a verőcei vásárban kis színes kendőt, tükröt, egyéb apróságot csak így tudtak vásárolni, konfirmációjakor még egy nyakláncot is kapott, amely akkor annyira boldoggá tette, mint addig még semmi soha – csak álmosan pakolászó kofákat, az első pálinkáik mogorvaságába burkolózott rác fuharosokat látott, akik a környező falvakból érkeztek, így nekik is pirkadat előtt kellett elindulniuk, hogy a friss zöldséggel, tojással, a korai óra ellenére hangoskodó csirkékkel időben a városba érjenek.

Vevő még alig csellengett az áruspultok között.

Valahogy illetéktelennek érezte magát ezen a korai órán a városban, hogy látta ébredezni, mintha csak ki akarná kémlelni a titkait, amelyekkel még maga sincs tisztában. A város részvétlensége, a benne lakók idegensége mindig is megriaszította, most pedig látta ébredés utáni álmos sérülékenységében, még mielőtt felülthette volna közönyösnek szánt álarcát.

Nehezen találta meg a plébániát a vörös téglából épült, egészen újnak számító templom mögött, így aztán örömeiben, hogy mégis rátalált, rögtön meg is akarta szólaltatni a kovácsoltvas kerítésen lógó kicsi csengettyűt, de még idejében észbe

kapott, mert tudta, illetlenség volna ilyen korai órán zavarnia a papot. Az volt a fejében, bizonyára az öregapjának a katolikusokat nem túl kedvező fényben feltüntető elmondása alapján, hogy ezek a papok későn kelő fajta, lusta népség, semmi dolguk nem lévén a reggeli órákban, mint más rendes embernek.

Leült a templom lépcsőjére, szerényen oldalra húzódva, nehogy bárkinek is az útjában legyen, holott egy teremtett lelket sem látott sehol, aztán elővette batyujából az anyja csomagolta kenyeret, kevés szalonnát, hogy megreggelizzen. Biztosan a korai gyaloglástól és a friss levegőtől, de észre sem vette, hogy menyire megéhezett. Még be sem fejezte az evést, amikor meglátott egy „szoknyás agglegényt”, ahogyan az öregapja nevezte gúnyosan a reverendát hordó papokat. Riadtan felugrott, lesöpörte a szoknyájára hullott morzsát, nem tudta, hogy szabad-e enni egyáltalán egy templom lépcsőjén.

Illedelmesen ráköszönt, bár mivel nem tudta, milyen szavakat használjon, mert mégsem mondhatta, hogy „áldás, békesség”, ahogyan azt eddig megszokta, egy pillanatra tévovázott, aztán jobb híján horvátul kívánt jó reggelt.

A pap, aki még az álmoságtól félig csipás szemmel, vaksin próbálta kinyitni a templom ajtaját nagy és fényes kulcsával, amelyen meg-megcsillant a kelő nap fénye, ahogy forgatta a zárban, morgott valamiféle köszöntésfelét, de igazából oda sem figyelt a lányra.

Próbálta udvariasan megszólítani a papot, aki most már ingerülten kérdezett vissza, mert nem számított senkire ilyen kora reggel, hogy mit akar tőle.

A nem túl barátságos hangvétellel csak azt érte el, hogy még inkább elbizonytalanította, és máris az öregapja igazságát látta beteljesedni, hogy nagy hiba volt ide jönnie.

Alig hallhatóan suttogta, hogy katolikus szeretne lenni, de úgy, mintha csak valami szentségtörést követne el.

A pap csak ekkor nézett rá. Először a meztelen lábára esett a tekintete, majd annyit kérdezett tőle, de csak úgy foghegyről, hogy van-e pénze.

Válasz helyett zavartan és kapkodva elővette batyujából a tiszta zsebkendőbe csomagolt pénzt, amit erre az alkalomra kuporgatott, mert az öregapja figyelmeztette rá, hogy ezek a katolikus papok nemcsak bálványimádók, hanem fősvények is mind, és pénz nélkül ne is próbálkozzon. Akkor reggel már másodjára volt kénytelen belátni hát az öreg igazságát, de akkor már nem volt visszaút.

Intett neki, hogy kövesse, és belépett a templomba. Ő gyorsan felhúzta fényesre suvickolt cipőjét, visszasimította rendetlenül kibukkanó tincseit kontyába, leporolta szoknyáját, hogy méltóképpen járulhasson az idegen isten színe elé.

A templom hűvös és árnyakkal teli méltósága megriasztotta, de aztán beléptek a kicsivel barátságosabb, mert világosabb, naftalinszagú sekrestyébe, elkérte tőle, és némi elégedetlenkedő fejszóválás közepette megszámolta a pénzt, és utána már minden úgy ment, mint a karikacsapás. Kikérdezte, hogy mi célból akar katolizálni, milyen hiten volt eddig, majd elimádkozták együtt a *Hiszek egyet* – amit reformátusként is imádkoztak, az anyjától pedig megtanulta horvátul is –, azzal a kitételrel, amely magában foglalja a katolikus egyházba vetett hit megvallását is. Utána a pap meggyóntatta, vagyis inkább kérdezgette az elkövetett bűneiről, hogy tiszteli-e eléggé apját, anyját, káromkodott-e, kívánta-e mások

tulajdonát, irigy volt-e bárkire is, és legvégül megkérdezte tőle, hogy paráználkodott-e, amire persze elpirult, mert valójában még a kérdést sem nagyon értette. Hiszen hogyan is paráználkodott volna, ha éppen a házasságára készülve tagadja meg hitét, és válik a katolikus egyház alázatos szolgálóleányává.

A pap türelmetlen volt, vagy tényleg kevesellte a pénzt, de az is meglehet, hogy valójában csak ennyi időbe telik az egész, nem tudni. Mindenesetre az áttérési ceremónia nem tartott fél óránál tovább, amibe még az áttérést igazoló irat kitöltése is belefért.

Amikor kilépett a templom homályából a tűző napfényre, azt hitte, rászakad az ég, és minden összeomlik körülötte. Az emberek a piacon, amelyen újra keresztül kellett mennie, majd ujjal mutogatnak rá, a hitehagyottra, aki a lelki üdvét is feláldozta egy férfi kedvéért.

Aztán nem történt semmi. Igazából azt volt a legnehezebb feldolgoznia, hogy semmi sem változott. Akkor érezte meg először, hogy nincsen se súlya, se értelme semminek sem.

Otthon az anyja átölelte, az apja megsimogatta a haját, kissé szomorú lemondó mosollyal véve tudomásul, hogy tényleg megtette. Aztán minden folyt tovább a maga kerékvágásában.

Csak az öregapja nem volt hajlandó szóba állni vele sokáig, talán egészen az első gyereke születéséig. Makacs hallgatása volt az egyetlen jele annak, hogy valami mégiscsak végzetesen megváltozott, és egyszer s mindenkorra visszavonhatatlanná vált, hiába próbálja elhíttetni magával az ellenkezőjét.

Antal Balázs

Rémálomgolya

*a rémálomgolya a kastély kéményén lakott
és jobb lett volna hogyha örökre ott is marad
de elszállt a fészke beomlott aztán a kémény is ledőlt*

*abban az időben egy rég lakatlan háznál
az eső az olvadék a hegyről becsorogva összefolyt és felgyűlt
a rekkenő júliusban góték szalamandrák békák lárvák nyüvek
vadvízi világgá változtatták az elvadult udvart és kertet
mindig az otthonom részeként gondolok arra a mocsárra lápra
amíg csak van mire*

*néha reggelente nagy recsenésekkel a régi ház
falának tetejének egy darabja rendre a vízbe roskadt
ameddig volt minek roskadnia*

*térdig tapicskoltunk a zombékok között
puszta kézzel kapva ki a zavaros szennyléből
a gótet a békát más puha kételtűeket festékesdobozokba palackokba
kinek mije volt abba szedve gyűjtve
hogyan aztán mindet kivégezzük*

*volt amelyiket a kút kávéjához csaptuk
másokat fáradt olajjal teli üvegbe dugtunk
tele volt ilyenekkel az öregeink garázsa
némelyiket az ujjainkkal roppantottuk össze
zsigerekkel telefossott markunkban nyomtuk széjjel
vagy csak egyszerűen meggyújtottuk
ne kérdezd hogyan még nagyon kicsi voltam
hiába kutatott a kertben aztán utánuk a golya*

*ugyanúgy a kútkávéhoz vágtuk a csigákat vagy a sarkunkkal széttapostuk
mint az egereket ha a kukoricásban leltünk
a szomszéd fiú beledobott a közös kútba egy macskát
rábeszélte hogy csalogassam ki az udvarról én meg az ölemben hoztam
engem ismert a kis kormos bejáratos voltam a házhoz
gyakran hallom ma is nyávogni a víz színe alól
látom a köveken a karmaival kapaszkodni
látom a kitágult szemét a buborékokat
azóta is abból a kútból hordják a vizet hányan*

ugyanaz a fiú bizonygatta hogy a mi öreg foltos kandúrunkat
a nagyapja ütötte agyon baltával csak mert ott volt
és egyszer mikor a kertünk fölötti parlagon kóboroltam
ő meg a testvérei s még páran mások nagy kondérban
gyógyszereket tablettákat ki tudja mit főztek kutyultak kotyvasztottak össze
hogy az egyik utcabeli kutya elébe öntsék
aminek a gazdái közénk tartoztak ugyanúgy csak épp nem akkor

kutyát mindannyian mérgeztünk meg otthon
és évről évre öltünk nem kívánt kismacskákat
vagy így vagy úgy sokféle ötletes módon
aztán a tetemet egyszerűen belöktük a kerítésen túli mocsárba
egyszer a kémiatanár fel is robbantott egy cirmost a szakkörön
mindenki szeme láttára bár az véletlen történt
disznóöléseken baromfivágásokon rendre segítettünk
de ezt az öregeink intézték nem is számított semmit
mert mint ahogy én most csak azzal dicsekedtünk el
amihez kezünkkel lábunkkal igazán közünk volt

mikor a mocsár kiszáradt a kertet felgyújtottuk végül
pusztuljon a nád a sás a kóró a csalán a gaz
az amúgy is pusztulásra ítélt öreg házrom
a nagy ropogásban a kóbor vagy szökevény kutyák és macskák a sünök
a fácánok a gyíkok az egerek a patkányok meg a kilökött dögök mind szénné égtek
és majdnem mi is az apáink vasvillával verték el a házaktól a lángot

ilyen égetni való kölykök voltunk
egyszer a macskadobáló fiút
egyikünk légpuskával csuklón lőtte lesből

aztán egyszer csak mindennek vége lett
a rom végképp összedőlt
a szomszéd fiú apja meghalt az anyja a gyerekekkel elköltözött onnét
volt aki megnőtt és kollégiumba ment
mások inni kezdtek azelőtt hogy józan felnőttként egy percet éltek volna
páran ottmaradtunk tanácstalanul nem tudva kezdeni magunkkal semmit
mint akiket otthagytak csak úgy egy árokparton

pedig nem is volt igazi kapocs miközöttünk
külön világokban éltünk a szomszédos házakban
azokban a közös órák nem léteztek nem is létezhettek
nem beszélünk róluk nem gondoltunk rájuk
mintha meg se történt volna amiből bejöttünk vagy ha akkor másokkal
és kár is lett volna őrlődni tépelődni a helyrehozhatatlanon
hova lett volna akkor a színes gyerekkorunk

*egyszerűen kint maradt a mocsárban a levélevés a cigizés
a kerítések letörése kertek kitaposása a romház pusztítása
az öregek gúnyolása a küszöbükre szarás a verekedés a kínzás
ennek is annak is látása eltűrése meg nem akadályozása
és ottmaradtak és nem vergődtek át az eszmélet határán azok az állatok
nem jutottak eszünkbe soha egy percre sem
csak most gondolok néhány napja egyre-másra rájuk egy álom miatt
a kezünk között kiszenvedett kicsi állatokra mint a megtalált mégis-kötelékre*

*lovai tehenei az utcában senkinek sem voltak szerencsére
idejében elbúcsúztak a fecskék és milyen jól is tették*

de ne tudd meg mit tettünk azzal a gólyával

Karikó Katalin

A nehézségekről

A pályám nehézségeiről napokig lehetne beszélni.

Az általános iskolában és a gimnáziumban is kiváló tanárim voltak, nekik köszönhetem, hogy sikerült az egyetemre bejutni. Ők szemléltetve oktattak, s ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy fenntartották a kíváncsiságomat a természet-tudományok iránt. Élénken emlékszem a kémiában végzett első kristályosításra, ami még az általános iskolában történt. Az egyetemen vagy itt, Amerikában, ha megláttam egy kristályt az oldat alján, gyakran eszembe jutott, hogy kisiskolás koromban mennyire szerettem volna valóban szép, ép kristályt csinálni.

Az egyetemnek ugyancsak sokat köszönhetek. A József Attila Tudományegyetem (akkor még a szegedi egyetem JATE volt) akkortájt többször is hirdetett nyári táborozást a fizikai dolgozók gyerekeinek. Ez többnyire egy hónapon át tartott, s abból állt, hogy reggel öt órakor fölkeltünk, és matematikapéldákat oldottunk meg, s olykor késő estig tanultunk. Életemben akkor láttam először professzort, úgyhogy velük nem is a felvételi idején találkoztam. A gimnáziumban határoztam el, hogy kutató leszek, de addig egy kutatót sem vehettem szemügyre. Azt képzeltem, hogy bemegyek dolgozni a laboratóriumba, mindig valami újat csinállok, és majd azok között valami fontos is lesz.

A szakbiológus-diploma megszerzése után sikerült a Szegedi Biológiai Központban állást kapnom. Az éppen az egyetemi éveim előtt alapított hatalmas intézményben a világ élvonalába tartozó kutatók dolgoztak. Fantasztikus időszak volt ez a Szegedi Biológiai Központ, az SZBK fennállása során és az én életemben is. Sokat, nagyon sokat tanultam. S ezt jól megalapozták az egyetemi tanáraink. Itt kezdtem el, még hallgatóként, a lipidekkel foglalkozni. Részt vettem egy lipidbe becsomagolt plazmidnak a sejtbe juttatásában, ami döntő feladat volt, hiszen a mai napig is ezen dolgozunk: azt próbáljuk megoldani, hogyan vigyünk be nukleinsavat a sejtbe. Idővel az RNS-csoportba kerültem, amit Thomas Jenő vezetett. Nála mindenki szerves-kémikusképzettségű volt. 1977-ben fölfedeztek egy antivirális hatású, kis RNS-molekulát. Úgy nézett ki, hogy az az interferon antivirális hatásáért is felelős. Ez vált a fő témámmá. '78-ban kezdtem el rajta dolgozni, a szintetizálása és a sejtekbe történő bevitele volt a kapott feladatom. Elkészítettünk egy antivirális molekulát, de rögvest ki is derült – akkor még –, az ilyesmi képtelenség. Éreztem, hogy fontos, érdeklődésre számot tartó eredményt

(Részlet abból a beszélgetéssorozatból, amelyet Géczy János folytatott Karikó Katalinnal.)

Karikó Katalin (1955) Széchenyi-díjas magyar biokémikus. Az Amerikai Egyesült Államokban él. A mainzi BioNTech alelnöke, a mRNS-alapú vakcinák technológiájának szabadalmaztatója.

érhetünk el ezen a területen, de nem sejtettem, hogy a további 20–30 évben sem leljük fel a jó vírusellenes anyagot.

A problémát az jelenti, hogy az RNS-t nehéz bevinni a sejtbe, mert a sejt negatív, az RNS is negatív töltetű, és ha rá is tesszük az RNS-t a sejtbe, az nem hatol bele. A probléma megoldási lehetőségei a szegedi éveim alatt végig az agyamban motoszkáltak. Aztán elveszítettem az állásomat, hiszen nem kaptunk a kutatáshoz támogatást, 1985-ben el kellett az intézetből jönnöm. Azok közé tartoztam az SZBK-ban, aki valójában nem akart sehova sem lépni, olyan jól éreztem ott magam. Mások arról beszéltek, hogy valamelyik amerikai államba készülnek. Azt sem tudtam akkor, hogy hol van Karolina! Kalifornia elhelyezkedését az Államokban éppenséggel ismertem, de nem izgatott az ottani lehetőség. Így aztán Európában igyekeztem állást lenni, olyat, ahol a kutatók ugyanezzel a kis RNS-molekulával foglalkoznak. Magyarországon rutinállás kínálkozott volna, már ha nekem is lenne kedvem hozzá. De úgy véltem, hogy ennél többre lennék képes. Sokfelé próbálkoztam, arrafelé mentem, ahol nagyobbak a kihívások – végül el kellett jönnöm Európából, egészen Philadelphiáig. Olyanokkal kerülhettem közös csoportba, akik ezt a kis antivirális molekulát kutatták. Úgyhogy az RNS iránti heves érdeklődésem megmaradhatott. Végül 1986-ban bekerültem egy klinikai kísérletbe. A HIV-1-et, ahogy Magyarországon mondják, az AIDS-betegséget okozó vírust kutattuk. Akkortájt, aki megfertőződött ezzel a vírussal, az mindenképpen bele is halt. Klinikai körülmények között elkezdtük dupla szálú RNS-sel kezelni a pácienseket. Sajnos az interferon mechanizmusai nem segítettek a betegeknek, az elképzelés nem igazolódott, a dolog nem működött.

Életem során, az SZBK-s kezdettől máig olyan kollégák vettek körül, akik más területen dolgoznak, mint én. Meg kellett találnunk a közös pontokat, hogy szót értsünk, hogy jó irányba haladjon a közös kutatás. A szerves kémikusok között én voltam a virológus; amikor elkerültem Amerikába, körülöttem kardiológusok tevékenykedtek, s én lettem a molekuláris biológus. Ilyen környezetben össze kellett szednem magam, keresni a tudásunk közös pontjait és a fókuszát. A különböző területekről érkező kutatók közössége előnnyel rendelkezik: tanulunk a másiktól. Én is segítettem őket, hogy megismerjék, vagy legalább értsék azt a területet, amiről nagyobb az ismeretem, ugyanakkor megvolt a lehetősége, ha valamit nem értettem vagy nem tudtam a magam területéről, és másokat nem tudtam erről kérdezni, a saját ismerethiányomnak magam néztek utána, egyedül leljem fel azokat a forrásokat, részleteket, amelyekből össze lehetne az egészet állítani. Megtanultam, hogyan szerezzem be az információkat. Az RNS területén mindig fölbuzdultam, hogy alaposabban, minél szerteágazóbban megértsek egy-egy területet.

Mi az, ami elkötelezett az RNS-kutatás mellett? RNS-sel dolgoztam 1978-tól kezdve, elegendő tudásom volt arról, hogy miként érdemes kémiai, enzimatikusan RNS-t előállítani. Az összes RNS-sel kapcsolatos enzimet ismertem, nemcsak azokat, amelyek módosítják, hanem az erenázokat is, amelyek felaprítják; továbbá mindazt, hogy hol fordulnak elő, illetve hogy miként gátolják az erenázokat. Ugyanakkor ismertem a nukleozidok sorsát, azt, hogy amikor fölaprítják az RNS-t, mi lesz belőlük. A nukleotidok mind eltávoznak a sejtekből! Azt,

hogy miként hoz létre a szervezetünk RNS-t, s hogyan működnek a nukleozid transzporterek, tehát a nukleozid miként lép ki vagy be a sejtbe. Vannak koncentratív, ekvibratív szervek, például a májunk készíti a purint, a lépünk legfőképpen a pirimidin típusú nukleotidokat, nukleozidokat. És a vérben ezek az anyagok nukleotidként szállítódnak, nem nukleozidként, mivel a nukleozid, amikor nincs még odakötve a foszfát, nehezen oldódik.

A sejtek transzportere fölismeri az alapnukleotidot, a módosultat azonban kidobja, nem veszi vissza. De csak azokat azonosítja, amelyek a szervezetünkben jelen vannak. Ezért, ha valakinek leukémiája vagy egyéb tumoros betegsége van, mindenféle nukleozid analógokat adnak neki, ugyanis a sejt nem ismeri azokat föl, azt hiszi, hogy fölveheti őket, a transzporterén átmennek, aztán meggátolják a sejtek osztódását. Így hatnak a különböző neoklasszikus vegyületek, amiket ma használnak a rák kezelésében. Amikor aztán valakinél mutáció jön létre, s a transzporter nem veszi föl a rákkezelésre addig alkalmazott anyagot, akkor megint elkezd nőni a sejt és osztódik. Tehát tudnom kellett minden fellelhető ismeretet a messenger, azaz hírvívő RNS-ről, arról, hogy mit kell rajta változtatni, hogy jó sok fehérje képződjék róla, hogy az ne degradálódjék, hogy oda transzlálódjon, ahol szükség van rá. És mi lesz, ha lebomlik? Hova tűnik?

Például a pszeudouridinnél az az érdekes, hogy olyan kapcsolat van a cukor és a nukleobázis között, amit a szervezetünk nem képes lebontani. Ezért a pszeudouridint, amiből normálisan nagyon sok van a szervezetünkben, kipisiljük, így távolítjuk el a szervezetünkéből. Régen mérték a vizeletben, hogy mennyi pszeudouridin található benne, abból állapították meg, hogy valaki rákos-e, hiszen a lebomlott sok-sok sejtre ez utal. Vannak baktériumok, amelyek fölhasználják azt az energiát, amely a pszeudouridinben a nukleobázis és a cukor által van lekötve, s éppen ezek okozzák az urogenitális fertőzéseket, mert a vizeletben lévő pszeudouridinből élnek.

A hírvívő, azaz a messenger RNS-t már 1989-ben, amikor a University of Pennsylvaniára kerültem, meg lehetett csinálni. A messenger RNS-t 1961-ben fedezték föl, megtalálható minden sejtünkben. A sejtjeinkben róla készülnek a fehérjék. De ezt 1984-ig kémcsőben senki sem tudta megismételni. Akkor két harvardi professzor, Doug Melton és a kollégája ezt megcsinálta, ők bemutatták, és az enzimeket azonnal meg is lehetett vásárolni. Amit elértek az érthető is, elvégre 1961-től 1984-ig a molekuláris technológia rendkívüli mértékben fejlődött, s ez lehetővé tette, nagyon-nagyon sok kutató munkája eredményeként, hogy képesek legyünk messenger RNS-t létrehozni. A University of Pennsylvania egy Ivy League egyetem, azaz jelentős presztízsű univerzitás: itt az egyik kollégámat sikerült arról meggyőzni, hogy érdemes lenne mRNS-terápiát csinálni.

Nem mutatkozott könnyű feladatnak. 1990 környékén – éppen itt – indult el az a génprogram, ami arra irányult, hogy az ember génállományát szekvenálják. 13 évig tartott, 2003-ban ért véget. S ahogyan fölfedeztek egy-egy gént, annak a génnek aztán minden egyes hibája útmutatást adott arra, hogy milyen betegséget okoz. Érthető okkal abban az időszakban a génterápia került előtérbe. A szakértők arra gondoltak, ha a jó gént bevisszük a sejtbe, a beteget meg is gyógyítjuk. Az 1990-es évtized pusztán a génterápiáról szólt, senki nem kívánt messenger

RNS-sel foglalatostkodni. És mivel az mRNS gyorsan tönkremegy, normál testhőmérsékleten másodpercnyi az élete, egyetlen pillanat alatt odavan, emiatt senki nem látott fantáziát a vele való bíbelődésben. Szerencsémre akadt egy ember (s nekem mindig volt egy ilyen emberem, segítóm), aki ugyanúgy hitt, és ugyanolyan lelkes volt, miként én. Próbáltam a vizsgálatokhoz pénzt szerezni, sikertelenül. Valaki azonban akadt, aki segített, és előteremtette a fizetésemet. Az egyetem nem ad fizetést, a kutatónak kell azt biztosítani valamilyen adomány, támogatás révén, s miután nem tudtam saját támogatást felkutatni, állandóan bajban voltam. Miből lesz fizetésem és egészségbiztosításom? Úgyhogy az ügyet támogató – a kutatásomat a saját kutatási költségvetéséből finanszírozó – kollégám jóvoltából a kardiológián kezdtem dolgozni, utána pedig az agysebészetben. Egy molekuláris biológusnál teljesen mindegy, hogy milyen szervvel dolgozik, mivel azok molekuláris szinten ugyanazok. Tíz évig ekként kutattam. Próbáltunk olyan RNS-t kifejleszteni, amivel a szív- és a bypassműtétnél lehetne jó szolgálatot tenni. Ha az erekbe betesszük az RNS-t, kell, hogy valami jó hatást érjünk el. Sajnos a kollégámat és engem kitétek az egyetemi karról, elveszítettem a pozícióm, alacsonyabb szintre soroltak vissza. Volt azonban egy másik egyetemi munkatárs, aki segített. Vele a kutatásom során korábban diákként találkoztam, aki ekkorra már rezidens lett, s arról győzte meg az agysebészetben a tanszékvezetőjét, hogy alkalmazzanak egy molekuláris biológust. Ismét kaptam labort, és kaptam fizetést. A hajdani diákkal kezdtük együtt a munkát, az agyvérzés gyógyítására fejlesztettünk RNS-t. Vele néhány évet dolgoztam, de aztán elment, és ott maradtam egyedül, lelkes emberként. A labor megmaradt, de a fizetés nem.

Ekkor találkoztam Drew Weissman kollégámmal. Éppen tíz éve próbáltam kifejleszteni, terápiás RNS-t, amikor találkoztam vele. Ő Anthony Faucinak a laborjából, Bethesdából érkezett. Elhatározta, hogy a HIV-re fejleszt vakcinát. Nagyon nem mentek a dolgai, én pedig állítottam, hogy tudok RNS-t csinálni, ami segíthet. RNS-t készítettem a programjához, aminek örült, azért is, mert rendkívül sok fehérje keletkezett róla. Én pedig majd' gutaütést kaptam, hogy mindaddig soha nem néztem meg immunsejten, hogy az én RNS-em mennyire immunogén, azaz okoz-e gyulladást. Valahogy ezt nem vettük észre. Kétségbe is estem, hogy tíz éve dolgozom, és ebből a munkából semmi sem lesz. Én az RNS-szakértő voltam, a kollégám, akinek futott a programja, az immunológus, lehetett volna örülni, de jött az újabb probléma.

Végezetül: egy transzfer RNS, ami sosem volt immunogén, és benne sok módosított nukleozid van, vezetett el ahhoz a gondolathoz, hogy érdemes valahogyan módosítani az RNS-ben a nukleozidot. Akkor talán nem idéz elő gyulladást. Amikor ezek szerint elkészítettem a módosított RNS-t, Drew Weissman kollégám letesztelte, s az anyag valóban nem okozott gyulladást. Sok fehérje keletkezett róla, ráadásul több, mint a konvencionális RNS-ről. Erről álmodni sem mertem! Eközben Drew rájött, hogy az a gyulladás, amit az mRNS okoz, ellene hat az amúgy hatásos vakcinának. Emiatt használni kezdte azt, amit kifejlesztettem, azt, ami nem okoz gyulladást. Majd Pardi Norbert kollégával együtt betette egy lipidburokba. Ezt injektálták a kísérleti állatokba.

2017-ben a *Nature*-ben publikáltuk, ha lipidburokba, egy lipid nanopartikulába beteszünk olyan RNS-t, amelyik immuncsendes, azaz nem aktivál semmit, akkor az alkalmas vakcinának. Ráadásul kis mennyiség elegendő belőle. Amennyi az egernek, annyi a majomnak is elegendő belőle. Ez érthetően fontos momentum, mert az egyetemen mások fejlesztettek DNS-vakcinát, és ne higgyék azt, ha nagyobb volt az állat, akkor több és több anyagot kell előállítaniuk az injektálás-hoz.

Közbevetőleg: a koronavírus esetében például 30 mikrogramm RNS védi az egeret, és ugyanannyi van az embernél alkalmazott Pfizerben is! 30 mikrogramm. Egy rizsszemnek a súlya 30 milligramm. Ha a rizsszemet ezer darabra fölvágjuk, és kivesszük egyikét, az egyezred részét, annyi a 30 mikrogramm. Éppen ennyi RNS található abban az injekcióban, amit a karba benyomnak. A Modernánál száz mikrogramm mRNS van egy adagban, a BioNTechnél ennél kevesebb, a különbségnek az oka az, hogy mi ott ezt optimalizáltuk.

Ezek után dolgoztunk együtt Pardi Norberttel. Ő szintén kisújszállási. A nagy-
apja és apukám a kisújszállási hentesüzletben együtt is dolgozott. Úgyhogy magam hívtam a laborunkba, s ott is maradt, Weissman doktorral együtt.

Éreztem, hogy ki kell lépnem az egyetemi kutatásokból, és a módosított RNS-t el kell vinnem az iparba. A Moderna akkortájt alakult meg, mi már szabadalmaztattuk az eljárásunkat, céget is alapítottunk. A kiútkeresés vége az lett, hogy innen el kellett mennem. Az agysebészeti tanszékvezetője kérte, hagyjam el a labort.

Az igazság az, hogyha egyszer, majd a végén köszönetet kell mondanom, akkor számtalan embernek mondom köszönetet. Azoknak is, akik nekem egykor ajtót mutattak. Hiszen nélkülük sose mentem volna el. Érdemes arra tekintettel lenni az embernek, ha már mennie kell, hogy ne azt mondja, kirúgták vagy elküldték, hanem hogy egy új lehetőséget kapott. Ezzel a tudattal érkeztem Németországba, egyik japán származású kollégámmal, aki korábban is velem dolgozott. Bizony sokáig egyedül csináltam az összes kísérletet. Egyedül írtam le az eredményeket, egyedül publikáltam, később pedig Drew Weissmannal együtt. A japán kolléga angolul sem nagyon tudott, és úgy indultunk Németországba, hogy egyikünk sem beszélt németül. Ezért aztán jól megértettük egymást. Hétvégenként is dolgoztunk, és a BioNTechnél bevezettük a módosított RNS-t.

Kerestük, hogy mibe csomagoljuk az RNS-t, és azt találtuk, a lipiddel beburkolás a legjobb megoldás. Szóval sok mindent tettünk, s ha nem megyünk el az egyetemről, s nem dolgozunk éjt nappallá téve, nem lett volna sosem Pfizer-vakcina.

Később is a BioNTechnél maradtam, szerettem volna, hogy betegbe kerüljön a módosított RNS. Kezdetben azt mondtam magamnak, visszajövök Pennsylvaniába, hiszen a férjem, a családom ott maradt. Aztán elkészült az első RNS-injekció, amit a Sanofival közösen állítottunk elő, és egy tumorba injektáltunk olyan fehérjékre fejlesztve, amelyek az immunsejteket odainvitálják és megtanítják, hogy mit kell látniuk, és a szervezetben is keringenek, a tüdőben meg máshol is, ahol áttétel van, és a rákos sejteket megölik.

Vártam, hogy injektáljunk. Vártam, hogy lássam, valaki meggyógyul, vagy legalább jobban lesz tőle. Úgyhogy elhúzódtott a németországi létem, már a nyolcadik éve vagyok a BioNTechnél.

2014–15-ben Ugur Sahin, a főnök, aki a cég alapítója, azt akarta, hogy készítsünk vakcinát. Azt képviselte, hogy a létrehozása morális kötelesség, ha egy cég elért egy bizonyos szintet. A vakcina sosem hoz pénzt, azt csak viszi. Ennek ellenére kezdjük el a munkát. Nekiláttunk. A projektet én prezentáltam, mivel Drew Weissmannal és Pardi Norberttel együtt dolgoztunk a módosított RNS-eken. A Pfizer 2018-ban megállapodott a BionTech céggel, hogy fejlesszen ki módosított RNS-t az influenzavakcinára. A szerződést aláírták. Két év után készen voltunk arra, hogy a humán teszt elkezdődjék. Túljutottunk a majomkísérleteken, ahol beigazolódtott, hogy a lipid nanopartikulába – gyártója az Acuitas – betett módosított RNS, amely kódolja az influenzának a kritikus fehérjéjét, biztonságos és hatásos. Felkészültünk arra, hogy megkezdődjék a humán teszt, amikor megérkezett a koronavírus. Egyetlen pillanat műve volt a döntés, hogy átváltunk. Elkészítettük a templátot a koronavírusra, és egy-két héten belül lehetett készíteni mRNS-t.

Az mRNS előállításának technológiai lényege az, hogy egy DNS-templátot kell elkészíteni. Ez génszintézissel készül. Mihelyst értesülünk, hogy bármely kutatóhelyen, cégnél megtudták, mi a szekvencia, a gént máris szintetizálni vagyunk képesek. Mindegy, hogy RNS, vagy fehérjealapú, a génre szüksége van mindegyik vakcinának. Ha 20 évvel ezelőtt történik ez a járvány, akkor várnunk kellett volna arra, hogy a kezünkben legyen a vírust tartalmazó anyag. Időközben a technológia hatalmasat fejlődött, aminek például nincs is köze az RNS-hez. A génszintézis fejlődéséről van szó, ami a modern eljárások eredményeként lehetővé vált. A kínaiak szekvenálták a vírus örökítőanyagát, Kínában is jól felszerelt kutatóintézetek vannak. Ha nem szekvenálják meg, akkor a mai napig nem tudjuk, hogy mi terjed köztünk. S ott volt a másik vonalon kifejlesztett ismeretrendszerünk, amelyet mi az RNS esetén halmaztunk fel, és már az állatkísérleteket is befejeztük vele. Készen álltunk arra, hogy az influenza ellen bevessük a messenger RNS-en alapuló vakcinát. A koronavírus szekvenciájának ismeretében ezt nagyon gyorsan meg lehetett tenni. A gén szintézise egy nap vagy kettő, annak a megsokszorozása még egy hét, vagy valamivel több-kevesebb. Ha megvan a templát, arról két óra alatt el lehet készíteni az RNS-t. Persze a vakcinánál az RNS-t be kell csomagolni, amely átjuttatja a sejt falán, és nagy kihívás az is, hogy jelentős mennyiséget kell létrehozni. És az is külön ügy, miként lehet nagy mennyiségű vakcinát előállítani.

A lényeg az, hogy át kell állni egyik vírusról a másikra, s mivel minden esetben az RNS csak négy nukleotidból áll, csak a nukleotidok sorrendje változik, ezért sokkal egyszerűbb, mintha mondjuk a fehérjét meg kellett volna szintetizálni, és kitisztítani az anyagunkat, mivel a fehérje szerkezete komplexebb, sokkal több kísérletet igényelt volna. De a mi esetünkben a messenger RNS-ről a tüskefehérje a saját sejtjeinkben készül el, ugyanúgy, mintha a vírus megfertőzött volna bennünket. A vírus 29-féle fehérjéjéből mi csak egyetlenegyre fókuszáltunk, arra, amelyik fontos ahhoz, hogy immunválaszt indukáljunk a szervezetben.

Az iparban legnagyobb meglepetésemre azzal szembesültem, hogy az akadémiai laborban sok minden irreális. Egykor azt hittem, hogy megoldható a bőrön keresztül történő vakcinálás. Aztán kiderült, botorság volt. Hiszen nagyon különböző bőrék vagyunk! Mindenkinék másmilyen a bőre! Ha valaki kövérebb, akkor egy csomó hájsejten kell átmennie a vakcinálóanyagnak, tehát egyszerűbb túvel behatolni az izomba. Ezt a gyakorló orvos jól tudja – egy laboratóriumi kutató meg nem.

2020-ban, a férjem születésnapjára hazajöttem az Egyesült Államokba. Egy kis bőrönddel. Két hét múlva készültem vissza Európába. S azóta, több mint egy éve, itthon vagyok, a házunkból konzultálhatok a munkatársaimmal. A laborban dolgoznak, rendkívül sok a feladatuk, a fejlesztésen túl is, mert a vakcinaprogramot nem csupán ki kellett dolgozni, hanem folyamatosan követni kell azt. Számos minőségbiztosítási eljárásban vettünk részt, tudják mérni az ellenanyagszintet, s el kellett készíteni pszeudovírusokat. Annyi mindent kellett ezer kilométerekkel arrébb tenniük! Becsülettel dolgoztak, nagyon-nagyon lelkesen, amiként azt a kezdetektől fogva tették.

Sokan hiszik, hogy a Covid elleni vakcina a múlt század végén készen volt. Hát nem, semmi nem volt készen! 2000-ben azt sem tudtuk, hogy az RNS immunogén-e. 2010-re majd' valamennyi részletkérdés megoldott volt, pusztán az összerakás maradt kérdéses. Először is, amikor elmentünk Németországba, másfél évig dolgoztunk azon, hogy amit a laborasztalnál megcsinálunk, hogyan leszünk képesek ipari szinten utánozni. A laboratóriumi precipitációt nem lehetett átmenetni, az ipari gyártásban nincs precipitáció, az mással helyettesítendő. Másodszor, mi enzimatikusan tettük a különböző elemeket az RNS-re, ipari méretekben ez sem működött. Ami a kémcsőben lezajlik, az nem ugyanúgy megy végbe nagyobb tömegben. E probléma elhárítása is megdolgoztatott minket. A vakcina elkészítése nem azt jelenti, hogy minden folyamat ugyanúgy zajlik nagy mennyiségben, mint kísérleti körülmények között. Az RNS-nél a léptékváltás nem probléma, kizárólag nagyobb edény kell hozzá. Amikor a lipidekről, azaz a becsomagolóanyagról van szó, az kihívást jelent, azt meg kell érteni és meg kellett oldani. A végén azért gyorsult fel a Covid elleni vakcina megjelenése, mert a klinikai kipróbálás előtti munkák időben lezajlottak.

A Moderna esetében a szekvencia megismerésétől a klinikai kipróbálásra leszállításig csak 40 nap telt el. Tehát készen volt 2019 végére. 2020-ban pedig az új eseményekhez adaptálni lehetett az ismereteket. A Pfizer és a Moderna vakcinája közötti különbség nagyon-nagyon kicsi: a beburkoló lipid a különbség, mert nem ugyanazt a lipidet használják, csak a funkciója ugyanaz.

Ha húsz évvel ezelőtt tört volna ki ugyanez a koronavírus-járvány, akkor nem lett volna elég, hogy a Twitteren közzéteszik a szekvenciát, vagy elküldik a róla szóló információt. Fizikailag kellett volna a kezünkben lennie az anyagnak, ami tartalmazza a vírust, hogy onnan elindulva tovább léphessünk.

2020 decemberében megkaptam a saját vakcinánkat. Hamar elkészült, mivel előtte sokáig dolgoztunk az elven. Valójában 2019 végére már bármit lehetett vele csinálni. Amikor láttuk, hogy a Pfizer elhatározza magát a vakcina nagyüzemi gyártására, s hogy rámozdul a vírus okozta helyzetre, mi mindent képesek

voltunk kifejleszteni. Ugyan kijelentették, nem is kell nekik a BioNTech, mert utánunk rutinból bármit meg lehetne csinálni. Tulajdonképpen rutin az, de az első lépés, a kódoló szekvencia megtalálása és a vírus elleni szer kifejlesztése megkerülhetetlen: ezek nyomán kezdődhet az üzemi méretű munka. A BioNTech és a Pfizer együtt dolgozik.

A Moderna is a módosított RNS-re alapozott. Ők is kialakítottak egy új vakcinát, az 1273-mas után az 1283-mast, amelyik a dél-afrikai variáns ellen vethető be, jól állnak vele, s márciusban már be is oltották az első embereket. Egyetlen pillanat alatt meg lehet csinálni az új vakcinát az új variáns ellen. A Moderna jelentette be, hogy összeteszi az influenza elleni messenger RNS-t a koronavírus elleni mRNS-sel, és ezáltal egyetlen injekcióval akármennyi, akármilyen típusú RNS-t be lehet nyomni az ember izmába, és egyidejűleg védelmet ígér a különböző vírusok ellen. Napi szinten történnek a forradalmi változások, néha magam is csak kapkodom a fejem, s jólesően veszem tudomásul, rendben van, emberiség, ezt is megcsináltuk.

El kell mondjam, hogy a Moderna, de mi is a BioNTechnél, nemcsak a vakcinálásra, hanem onkológiai terápiákra is használjuk a módosított RNS-t. A Moderna – az AstraZenecával együtt – pedig a szívinfarktuson átesett betegek szívét menti vele. Egy éve kezdődött a gyógyszer humán kipróbálása, sok embernek beinjektálták a szívébe a VEGF-A nevezetű fehérjét kódoló messenger RNS-t, amely új koszorúereket készít, hogy azokkal megmentsék a szív sérült részét.

Évente szervezünk egy mRNS-konferenciát. Láttuk, hogy nemcsak vírusok, hanem baktériumok ellen is készülhet vakcina. Többen malária elleni vakcinát fejlesztenek. Különböző alkalmazások lehetségesek: az egyik terület, amin több fejlesztő munkálkodik, amikor a szervezet már rendelkezik passzív immunitással. A vakcinálás után ugyanis várni szükséges egy hónapot, hogy kialakuljon a szervezetben a védelem. A passzív immunitásnál a messenger RNS, amely kódolja az ellenanyagot, a beinjektálás utáni másnapon már beindítja a folyamatokat. Ha bárhol feltűnik egy fertőző betegség, és ha akad ember, aki túlélte azt, a vérből gyorsan meg lehet határozni, hogy mi védte meg őt, mi az ellenanyag szekvenciája, s ehhez az mRNS-t el lehet készíteni. Az orvos beinjektálja az RNS-t, nem azt kell kitalálni, hogyan kell egy gyógyító hatású fehérjét előállítani, minden felesleges anyagtól megszabadítani, kipucolni, hanem a szervezet készíti a hatásos gyógyanyagot. Ezen a területen is óriási lépések történtek.

A BioNTechnél onkológiai jellegű ellenanyagokat is fejlesztünk. Manapság a rákellenes küzdelem kitüntetett szerepű, némelyik hagyományosan fejlesztett gyógyszer a klinikumba is bekerült. Ám ezek ugyancsak drágák. Ha messenger RNS-ből a beteg szervezet saját maga termelné meg az ellenanyagot, akkor nem kellene azon aggódní, hogy az ellenanyag aggregálódik, vagy általa valami rossz történet veszi kezdetét. Nem mellékesen ez sokkal olcsóbb lenne, és mindenki számára hozzáférhető lenne a kezelés. Ez fontos szempont.

Németországban a sokféle szakirányú tájékozottság mellett jól fogadták a rendszerezettséget és a rendszerben való gondolkodást is. Az évtizedeken keresztül folytatott munkánk jól volt dokumentálva, hatalmas adatgyűjtemények álltak a rendelkezésemre arról, hogy mikor mit végeztem el, mit injektáltunk

be, mit mértünk és mit tapasztaltunk, s mindenhez hiperhivatkozásokat illesztettünk. Valamennyi korábbi és friss eredményünk megvolt, s mindazoknak az összegzése is. Ha azt kérdezte Ugur, hogy injektáltunk-e ezt vagy azt, így vagy úgy, miként formulázva, mértünk-e hat órával később interferont, szinte mindig voltak a régi kísérletek alapján értékelhető válaszaim. Több száz kísérletről van szó, csak a filterre mentem, és egyből kiszelektáltam az Excelen, hogy két kísérlet volt, ahol a hat óra utáni mérés, meg az interferon, meg a nem tudom még mi, bent volt stb., stb. Szóval bőven voltak eredményeink. Ugyan a németek rendszeretők, de nagyon odafigyelnek azokra is, akik ebben velük összemérhetőek. Sokan vannak, akik ilyen helyzetben megismétlik ugyanazt a kísérletet, mert nem emlékeznek, hogy elvégezték-e már. Vagy arra, hogy valaki máshol megcsinálta. És ha az egykori labor már nem működik, az eredmények gyakran eltűnnek. Nos, a rendszerem létezett, benne egy évtized összes kísérlete, valamennyi állatkísérlete. Ez a nyilvántartási eljárás sokat segített.

És persze nagy rutinom van a kudarcok elviselésében. Maradj lelkes akkor is, ha kudarc ér, de lelkes tudjál maradni a siker után is. A kudarc után is tudd, hogyan kell tenned a dolgot, nem csökkenő lelkesedéssel.

A kudarc korrigálására sokféle lehetőség nyílik, nem könnyű a legcélravezetőbb kiválasztása. Sokan kérdezik újabban, hogy az SZBK-ból való távozás után hívtak-e vissza Magyarországra. Nem oly régen mondták – először azóta, hogy eljöttem –, találnának számomra állást. De én érzékelem a 66 évemet, s én sem leszek fiatalabb. Aztán ahhoz is sokféle kommentárt fűznek, hogy ezt mondtam: „Talán sosem derült volna ki, mire vagyok képes igazán, ha nem költözöm el Magyarországról”. Én ezzel kapcsolatban úgy érzem, hogy a hamuban sült pogácsás mesének igazsága van. A pogácsa csak addig elég, amíg elérsz a következő faluba. Ott aztán nagyon elő kell szedned minden tudásodat, hogy túl tudd élni a következő napot. És ez egy folyamat. Én Magyarországon nem voltam ilyen szorgalmas, mint most. Hogy miért lettem az? Hát azért, mert rögvest dolgoznom kellett, arra sem volt pénzünk, hogy visszainduljunk Európába. A külső nyomás kényszerítő erejű. Aki látta a *Whiplash* című Oscar-díjas filmben, hogy dobolgatsz, dobolgatsz, középszerűen, de amikor rajtad van egy hallatlan nagy nyomás, megtudhatod, hogyan alakul ki, hogy az ember csak úgy, a maga szándékából hajtva, miként lesz izgatott, hogy hogyan is jön a szenvedély létre. De mindenesetre lehet, hogy vannak emberek, akik valahonnan máshonnan érkeznek, és nagy nehezen bejutnak éppen Magyarországra, akiket ez a folyamat tesz olyanná, hogy ott majd kibontakoznak.

Itt, a laboratóriumban, amikor megérkeztem, sokkal kevesebb lehetőségem volt, mint az SZBK-ban. Itt egykor a csótányok ellen harcoltam, mert örökké belemásztak a pufferbe, a Temple Egyetem felszereltsége is hagyott maga után kívánnivalót. A University of Pennsylvanián sok előadás volt, azok nagyon-nagyon sokat segítettek, bár az ilyesmikhez ma már időkímélőbbben is hozzá lehet férni, hiszen online mindent meg lehet hallgatni.

A kollegámmal, Ludvig Jancsival, akivel együtt dolgoztunk Szegeden, nem olyan rég beszélgettünk arról, hogy meg tudtuk volna ezt otthon is csinálni? És akkor mondtam: Otthon ugyan mit csináltunk? Amikor egymással beszél-

gettünk, panaszkodtunk. Egyszerűen ilyenek vagyunk. A magyarok panaszkodnak. Panaszkodtunk a főnökre, a vegyszerbeszerzőkre, valakire mindig kell panaszkodni, és valakit mindig hibásnak kell találni. Azért, hogy nem jutunk előrébb. És mi ilyenek voltunk. Most nem csak másokról beszélek. Magunkról is, mivel mi is ilyenek voltunk. Valami miatt. Amikor megkérdezték a múltkor, hogy mondjam el, hogy mi a siker titka, azt válaszoltam, hogyha nem lett volna a koronapandémia, én ugyan nem lettem volna sikeres. Évekig semmi nélkül, támogatás nélkül, mások könyörületéből dolgoztam. Ez a siker? Ma sem vagyok egyetlen cég, egyetlen szakmai kiadvány bizottságában, soha nem kaptam a szakmában elért eredményeimért juttatást. A fizetésem annyi volt, mint egy technikusé. Siker volt ez valakinek is a szemében? Nem! Az, hogy lefokoztak, siker? Amikor már nincs semmi rangod, akkor azonban jó bátor leszel, nincs veszténivalód! Már nem érdekel a hivatásodon kívül semmi és senki, mert nem kell dolgozni az önéletrajzodon.

A helyem megtalálásában és a helyzeteim elfogadásában sokat segített a neveltetésem és az oktatásom. A középiskolai ismereteim jól szolgálták az egyetemre való bejutásomat. Az egyetemen szerzett tudásra építettem a Szegedi Biológiai Központban megkapható ismereteket. A szerteágazó alapismereteim hasznosak voltak. Emlékszem, amikor a University of Pennsylvanián a barna moszat említésre került, a kollégám nem akarta elhinni, hogy ismerem a barna moszatokat. Az amerikai oktatás olyan, hogy egyre többet és mélyebben tanulnak a diákok az egyre kisebb és szűkebb területről, a végén már mindent tudnak a semmiről.

Egy másik példa: amikor '85-ben elkezdtem dolgozni a Temple Egyetemen, a biológus kolléga, aki New Jerseyből járt át a nagy kukoricamezők mellett, mondta, hogy olyan nagy a kukoricató, hogy 8–10 csó is megterem rajta. Mondtam neki, dehog, akármilyen magas, akkor is csak egy vagy maximum két csövet hoz. Ezen meghökkent. Majd kiderült, hogy a többi jelen levő biológus sincs tisztában ezzel a növényélettani ténnyel, a botanikus nem ismeri az állatokat, a genetikus a rendszertant, az antropológiát a biomérnök, és hát akkor ugyancsak kiakadtam. Milyen tudásuk van az itteni biológusoknak, ha ugyan biológus, de nem tudja, hogy a kukoricánövénnyen egy vagy több csó van? Eldöntöttem, ha valaha lesz lehetőségem, akkor magyar kutatókat veszek magam mellé, mivel nekik széles körű a szakismeretük. De aztán mire odajutottam, hogy megengedhettem magamnak, hogy magyar kollégáim legyenek, addigra kiderült: egyik sem tudta. Az egyik nyolcra tippelt, a másik más számra. És nem azért, mert mi már gimnazista korunkban is ki voltunk vezényelve a kukoricaföldre ősszel, és törtük a kukoricát, hanem mert igyekeztek holisztikusan oktatni a tanárok, s ilyen-olyan módszerekkel összekötötték az ismereteinket. Amúgy én a nagymám háztájijában kisgyerekként is törtem a kukoricát, s az onnan származó élményeimet is felhasználom. Úgyhogy tudtam, hogy egy növényen többnyire csak egy csó van. Apró dolgok ezek, de ezzel biztattam a kollégáimat, az amerikaiakat és a magyarokat is, hogy azért érdemes szélesebben figyelni dolgokra, és tanulni, mert sose tudjuk, hogy általuk milyen összefüggéseket találunk. A kukorica esetén, ha kivennénk a kezdőcsövet, a következő csó kijönne, minden levél tövéből

kinőne egy új cső, csak ugye a növény nem tudna annyit beérlelni, és ezért gátlás alatt van. Mindennek genetikai okai vannak.

Nagyon sokszor megállapíthattam azt, ha különböző területen vannak ismereteim, akkor jobban meg tudom magyarázni a dolgokat. És minél több az ismeret, minél több területről tudsz valamit, annál egyszerűbben találsz meg a kérdésre a választ.

A tudományszemléletemből erednek a cégalapítási vágyaim is. 2006-ban megalapítottuk az RNA RX nevű céget a módosított RNS-ekre, de most mégis a Moderna cégről beszélünk, és nem az RNA RX-ről. A cégalapítás bonyolult stratégiát igényel, arra is fel kell készülni. Tudni, hogy mi szükséges hozzá, hiszen sokrétű a feladat, más jellegű, mint a kutatás. Ha lesz időm és energiám, akkor még egy céget szeretnék alapítani, amelyik olyasmit csinál, amiről ugyan húsz éve gondolkodom, és amit régen tanulmányozok, de mindeddig nem publikáltam róla semmit, mert mindennek csak elméleti alapjai vannak meg. Erre lenne jó céget alapítani, azoknak a dolgoknak a kipróbálására, amik ez alatt az idő alatt gondolatban összegyűltek. Lehet, hogy lehetőségem lesz rá, ki tudja. Mindig tele vagyok tervekkel.

A vakcina-előállítás miatt megnyilvánuló érdeklődés – tudományos és média szinten egyaránt – sajnos elveszi az időmet attól, hogy most cikkeket olvassak. Az hiányzik a legjobban. Egy évvel ezelőtt, ha megláttam egy érdekes cikket, mindig volt elegendő időm, hogy elolvassam és elgondolkozzak rajta, most, ha meglátok egy érdekes közleményt, csak nézem, hogy de jó lenne elolvasni. Ugyanakkor, vigasztalom magamat, arra használom az időt, hogy ráirányítsam a figyelmet a kutatás fontosságára, a kutatók megbecsülésére, az alap kutatások elengedhetetlenségére, az orvosok, a tanárok megbecsülésére, mert ha a tanárok nem indítanak bennünket el ezen az úton, akkor nem lettünk volna kutatók, tanárok, orvosok.

A kutatás nem reggel 8-tól délután 5-ig tartó munka, hanem hivatás, ahol minden pillanatunk a diákokért és másokért van. Amikor a lányom az általános iskola második osztályát elvégezte és hazajött, vakáció volt, ledobta a cuccát, és elkezdett levelet írni. Azt kérdeztem tőle, hogy hát te mit csinálsz? És mondta, Mrs. Wilsonnak megköszönöm ezt a nagyszerű évet, köszönőlevelet írok neki. Nagyon elszégyelltem magam, és elgondolkodtam azon, én bizony nem írtam, nem köszöntem meg semmit a tanárainknak. Ettől kezdve igyekeztem leveleket írni és megköszönni azoknak, akik megérdemlik. Mindenkitől tanulhatunk, még egy kisiskolástól is. Sosem késő. Ugyan lehet, hogy gondolunk rá, de elfelejtjük a tanárainknak megmondani, hogy milyen fontosak az életünkben.

Én köszönök mindent, amit tőlük tanultam. Amikor elmentem a Temple Egyetemre előadást tartani, és jelen volt az, aki nem adott több lehetőséget ott dolgozni, elmondtam és megköszöntem, hogy mennyi mindent tanultam tőle. Talán már el is felejtette, hogy ő akart deportálni. Ugyanúgy köszönetet mondtam otthon annak is, aki elküldött. Mindenkinék. Mivel sokat tanultam az így adódott helyzetekből.

Néhány évvel ezelőtt az egyik Nobel-díjas előadó azzal kezdte az előadását, amelyen jelen voltam – nem mondom a nevét, nem lényeges, a sztori a jó –,

hogy „nagyon köszönöm, hogy meghívtak, mert jelentkeztem ide annak idején posztdoktori feladatra, de azt mondták, nincs bennem tudományos fantázia, és képesség sincs ahhoz elegendő bennem, hogy ide jöjjek. Úgyhogy a felkérésüket most örömmel elfogadtam. A következtetésem: a tehetség ritkán nyilvánul meg az egyetemi évek alatt, az többnyire a pályakezdés első harminc évében derül ki.

Nagyon sok az olyan kutató, amilyen én vagyok. Sok-sok kutató végzi a munkáját, csak nem tudunk róluk, amint rólam sem tudott senki egy évvel ezelőtt. És az ő nevükben is köszönök mindent. A legfontosabb, hogy nekem mindig segített a továbblépésben az, hogy vannak fiatalok, akik nem törődnek azzal, a másik mennyit kap, a másik mit nem csinál meg, és csakis arra koncentrálnak, hogy neki mit kell tennie. Engem egyszer úgy mutatott be a kollégám az ismerősének, hogy „ő nekem dolgozik”. Mondtam: én nem fogok szombat-vasárnap miattad dolgozni, én magam miatt teszem, s azért, hogy a feladatomat elvégezzem. Ha az ember elfogadja, hogy ezt vagy azt magának, vagy maga miatt csinálja, ha nem törődik azzal, hogy más feleannyit gürcöl és többet keres, ha nem foglalkozik ezekkel a mellékes egyebekkel, akkor képes lesz az embereknek segíteni.

Orosz István

Emlékek apámról XI.

„Miért írom ezeket a jegyzeteket? Azért-e, hogy később elolvassam? Gyermekeimet, unokáimat majd érdekelni fogja? Én szívesen olvasnám apám, nagyapám naplójegyzeteit.”

Apám visszaemlékezéseit és naplóját olvasva kezdtem gyűjtögetni és leírni a vele kapcsolatos emlékeimet, de be kellett látnom, az összeállítás nemcsak róla szól, belőlem is megmutat valamit, talán többet is, mint kéne, engem is jellemez, hogy mit választok ki a sok száz oldalnyi kéziratból, s az még inkább, hogy mi jut eszembe róluk.

Az előző rész azzal fejeződött be, hogy 1979. április 11-én szerdán, a magyar költészet napján, a Kos jegyében, megszületett Marci. Apa lettem tehát, pontosabban, elvégre róla van szó, apám nagyapa lett. Naplót nem írtam, így másokét lapozva kell utánajárnom, mi történt akkoriban. Fodor András *Naplójában* olvasom, hogy április 7-én, szombaton János fiával elment megnézni a Mester utcai kiállításomat. Az első komolyabb budapesti tárlatom volt, Gyulai Líviusz nyitotta meg. Megtalálom a meghívót, 10-én zárt a kiállítás, elvileg 11-én kellett elhoznom az anyagot, vajon elhoztam-e? Talán igen, mert a kórházból a látogatási idő végeztével kiebrudaltak. Eljőve megvettem a napilapokat. Marci születésnapján szovjet–bolgár úrpáros keringett a Föld körül, Oscar-díjat kapott a magyar lapokban „hírhedtént” emlegetett Szarvasvadász, és napos tavaszi idő volt 14 és 19 fok közti hőmérséklettel. Nagyhét volt, nagypéntek napja még nem volt munkaszünet, de húsvéthétfő igen, na persze nem egyházi ünnepként: „Zúg a traktor, szánt az eke. / Elvtársnő, locsolhatok-e?”

Azt írtam az imént, hogy az első komolyabb fővárosi kiállításom volt a Mester utcai tárlat, volt ugyanis egy korábbi is, amelyet nem ok nélkül nevezek komolytalannak, noha durvább szót is találhatnék rá. Azt hiszem, még a diploma évében történt, vagy legfőljebb egyel utána, hogy meghívtak, rendezek kiállítást a Zalka Máté Katonai Műszaki Főiskola kiállítótermében. Hogy kerültem képbe, kinek az ötlete volt a meghívás, ki emlékszik már arra? A Fradi-pályával szemben elterülő hatalmas épületegyüttest, az egykori I. Ferenc József honvéd gyalogsági laktanyát hívták így, vagyis ez a kiállítás is a Ferencvárosban volt. Össze is szedtem a legjobb munkáimat, néhány újat is csináltam, és a helyi kultúrosok instrukciói alapján, talán segítségüket is igénybe véve megrendeztem a kiállítást. A részletekre már nem nagyon emlékszem, csak arra, hogy amikor letelt az időm, vagyis bezárt a kiállítás, és visszamentem a képekért, semmit nem találtam. Lába kelt a munkáknak. Amikor szót emeltem, a parancsnok szemöldöke a homloka közepéig szaladt: „Volt maga katona? – förmedt rám. – Ha nem akar azonnal bevonulni, legjobb, ha elfelejti a képeit” – tette hozzá egy kicsit jóindulatúbban formálva a szavakat. Gyanítom, ha tovább erősködöm, akkor sem jutok hozzá az ellopott munkákhoz, legfőljebb súrolhatom a folyosót valamelyik vidéki körletben, vagy lövöldözhetek Zalában a határsértők után, vagy... Hogy mit csinálhattam volna, azt 1978-ban egy „futkosóban” tapasztaltam meg. Futkosónak, vagy kedvesebben Futinak a hadsereg büntető zászlóalját hívták, s úgy

jutottam oda, hogy Ady Endre századik születésnapjára egy vándorkiállítás installációját rendelte meg tőlünk, Dórától és tőlem, a Petőfi Irodalmi Múzeum. A nagyszabású munkához műterem, vagy legalább egy méretes helyiség szükségeltetett, s a múzeumi kurátorok – Soóky Andrea és Máray Enikő – találtak rá a kőbányai futira, ahol ráadásul néhány korunkbeli kiskatonát is beosztottak mellénk. Iparkodtunk minél hosszadalmasabb feladatokat adni „beosztottjainknak”, akik számára megváltás volt, hogy a lélekölő dresszúra helyett velünk dolgozhattak. Nagyon kemény, sőt tragikus történeteket is hallhattunk tőlük. Igencsak megnyugodtam, amikor néhány hónap múltán a Pannóniában kapott fizetéséből elkezdték vonni a honvédelmi adót, ami azt jelentette, hogy a hadsereg lemondott rólam, sőt talán némi elégtételt is éreztem, amikor a rendszerváltás után ledózerolták az egyébként jobb sorsra érdemes ferencvárosi laktanyaegyüttest, ahol eltulajdonították a képeimet. Azt, hogy a bontás után évtizedekig parlagon hagyták a romos területet, már én is túlzásnak éreztem. Azt hiszem, hogy a nekem rendelt elégtételen kívül semmi nem indokolta a jó állapotban lévő műemlék épületek elbontását. De hát akkoriban sok megmagyarázhatatlan dolog történt.

Találok egy másik 1979-es adatot is Fodor András *Naplójában*, november 23-án „társ-művészeti est” volt a FÉSZEK-ben, Hidas Frigyes zeneszerző, Kurucz Gyula író, Rózsa Endre költő, Hegedűs D. Géza és Szacsuvay László színészek szerepeltek rajta, a Magyar Fúvósötös és én. Alig emlékszem az estre, arra, hogy filmrendezőként voltam bemutatva, abból következtek, hogy a *Napló* szerint az estet szerkesztő Fodor és Czigány György előző nap is összeültek, hogy megnézzék a levetítendő filmjeimet. Fodor a verseimet is ismerte, igaz, ez már későbbi történet, valamikor a '90-es években valahol összefutottunk, és gratulált a verseskötetem megjelenéséhez. Értetlenül néztem rá. Kiderült, hogy egy Szij Rezső nevű lelkész és bibliofil, akit úgy ismertem meg, hogy egy amerikai magyarok által alapított művészeti díjamat ő kézbesítette, elhatározta, hogy kiadja egy verseskötetemet is. A költségek fedezésére egy kulturális alapítványhoz nyújtott be pályázatot, nyert is, s mivel a döntőnkök között Fodor is ott ült, s készpénznek vette, hogy a Szijznak átutalt pénzből már el is készült a könyv. Soha nem készült el, bár Szij Rezső, akit gyerekeim csak Hókuszpókként emlegettek, (mint két tojás, úgy hasonlítottak egymásra a *Hupikék törpikék* című rajzfilmsorozat varázslójával), még hosszú ideig hitegetett.

'79 szeptemberétől a faktsáoban latint is tanítottam néhány gyereknek, Valaczkza Andráséknak, ettől kezdve latinmegbeszélésekre is jártam az OPI-ba. Egyszer Banó Pista is lejött megnézni egy latinórát. Üdítően értelmesebb volt, mint az, aki a magyar fakultációt irányította, s akiről kiderült, hogy néhány hónapig tanítottam a kecskeméti szakértségin.

„Fakt”, vagyis fakultáció az én gimnáziumi időmben még nem volt, a felsőfokú továbbtanulásra való felkészülést szolgáló, emelt óraszámú oktatást jelentett a kiemelkedő képességű gyerekek számára. A latin fakt kapcsán említett Valaczkza András alighanem magyar faktra is járt: *A '80/'81-es évben Valaczkza András, egyik legértelmesebb tanítványom harmadik lett az OKTV-n magyarból Kemény Zsigmond Özvegy és leányáról írt dolgozatával.*

'80 áprilisában az Irodalomtörténeti Társaság Kecskeméten tartotta vándorgyűlését Katona halálának 150. évfordulója alkalmából. Én voltam a főelőadó, a Bánk bán utóéletéről beszéltem, Keresztury és Pándi korreferált.

Andi '80-ban érettségizett. Akkorra már kiderült, hogy az Iparművészeti Főiskolára nem veszik fel. Jelentkezett még a szegedi főiskolára magyar–orosz szakra meg kirakatrendezőnek. Egy nap lett volna a két főlvételi, Dorka intézte el a kirakatrendezőknél, hogy más napra hívják. Mindkét helyre főlvtették; mint Grezsa Feritől hallottam, az ő magyar írásbelije sikerült legjobban, s csodálkozott, miért nem az egyetemre jelentkezett. Mint István, Andi is a lassan kibontakozók közé tartozott.

A fiatalon meghalt szegedi irodalomtörténésznek és szerkesztőnek, Grezsa Ferencnek 1948-tól 1950-ig magyar- és latintanára, illetve osztályfőnöke volt apám az akkor éppen

államként működő kecskeméti piarista gimnáziumban. A személyes ismeretség mellett kapcsolatot teremtett köztük a kölcsönös vonzalom Németh Lászlóhoz, akinek írásaival apám hatására kezdett foglalkozni Grezsa.

'81 októberében meghalt Sultz Sándor, Dorka mostohaapja, hosszú betegség után.

Építészmnérnök volt, sokat segített abban, hogy végre lakásunk legyen. Még az alberletes időszakomban hallotta anyu valahol, hogy társasházaknak való telkeket parcelláznak Budakeszin viszonylag olcsón. Azt szerette volna, hogy unokatestvéremmel, Mari keresztanyám fiával, Mihály Zsolttal együtt szálljunk be egy négylakásos társasház építésébe. Számomra azért jöhetett számításba Budakeszi, mert egy akkori rendelet szerint csak azoknak volt joguk budapesti letelepedéshez, vagyis saját ingatlanhoz, akiket legalább ötéves munkaviszony, vagy bejelentett bérlemény kötött a fővároshoz. Budakeszire ez már nem vonatkozott. Noha Zsolt nem volt kapható arra, hogy építkezzen, anyu megvette a negyed telket, amire aztán kölcsönöket fölvéve már Dórával kezdtünk építkezni. Az építkezés olykor igazi fizikai munkát, alapásást, falazást, betonkeverést is jelentett. Egy ráesett téglá miatt Dóra kezét operálni is kellett. Akkoriban, vagy nem sokkal előbb költöztünk ki a Felkeszi utca 2-es szám alatti négylakásos társasházba, legelső családként, amikor a második apósom meghalt. (Nem sokkal később meghalt az első is, az igazi, Keresztes János kajakedző, őt a szíve vitte el váratlanul, egy perc alatt). Az akkoriban készült rajzfilmjeimet kell felidézmem, ha ki akarom deríteni a költözésünk idejét. Az 1977-es *Csöndet*, az 1978-as *A sótartó felét* és a Dórával együtt rendezett *Holdasfilmet*, illetve az 1980-as *Álomfejtőt* még a Gárdos Mariskában rajzoltam, *Az idő urai (Les Maîtres du temps)* című film háttereihez viszont már a budakeszi lakás tetőterének műtermét kapcsolja az emlékezet. Nem nehéz felidézmem, hiszen egy szórópisztoly, sőt egy hangosan berregő kompresszor is tartozik a képhez. A francia–magyar koprodukcióban készült sci-fi rajzfilmben ezekkel kellett dolgozni. Amikor a francia rendező, René Laloux megkérdezte, tudok-e bánni velük, mert ha igen, a Loire-völgyi Angers-ban dolgozó stábhöz lehetne csatlakoznom, gondolkodás nélkül igent mondtam. Így tett a másik magyar háttérfestő, Bányai Pista is, holott egyikünk sem használt korábban szórópisztolyt. Azonnal vásároltam egyet, szerencsére épp lehetett kapni, ami akkoriban azért nem volt magától értetődő, és az utazásig hátralevő hónapban, ott a padláson egész jól belejöttem a fújálásba. Belejött Bányai is, olyannyira, hogy a francia kaland végén megsúgta, ő inkább nem jön haza – Párizsban maradt, aztán Amerikába ment, most Connecticutban él, és az USA legnevesebb illusztrátorai közt tartják számon.

Az Angers-ban készülő film fő grafikusa egyébként a híres képregényrajzoló, Jean „Moebius” Giraud volt, a grafikus stábben kettőnkön kívül egy belga házaspár és egy angol lány dolgozott. A közös nyelv is az angol volt, így nem is tanultam meg franciául. A háttérzését folyt csak kint, az animációs munkák zöme a Pannóniában zajlott Hernádi Tibor vezetésével, akivel később, 1985–'86-ban a Köln melletti Porzban is együtt dolgoztam *A Félix a macska* című amerikai–német–magyar koprodukciós rajzfilmen. Itt már sokan voltunk magyarok, a producer is egy Pannóniából ideszakadt fiú, Schenk János volt, sőt Portzban lakott akkoriban *A légy-gyel* 1980-ban Oscar-díjat nyert Rófusz Feri is, aki aztán innen ment tovább Kanadába. A németországi munka legemlékezetesebb szakasza '86 tavasza volt, de nem az egyébként meglehetősen kommersz film tette emlékezetessé, hanem Csernobil. Május volt, és Németországban mindenki a fölrobbant atomerőmű miatt aggódott, otthon viszont igyekeztek elhallgatni, majd bagatellizálni az eseményt. A szovjet tudományról zengett dicshimnuszokhoz nem passzolt a tragédia. Kétségbeesetten üzengettem haza, a salátaevés tilalmáról, a becelluxozott ablakrésekről, a szabadban tartózkodás veszélyeiről, ami nem volt könnyű, mert otthon még mindig nem volt telefonunk.

De nagyon előreszaladtam, visszakanyarodok inkább a frissen fölépült budakeszi társasházhoz. Barackosnak nevezték a falu északnyugati szélén épült új lakótelepet, ahol fiatal, vagyis korunkbeli családok, ötvenen-hatvanan lehettek, egyszerre kezdtek új életet. A telep mellett, egy üres fűves, vagy inkább földes placcon labdapattogást hallottam, ott ácsorogtam a pálya szélén, hátha bevesznek, egy magas, szemüveges fiú jött oda hozzám, kérdezte, én vagyok-e az Orosz Laci bácsi fia. Nagy Gáspárnak hívták. Költőként mutatkozott-e be, vagy támadó középpályásként, már nem emlékszem. A Móra Kiadónál volt szerkesztő, ahol Dóra akkoriban kezdett illusztrálni. Meg is kérte rögtön, rajzolja meg épp készülő *Földi pörök* című verseskönyvének borítóját. Később én is illusztráltam egy könyvét, az *Áron mondja* című gyerekverskötetet (Gazsi fia, Nagy Áron és Orosz Marci osztálytársak lettek), de azért legtöbbit a fociról volt szó köztünk, meg olykor a politikáról.

Szó esett köztünk politikáról Dániel Ferivel is, a Pannóniába száműzött rádióssal, akitől rendszeresen kaptam szamizdat nyomtatványokat, leginkább a Beszélőt, s akivel az igazi közös témánk azért a film volt. A *Mozgófénykép* című Babits-versből kiinduló, és az *Ah, Amerika!* című filmmé fejlődő közös munkánktól kezdve több filmemnek volt a dramaturgja (a *Vigyázat lépcsőnek*, a *Kertnek* és a Dórával együtt rendezett *Garabonciáknak*). A film mellett persze folytattam a tanult szakmát is, egyre több plakátmegbízást kaptam, zömmel filmplakátokat a MOKÉP-től (köztük Woody Allen-, Fellini-, Gárdos Péter-filmek), és igyekeztem az autonóm képzőművészetben is up to date lenni. Jártam a kiállításokat, a FIKÁ (Fiatal Művészek Klubja), a boglári kápolnatárlat mellett krakkói és varsói grafikai kiállításokra is eljutottam, jártam a *Projekt* című lengyel folyóiratot, és részt vettem a Fiatal Művészek Stúdiójának éves tárlatain, de képzőművészeti témákról akkoriban legtöbbit Szentiványi Tiborral társalogtam. Vagy inkább ő társaloggott velem. Műveltsége lefegyverző volt, ő tudott a legkomolyabb dolgokról legráfásabban s a legvidámabbakról legkomolyabban beszélni, bár alighanem azzal volt a legnagyobb hatással rám, hogy kedvenc grafikusom, a holland Maurice Cornelis Escher pontos másaként lépett be az életembe. Ugyanaz a szakáll, ugyanaz a bölcs játékoság, a frizura és a filozófia is egyforma. Japánban, egy kiállításon látta egy munkámat (azt a bizonyos „Bogárábécét”, amit Rubik Ernő juttatott el Tokióba egy Itsuo Sakane nevű professzornak, aki rögtön be is válogatta az általa szervezett *Museum of Fun* című kiállításra), és hazatérve azonnal felkutatott, ami nem lehetett túlságosan könnyű abban a telefon nélküli világban. De Tibor leleményességben utolérhetetlen volt, állítólag az angol királynővel is levelezett.

1985-ben közös kiállításra készültünk Dórával, a Vigadó Galéria és a Magyar Televízió nevezetes rendezvénye volt a Tévé Galériája: valódi és virtuális kiállítás egyszerre. A műsorvezető – a művészeti élet mindenható korifeusa, D. Fehér Zsuzsa – meglátogatott bennünket, hogy felmérje, méltók vagyunk-e valóban a fontos eseményre, majd miután mindent rendben talált, közölte, szükségeltetik a műsorhoz két szakértő is. Ismertük a *TV Galériája* című műsort, tudtunk a szakértőkről, sejtettük, hogy mellénk is rendelnek majd ilyeneket, noha nem tudtuk, hogy nekünk kell megneveznünk őket. Én természetesen Tibort ajánlottam, Dóra pedig Nagy Gáspárt választotta, ami ellen a szerkesztő asszony előbb anyáskodó jóindulattal, majd egyre ingerültebben tiltakozni kezdett. 1994 októberében jelent meg Gáspár „elhíresült”, később „rendszerértőnek” nevezett verse az *Öröknyár: elmúltam 9 éves.* – A gyilkosokat néven nevezNI! – hangzott a vers utolsó sora. A szó végi NI nagybetűkkel, mint a kivégzett miniszterelnök monogramja. Kádár állítólag tajtékzott, a szerkesztő repült, és persze Gazsi számára is elrendeltetett a szilencium. Dóra hajthatatlan volt. Szó szót követett, érvekre ellenérvek jöttek, de az álláspontok jöttányit sem közeledtek, végül D. Fehér Zsuzsa látván, hogy itt már a műsora forog veszélyben, a következő konklúzióra jutott: Nagy Gáspár nem jelenhet meg a képernyőn, ez ugyebár faktum, ám hivatalosan csak az irodalmi szerkesztőségnek adták parancsba, vagyis neki a

képzőművészeti osztály élén talán nem is lenne kötelező tudnia, hogy ez a Nagy Gáspár az a Nagy Gáspár. A forgatás előtt derült ki, hogy az én „szakértőmmel”, Tiborral még nagyobb a baj. A forgatás előtt nem sokkal súlyosan megbetegedve tért haza Indiából, úgy volt, nem is tud eljönni a megnyitóra, aztán mégis ott volt, a sudár sármórt először láttuk két mankóra görnyedni, csak a humora volt a régi, bár szellemes paradoxonján – épp a mai napon kezdődik életem hátralevő része – akkor mintha nem olyan felhőtlenül neveltünk volna, mint korábban. A két „szakértő” vendég ott, a Vigadó Galériában, a tévéműsor felvételén, Kernács Gabi és B. Farkas Tamás kamerája előtt ismerkedett össze, barátok lettek, Gáspár 2007-ben, Tibor 2009-ben halt meg. Egy apró személyes epilógus azért még tartozik a történethez, a forgatás szünetében Zsuzsa félrehívta Dórát, látszott, megviselték a komplikációk, de legfőképpen az én szelíd arcú feleségem elszántságát próbálta megfejteni. Egyszerre csak kibökte: – Mondd csak, lányom, ugye te várandós vagy. Ő volt a legelső, aki megtudta. Emlékezetem naptárát lapozom: az osztályvezető asszony valamikor májusban látogatott meg minket. A forgatás júniusban vagy júliusban lehetett. A következő év elején, január 8-án született meg a lányunk: Anna Ida.

1982-ben két kedves osztályom érettségizett: Valczka Andrásék meg Bencsik Barnaék. '82 nyarán Évával – Kálmán Flóra vezetésével – Erdélyben voltunk (Nagyvárad, Bánffyhunjad, Körösfő, Kolozsvár, Szászrégen, Tölgyesi-szoros, Békási-víztároló és -szoros, Gyergyószentmiklós, Szárhegy, Székelyudvarhely, Farkaslaka, Korond, Szováta, Marosvásárhely, Nagyenyed, Torockó, Torda, Kolozsvár, s onnan haza).

Az erdélyi túrát vezető Kálmán Flóra (Fábián Flóra) a neves népzenekutató, karnagy és szórakozott professzor, Kálmán Lajos első felesége volt, mindketten anyu kollégái az óvónőképzőben. Gyakran összejáró barátságba került a két család, beleértve a két korombeli Kálmán lányt is. Kálmánék válása után Flóra névvel maradt erősebb a kapcsolat. Flóra éni rendszeresen szervezett „féllegális” erdélyi túrákat, amelyeket a nyolcvanas évek értelmiségi köreiből már országos érdeklődés kísért. Ekkortájt, valószínűleg a szüleim rábeszélésére mi is részt vettünk Dórával egy „Flórika-túrán”. Naplót nem írtam, de úgy emlékszem, hogy az apám által említett helyszínek zömét mi is érintettük. Közte volt Csíksomlyó is, ahol a titkon kinyitott templomban egy addig egyszerű buszosónak látszó útítárs egyszerre ferences szerzetessé változott, és ünnepi misét celebrált. A többi utas közül leginkább Tüskés Tiborral kerültünk baráti kapcsolatba.

Ide szerkesztem, noha jó három évtizeddel későbbi a történet, hogy 2016 tavaszán Pap Gáborral utaztunk végig Erdélyen, s élveztük egy héten át előadásait a református templomok kazettás mennyezetének ábráiról.

1982. október 31-én volt Andi és Oláh Lajos esküvője.

A kecskeméti városháza dísztermében tartották, arra emlékszem, hogy az Aranyhomok szálloda különtermében rendezett tizenhárom fős(!) díszebéden a hároméves Marci az asztal alatt csúszkált, meg arra, de az még odébb lesz, hogy elváltak.

Mester Barna rábeszélésére '82 őszétől osztályfőnökséget vállaltam. Ebben az osztályban meg egy másik elsöben tanítottam magyart, osztályomban 10 gyereknek rendes tárgyként a latint is, s hogy kilegyen az óraszámom, kaptam egy olyan harmadikos faktcsoportot, ahol senkit sem ismertem, hiszen a törzsórakon más tanította őket. Ezzel a faktcsoporttal sokat kínlódtam. Amikor '83 nyarán a Katonába telepítették a megyei pedagóguskönyvtárakat, elvállaltam a vezetését, hogy megszabaduljak az osztályfőnökséggel járó gondoktól-bajoktól.

Az új tankönyvekkel a '80-ban átvett második osztályban találkoztam először. Már jól benne voltunk az anyagban, amikor megjött az irodalomkönyv. Eddig minden világos volt, mondta az egyik lány, de ez a könyv most mindent összezavart. Emiatt írtam Jegyzetek egy tankönyvről c. cikkemet (Kritika 1981/2.), talán keményebben is, mint okos volt. Szerdahelyi kérte, írjak bele egy-két dicséret mondatot, elzárkóztam előle.

Megkeresem apám kritikáját, tényleg nincs benne köszönet, hacsak azt az utalást nem tekintem dicséretnek, hogy a korábbi tankönyvekre jellemző egyoldalú, vulgarizáló irodalomszemlélet ellenében jött létre. A jeles irodalomtudósok (Szegedy-Maszák Mihály, Veres András, Bojtár Endre, Horváth Iván, Szörényi László, Zemplényi Ferenc) által írt művet a gyakorló tanár szemszögéből próbálta megítélni: „...inkább a modern irodalomtudomány eszközeivel, fogalmaival, gyakran csak terminusaival ismerteti meg a tanulókat, mint magukkal a művekkel.” A vádakra Szegedy-Maszák próbált válaszolni, ám az indulatos ellentámadásnak szánt cikket sokkal inkább beismerésként olvasom: „Orosz László... irodalomtörténeti munkáit ismervén, számomra nyilvánvaló, hogy elképzeléseink igen távol állnak egymástól, mégis bevallhatom: az Irodalom a gimnázium II. osztálya számára című legutóbbi kiadvány az én eszményeimtől is nagyon különbözik.” A „nagyon különböző” elképzelések előrevetíthetik a „Spenót” ellenében Szegedy-Maszák által szerkesztett, és 2007-ben kiadott A magyar irodalom története című háromkötetes összegzést. Az iménti idézet – keményebben írtam, mint okos volt – után nem csoda, hogy nem szerepel apám neve a 134 szerző között (nota bene a hivatkozások közül mégsem lehetett negligálni).

83 szeptemberében Bánkon voltam a beregszászi találkozóján. Igazában nem éreztem jól magamat a búsongó, sírva vigadó hangulatban. István vitt ki Bánkra, Lator Laci bátyjám (Makón laknak) hoztak haza. Októberben Évával egy hetet az Alacsony-Tátrában, Chopokon töltöttünk szakszervezeti beutalóval. Jártunk a Magas-Tátrában is, az Alacsony-Tátra szép, a Magas-Tátra azonban, a Csorba-tó meg a Lomnici-csúcs fenséges. 84 májusában tantestületi kirándulás: Mezőkövesd, Szerencs, Sárospatak, Széphalom, Füzér, Telkibánya, Hollóháza, Monok. Számomra azért emlékezetes, mert már Szerencsen, az autóbusról leszállva kifecamodott a bokám. Végigsántikáltam ugyan az utat, s úgy gondoltam, egy-két nap pihentetés után semmi bajom sem lesz, itthon azonban gipszcsizmát kaptam, s viseltem egy hónapig.

Ő, ezt jól ismerem, én történetesen a Flórika néni által szervezett erdélyi túrát bicegetem végig kifecamodott bokával (az indulás napja előtt, foci közben fordult ki a lábam). Na persze korántsem ez volt a legkeményebb foci-balesetem. Valamikor, a nyolcvanas évek táján lehetett az is, egy komoly csapattal játszottunk mi, a budakeszi amatőrök. Egy reménytelennek látszó beadást háttal állva, magasra felugorva próbáltam kapura ollózni. Úgy értem földet, hogy a jobb könyököm kiugrott a helyéről, s majdnem a vállamig szaladt. (Ráadásul gól sem lett a dologból.) Csúnyán nézhettem ki, mert a meccs egyik nézője, Pálfi Gyuri grafikus barátom beültetett a Trabantjába és levitt a János kórházba, ahol valahogy helyrerángatták a karom, s befektettek egy kórterembe. Az azonnali ellátás, a profi érzéstelenítés, sőt a friss matrac, a lepedő, a párna alighanem annak volt köszönhető, hogy Gyuri akkoriban egy orvosi táskában tartotta a grafikai eszközeit – tollakkal, ceruzákkal, vonalzókkal, körzőkkel volt tele – a kórházban viszont azt hitték, egy igazi „kolléga” vitt be, vagyis protekcióként láttak el. Aggódva figyeltek, ami olykor ijesztő volt, különösen, amikor egy szigorú arcú professzor szólt, azonnal jelezzem, ha zsibbadni kezdene a karom, mert akkor amputációra lesz szükség.

84 őszétől Andi tanítani kezdett a főiskola gyakorlóiskolájában, Lajos újságíró lett. Mindketten folytatták a magyar szakot az egyetemen, meg is szerezték '85-ben – szép sikerrel – a középiskolai tanári diplomát. Míg tanultak, azt hiszem, jó hatással voltak egymásra. Andi lehetett a szorgalmasabb, rendszerebb, de kevesebb önbizalmú. Egyetemi szakdolgozata, Dsida Psalmus Hungaricusának elemzése, megítélésem szerint kitűnő munka. (...) A pszichológiai intézetben demonstrátorként dolgozott, népköztársasági ösztöndíjat kapott, egyetemi fölvetelre készített felgyereket. Azonkívül, hogy nincs önbizalma, az vele a baj, hogy nem tud dönteni, mivel is akar foglalkozni. Szerintem semmivel sem tehetségtelebb, mint a bátyja, s gondolkodása és érzésvilága közelebb áll az enyémhez, mint Istváné.

Éva Szegeden lakást vett Andinak, pontosabban Anyukának, mert neki adtak OTP-kölcsönt. Ebbe költöztek Lajossal, s ebben laktak '86 nyaráig.

Az osztályfőnökségtől való szabadulásért vállaltam a pedagógiai könyvtár vezetését, abban pedig, hogy szinte ahogy lehetett, nyugdíjba mentem, a pedagógiai könyvtártól való menekülés játszott fontos szerepet. Beosztott szerettem volna lenni, de ragaszkodtak hozzá, hogy noha csak félállásban voltam ott, én legyek a vezető. Kriston Szidónia meg Rónyai Ibolya jött át a pedagógiai intézetből, s hozzánk tartozott a gimnázium könyvtára is Gyenes Tiborral. Terveinket (középiskolai és még egy általános iskolai szakfeliügyelői munkaközösségek szervezése függetlenített iskolai könyvtárosok vezetőként való megbízásával) az OPKM kevesellte, a megyei művelődési osztály sokallta. Minthogy az anyagiak biztosítása az utóbbtól függött, keveset tudtunk megvalósítani. A könyvtárak nagy részében elképesztően elhanyagolt állapotokat találtunk. A könyvtárosoknak sejtelve sem volt a könyvtári munkáról. Akik tanfolyamot végeztek, amint tehették, átadták a könyvtárat másnak. A szokásos tanév végi egyhetes tanfolyam helyett úgynevezett levelező tanfolyamot szerveztem, év közben hét konzultációval Baján, Halason és Kecskeméten, év végén vizsgával ugyanezeket a helyeken. Megítélésem szerint ez sokkal eredményesebb volt – és olcsóbb –, mint a régi forma.

Három napon tanítottam, két napot a pedagógiai könyvtárban töltöttem (ekkor már bevezették a szabad szombatot), a két nap közül egyet rendszerint a vidéki kiszállás töltötte ki. Még szerencse, hogy az intézet vagy a megyei könyvtár kocsijával. A megyei könyvtárral (Ramháb Mária) is szerveztünk közös akciót, a kiskőrösi ellátóközpont munkájával való ismerkedést. Itt a közművelődési könyvtár átvette az iskolaiak irányítását, szerintem sokat segítve rajtuk.

Sokat írhatnék még a könyvtárral való bajlódásomról. Máig is az az érzésem, ha semmit sem csinálok, a művelődési osztály meg az intézet elégedettebb velem: nem zavarom őket. A legnyugodtabb munka, amit kedvvel végeztem, a szakkatalógus készítése volt mindkét könyvtár részben. Nem tudom, folytatja-e ezt valaki.

Azt már írtam, hogy az iskolában nagy szeretettel fogadtak. Bizonyára alaptermészetemből következik, hogy igazi barátságra most sem léptem senkivel. Leginkább Székér Bandi ragaszkodott hozzám, s talán még Mester, Vámos, Sárközy, Bóka Jóska. Szóts Rudi hamarosan nyugdíjba ment, Bél Mátyás fordításába vetette magát (Bél Mátyás *Notitia novae historico geographica divisa...* című latin nyelvű országleírásának részleteit 1975-ben, illetve 1982-ben adta ki a Bács-Kiskun Megyei Levéltár Szóts Rudolf fordításában. A mű további részleteinek a fordításáról lehet szó), aztán tönkretette egy agyérgörcs (vagy agyvérzés?); néha meglátogatom, elszomorító állapotban van.

Megrögzött konzervatívizmusra mutathat, hogy mindig jobban vonzódtam az idősebbekhez: Szemerey Bandihoz, Szabó Adorjánhoz, Szóts Rudinhoz, Kiss Pistához, Szép Ernőhöz is; iskolai könyvtáros kollégák közül Illyés Bálinthoz; a Halasról nyugdíjasként idekerült Sütő Józsihoz. Kollégista társaim közül csak Nagy Micu maradt állandó levelezőtársként. Ritkuló találkozásainkon rendszerint kiderült (kiderül!), hogy más világban élünk. Ó közlékenyebb, s talán nem és észleli, hogy milyen távolság van közöttünk: neki elég, hogy hallgatják. Elég gyakran kaptam (kapok) leveleket Margócsy Jocótól. Ő már végzett, amikor én a Kollégiumba kerültem, nem is tudom, mikor, hogyan ismerkedtünk össze. Jocó nagyon szellemes leveleket ír, az az érzésem, élvezzi, hogy csilloghat a leveleiben. A kecskemétiak közül Szabadi Sanyi állt hozzám legközelebb, noha gyakran úgy érzetem, meggondolatlanul és fölöslegesen izgága, tettei várható következményeinek megítélésében naiv. Mióta kinn maradtak az NSZK-ban, ritkán váltunk egy-egy levelet, még ritkábban találkozunk. Kollégáim közül a kezdet kezdetén Majoroshoz vonzódtam leginkább, ők azonban még '49 végén elkerültek Kecskemétről. Hordós, akit az Eötvös-kollégiumi főlvételi óta ismerek, visszahúzódtott minden szorosabb barátkozás elől. Székér őszinte ragaszkodást mutat, sokat beszél, gyakran ismételve önmagát; néha az az érzésem, beszédjével inkább elfedi, amit gondol, nem foltárja. A többiek inkább csak kedves kollégák. Abban, hogy mindnyájukkal jó viszonyban voltam, talán némi lekezelésük is kifejeződik: nem vettem őket annyira komolyan, hogy kisebb-nagyobb perpatvarokban egyik

vagy másik fél mellé álljak. Magánéletükről keveset tudok, tudtam, néha – nagy közvetítéssel – Évától hallottam ezt-azt egyikükről-másikukról. Tornyaiékkal, Kálmán Flórával, Katona Piroskával való barátságunk is Éva révén jött létre. Számomra elég felszíneseek, kevés élménnyel járók a barátságok; azt hiszem, igazában Éva számára is.

‘85. április elején, a tavaszi szünetben Évával és két kolléganőjével (Kolthay Magda, Golovics Iluci) Görögországban voltunk: Athén, Szunion; Korinthosz, Mükéné, Naflion, Epidaurosz, Hüdra, Póron, Aigina; Delphoi – nagyon szép út volt, s nem is túlságosan fárasztó. Éva az előző évben Kolthaynéval Törökországot is megjárta.

1987 nyarán Dórával mi is eljutottunk Görögországba. A Siótúr Utazási Iroda vezetője, Marici révén (aki Dániel Feri barátom felesége volt) értesültünk róla, hogy ki lehet bérelni egy vitorlásukat a pireuszi kikötőben, s a kapitány odahajóz az utasokkal az Égei-tengeren, ahova kéri. Úgy terveztük, hogy a négy személyes vitorlást Krzysztof Ducki lengyel grafikus barátommal és magyar feleségével, Ágival közösen béreljük, de az utolsó pillanatban valami közbejött nekik, mire Marici nagyvonalúan azt mondta, nem próbál társakat találni mellénk, legyen a miénk két héten át az Akali nevű vitorlás. Dóra kezdeti tengeribetegségét és leégését leszámítva szép és vadregényes kaland volt. Pireusz – Szunion – Kea – Kythnosz – Mílosz – Délosz – Mikonosz – Hydra – Porosz – Epidaurosz és közben még sok Küklád-sziget, amelynek már a nevére sem emlékszem. Mivel még a diploma évében lettem egy hajóskapitányi vizsgát, néha én is ott fontoskodtam a kormánynál, vagy döntöttem a vitorlát Aiolosz istenség olykor nem is nagyon szelíd szeleibe.

Korábban kellett volna írnom, de most jut eszembe egy nagy balatoni szél. Bogláron béreltem egy Kalózt, a hetvenes évek második felében lehetett, azt terveztem, átviszem Szepezdre (bár ilyen kis vitorlással akkor sem volt szabad átkelni a tavon), ám amikor felúton jártam, kitört a vihar, s az egyre erősebb északi szélben vissza kellett fordulnom. A nádasba kormányoztam, a méteres hullámok közt a szabályos kikötést nem lehetett megkockáztatni, s bőrig ázva vártam a reggelt. Másnapra szép idő lett, s amikor újra nekiindultam volna, aput láttam meg a boglári mólón, az első révfülöpi hajóból kiszállva. Egész éjjel az eget figyelték, a viharról szóló híreket hallgatták, és persze a rémeket látták.

Az imént írtam Mariciról, a Siótúr vezetőjéről. Egy másik utazásunkban is ő volt segítségünkre, igaz, ahhoz csak a „hivatalos” papirosokat állította ki, ám azok nélkülözhetetlenek bizonyultak. 1983 nyarán hazalátogatott II. János Pál, a lengyel pápa. A Jaruzelski-féle szükségállapot ideje volt, a betiltott Szolidaritásé, a statáriumé. Hogy megakadályozzák a környező országokból induló hívók odaáramlását, hermetikusan le lett zárva Lengyelország, olyannyira hogy a szovjet blokk országaiból a légy sem repülhetett át. Magyarországról még Csehszlovákiába sem lehetett átlépni. Marici azonban pecsétes papírokkal igazolta, hogy négyünknek, Haris Lacinak, Berecz Andrásnak, Dózsa Tamásnak és nekem, egy filmes produkció kapcsán halaszthatatlanul egy bielsko-biala-i stúdióba kell autóznunk. Még a népgazdasági érdek, a baráti együttműködés, illetve a szocialista kultúra szavakat is sikerült belefoglalnia a többnyelvű okiratba, amelyre minden határon további pecsétek kerültek. Megraktuk Laci Skodáját filmesdobozokkal (amelyekben ugyan film helyett szendvicsek lapultak), Tamásnak (ő volt a legnagyobb) a derekára tekertünk egy nemzetiszín zászlót, és el is jutottunk Częstochowába, a Fekete Madonna városába, továbbá Varsóba és Krakóba. Az utóbbi két városban már ismerős voltam, plakátgrafikusként a diploma után első utam a Varsói Biennáléra vezetett, ami akkoriban a világ legjelentősebb plakáteseményének számított (ebből a rangból máig sem sokat veszített), filmsként pedig többször is megfordultam a Krakói Filmfesztiválon. A lengyel utazást a Szij Rezső által elsinkófált verseskönyvben egy költemény is megidézte, pontosabban megidézte volna.

Három pápista meg egy zöld-
fülű, eltévedt kósza eretnek,
ez vagyok én (de igyekszem),
s amazok fölvaltva szeretnek.

Az ács fia végül is érted
éppúgy..., és elmagyarázzák;
nagy, puha felhők dőlnek a szélnek
s köztük menetelnek a nyárfák.

Roadmovie, nyár volt, nyolcvanhárom;
Tamásra tekertük a zászlót,
András fütyörészte a ritmust,
s Haris is bemagolta a pár szót:

anyanyelvén nógatni a kisbuszt;
Skoda volt, ó, nincs az a szín már,
útközbe' bedöglött néha,
Bielskonál és/vagy Bialánál.

Adtunk koronát zlotyiért és
beherovkát poharaztunk sörrel
s lepecsételttük a passzust
már minden cseh határőrrel.

Volt, hogy hálósákban aludtunk,
Częstochowába' panelbe',
mindenhol akadt egy lengyel, a buszt,
aki úgylis hitelbe szerelte.

Varsó: egy kirúgott dramaturg
konyhájában tunkoltuk a lábost,
később láttuk a filmhíradóban,
egy tábla alatt ült: Solidarność.

Hoztunk friss szamizdatokat
hűtőtáskába pakolva,
szendvicsek és filmdobozok közt
(ORWO, kifakult pár év múlva).

Krakkóban megnéztük a férfit:
Szentatya, mondták mosolyogva,
színrül-színre láttuk, Laci meg,
ahogy az objektíve mutatta.

Hazaút, kerek ostya az égen,
alkonyi lassú leblende.
Mért azzal jössz: lehetett volna?,
mondj inkább azt, hogy lehetne.

*Ki kéne számolni, mikor volt,
akkortájt indult be a válság;
s egy kondenzcsíkról odafönt
azt hittük, hogy már a határsáv.*

Illegális vállalkozásunk persze nem maradt titokban, de talán a Pannónia Filmstúdiót jellemző liberálisabb viszonyoknak köszönhetően minimális büntetést kaptunk, pontosabban kapott Haris Laci, aki a stúdió fotósa volt, s akinek a párttitkár megtiltotta, hogy az eset után a cég fényképezőgépét az épületből – pláne az országból – kivigye. Alighanem a következmények közé sorolható az is, hogy Balázs Béla-díjra történő fölterjesztésem éveken keresztül visszadobta a kulturális minisztérium (megható volt, hogy az egyik vizszautasítás után az egyébként harcosan kemény Macskássy Kati, aki a Szövetség animációs szekcióját vezette, elsírta magát), sőt rendezői kinevezésemre is csak a rendszerváltás évében üttetett rá a pecsét.

A nyolcvanas évek nagy utazásainak sorában a legizgalmasabb mégsem a lengyel út volt, egy másik szocialista országba tett „kiküldetéssel”, a kubaival nem versenyezhetett. Volt egy állítólag több-kevesebb rendszerességgel működő művészcsereprogram a két ország között, vállalkozó kedvű fiatal magyar művészek viszonzták a Magyarországra küldött kubai alkotók vendégeskedését. A Fialat Művészek Stúdiója 1988-ban Lengyel Andrást és engem választott, András azonban talán a korábbi utak rossz tapasztalatairól értesülve az indulás előtt visszalépett. Hirtelenjében Dórának is följajánlotta a minisztériumi illetékes, jöjjön velem, ő azonban két gyermekünkre gondolva – Anna még alig volt hároméves – nem merte megkockáztatni az utazást. Legalább egy szülő maradjon meg nekik – mondta. Így aztán egyedül vágtam neki. Kelet-Berlinben volt egy éjszakám a havannai gépre várva. A magyar útlevel akkoriban följogosított arra, amire a keletnémeteké nem, hogy átruccanjak vele Nyugat-Berlinbe. Csikorgó fagyban és megvető pillantások keresztüztüzeiben a nevezetes Checkpoint Charlie-nál gyalogoltam át, hogy egy közeli kocsmában forró grogot vegyek magamhoz, majd a körém gyűlő németek által rendelt további grogokkal fűtsem magam. Másnap a gép Új-Fundland érintésével repült Kubába. Hogy az új-fundlandi leszállást követően egy útitárssal csevegve véletlenül egy másik gépre szálltunk vissza, csak azért írom le, hogy érzékeltessem, mennyire más, mennyivel lazább volt a világ akkoriban. Szerencsére időben észbe kaptunk. A havannai repülőtéren senki nem várt. Betaxiztam a forró városba, kerestem egy olcsó hotelt, és mivel péntek éjszaka volt, belenyugodtam, hogy hétfő reggelig nem találok senkit, aki foglalkozna velem. Bizonyára sokan vannak, akiket zavar, sőt ijeszt az elveszettség érzése, engem viszont inspirál felfedezőként tévedni el egy idegen világban. Amikor végre ráakadtam a képzőművész szövetség épületére, s találtam egy illetékes elvtársat, aki hajlandónak mutatkozott foglalkozni velem, akkor sem éreztem, hogy helyrezökken a világ, továbbra is alkalmam nyílt megtapasztalni a minden szintet átható latinos fejtelenséget, de azért a segítőkész jóindulatot is. Kiderült, fogalmuk sem volt az érkezésemről, a budapesti hivatalnok a „majd csak lesz valahogy” jegyében indított útnak. Ami azt illeti, nem biztos, hogy rosszabbul jártam azzal, hogy az otthoni minisztérium helyett magam kezdtem el szervezni a Kubában töltött időt. Egy tengerparti szállodába, az elegáns Havanna Librébe költöztettek, ahol az üvegablakok – mint megtudtam, a közelgő hurrikán miatt – be voltak deszkázva. Ennél is meglepőbb volt, amikor azt vettem észre, hogy egyik napról a másikra orosz apparatcsikkokkal lett tele a szálloda. Kiderült, a hamarosan érkező szovjet párttitkár, Gorbacsov szálláshelyét készítik elő, ráadásul a kétes elemeket – én is ezek közé számítottam – ki is költöztetik a szállodából. Egy belvárosi panzióba, majd egy külvárosi strandra néző hotelbe kerültem (Hemingway villája közelében), az ingyenrumos luxus-

szállóba később sem jutottam vissza, holott Gorbacsov kubai látogatása a nagy, Szovjet-Örményországban pusztító földrengés miatt végül elmaradt. Amikor ottlétem pontos idejét próbálom rekonstruálni, épp a földrengés segítségével teszem, ami 1988. december 7-én volt. (Apró Gorbi-appendix: 2020-ban a visszavonultan élő politikus Moszkvában fogadta Szócs Géza barátomat, aki megajándékozta *Sakkparti a szigeten* című regényem oroszra fordított változatával.) A kubai tartózkodás első egy vagy két hete egyébként munkával telt, egy meglepően jól fölszerelt szerigráfiai műhelyben dolgozhattam, s igencsak csodálkoztam, amikor megtudtam, hogy az asztalomnál előzőleg a pop-art guru, Robert Rauschenberg munkálkodott. Az első napokban egy szimpatikus afroamerikai fiú segített a beilleszkedésben, aki mint a legtermészetesebb dolgot mondta el, hogy édesapját a forradalom után kivégeztette Castro. Én is megnyíltam, hosszan beszélgettünk apáinkról, a forradalmakról, a diktatúrákról, a kubai és a magyar rendszer hasonlóságáról, különbségeiről. Később a fiú váratlanul eltűnt, és egy magyarul tudó (nálunk tanult) lány lett a kísérőm, aztán őhelyette is más érkezett. Úgy tűnt, véletlenszerűen cserélődnek, s egyik sem búcsúzott el, ha nem láttam többé. Olykor azt éreztem, nyíltak és őszinték, máskor meg azt, figyelnek, kóstolgatnak, maguk sem tudják, hányadán állhatnak velem, a derült égből idecsöppent művészféleséggel. Tartózkodott akkoriban egy magyar házaspár is a szigeten, a Balatonfüreden álló hajóvendéglő, a Helka üzemeltetői voltak, s azért érkeztek, hogy táncosnőket szerződtesse nek éjszakai esztrádműsoraikhoz. Az értük felelős elvtársak – vagy az értem felelősök – úgy döntöttek, hogy egyszerűbb lesz összecsapni bennünket, így aztán egy nagy fekete állami Volgában együtt jártuk az országot, minden este más táncsoportok produkcióját tekintve meg. Szívfacsaró volt érzékelné a gyönyörű, csokoládészín lányok odaadó igyekezetét, hogy szerződéshez jussanak, vagyis elmenekülhessenek Kubából. Az igyekezet – nem tudván, hogy outsider vagyok – felém is kiterjedt. Egy akkori hangulatokat megidéző versem is a Szijszói Rezső-féle nem létező kötetből emelem ide. (Később, a L'Harmattan kiadónál megjelent *Körzövel rajzolt víz* című válogatásba is bekerült.)

*Vesztesz és nyersz, tükörben alszol,
véget nem érő vakszimultán.
Túl minden földrajzatlason
ki tartja számon, hogy ki voltál?*

*Ki tudja, hogy kerülsz ide,
s miféle szállodába zár,
s micsoda vesztegzár alatt,
ki elől rejteget a nyár?*

*A térítők, a trópusok,
és lombos, lomha, napszúrásos
fellegek döntenek hanyatt
az ölmos, hályogszín nyugágyhoz.*

*Mily kőlapokból és milyen
Körmöket, ajkat és csigát
olvaszt elő e fénytörés,
S mily hajat, minő éjszakát?*

*S honnan ez az ismerős dallam,
s mért érzed mégis, hogy ma más
e fölpolcozott párnasorra
odakészített zuhanás?*

*Emlékszik-e itt valaki,
valaki még a szobaszámra,
s a folyosókon bujdosó,
az alvajáró óceánra,*

*a leeresztett zsalukon,
ahogyan a gyíkok szaladnak,
tudja-e nevét valaki,
e földnyelvnek s e partszakasznak?*

*S ingek, vállfák közt lesz-e, ki
keresni fogja névjegyed,
egy szám vagy cím után kutat,
hogy értesítést küldjenek.*

1986. január 2-án nyugdíjba mentem. Mester Barna – kérésre – a pedagógiai könyvtár vezetésétől már októbertől fölmentett; Balogh Miskának, a középiskolai szakfelügyelőnek adtam át. Két negyedik osztályomban a tanév végéig tanítottam: magyart, magyar faktot s latint négy főre olvadt csoportomnak, heti 13 órában. Februárban Kaposváron voltam, előadást tartottam a Berzsényi Társaság tudományos ülészakán. (O. L.: Széchenyi és Berzsényi című előadását a Berzsényi Dániel emlékezete c. könyvben jelentette meg a Kaposvári Városi Tanács). Május 19-én Kiss Jóska és Szabadi Sanyi volt nálunk. 21-én Kiskőrösön tartottam előadást a gimnáziumban a Bánk bánról. 29-én a Vigadóban átvettem az Apáczai-díjat. 30-án – pedagógusnap alkalmából – a kecskeméti városházán köszöntöttek.

Június 4-én a magyartanárok voltak nálunk. Szekér, Sárközy meg Sárkányné rendezett már előbb vendégséggel egybekötött munkaközösségi összejövetelt, most tőlem búcsúztak. Vámos kedves verset írt hozzám.

Június 11–13-án (IV. C) és 16–18-án (IV. B) volt a két utolsó érettségim. Szép eredményt hozott mind a kettő. Elhatároztam, hogy a legszebben felelőknek egy-egy könyvet adok emlékül-jutalmul, azt az irodalomtörténetet, amelyben én írtam a felvilágosodás korát és a reformkort. (A Spenót.) Páli Pista (Illyés: Bartók) és Záhonyi Enikő (Babits: Húsvét előtt) kapta a könyvet. Mindkét latinos érettségizőm (Almási Marianna, Trecskó Éva) jelest kapott.

Végül is minden fájdalom nélkül váltam meg az iskolától. '86 januárjában Istvánéknál megszületett Anna.

Pontosabban Anna Ida. Dóra édesanyjának (és nagyanyjának), illetve az én nagymámának a nevét kapta, amit később összevonva kezdett használni: Annaida. Apám akkor, 1986 nyarán és kora őszén írta meg a kéziratos memoárt abba a bizonyos első kaunasi füzetbe, ami alapján ezt a visszaemlékezést szerkeszteni kezdtem, illetve akkor fogott bele – immár nyugdíjasként a rendszeres naplórásba, amiből talán a további lapokat képes leszek összeállítani. 1986. Az életéből harminc év van még hátra, három évtized, életének éppen egyharmada, de a memoár összegző szándéka már a lezárásra utal, és a naplókban egyre gyakrabban felbukkanó elégikus hang is az elmúlást idézi. Sokat gondolok mostanában a halálra, egyre kevesebb félelemmel. Nem egyszerre hal meg az ember: életem korábbi szakaszai rendre megsemmisültek, emlékeik is megfakultak. Ha maradt is emlék, kedves is, szép is, az újra

megélhetés lehetetlensége elkomorítja. Még szomorúbb arra gondolni, ami a múltban rossz választásnak, megvalósulatlan lehetőségnek bizonyult. Végül is a halál szabádit meg kínzó megoldhatatlan problémáktól is, a múlt gyöttrő emlékeitől is.

Mivel apám naplójában több velem kapcsolatos esemény is előkerül, kiállítások, utazások, fontosabb munkák, hazalátogatások, akár a saját életem is összerakható lenne a kiszemeztet idézetekből. Nem törekszem rá, de elkerülni sem tudom, hogy egyre többször tűnjek föl legalább a mellékszereplők sorában.

1986. szept. 4. (hétfő) Múlt hét péntekjén elbúcsúztattak az iskolától. Ironikus-önironikus modorban válaszoltam: nincs szükség temetői áhítatra, vissza fogok járni. Nem voltam én olyan kiváló, csak túlértékelték ('56)... Napjaim még mindig nem alakultak ki, hol ebbe kapok, hol abba, most épp Istvánnak fordítok olaszból. (Vajon mit? Nem emlékszem.) *Olvasmány: Pálóczi Horváth Lajos: Álompákász. Egy dzsentri gyermekkora*

Szept. 26. (péntek) Valamilyik nap Szepi is volt itt, a könyv még mindig nincs nyomdában...

Nem is lesz. Dénes Zsófia életrajzáról van szó. Szepi, azaz Szalatnyay József festőművész 1985-ben bízta meg apámat, hogy feleségéről, az akkor éppen százéves „Zsuka” életéről könyvet írjon. A leginkább Ady Endre menyasszonyaként és Ady-emlékek közreadójaként ismert, de íróként és újságíróként is jelentős személyiség fő műve, „nagyregénye” kétségtelenül az élete volt. A személyes ismeretségen kívül alighanem azért esett apámra a választás, mert Vitályos Lászlóval közösen szerkesztett Ady-bibliográfiája óta (MTA, 1972) Ady-szakértőnek számított, illetve kutatásai során többször is kapcsolatba került Dénes Zsófiával. A szellemi frissességét utolsó napjaiig megőrző hölgy természetesen segítette a róla szóló könyv munkálatait, 1986 áprilisában el is olvasta a szöveget, megjegyzéseket fűzött hozzá, kiegészítéseket, pontosításokat javasolt, amelyek alapján apám át is dolgozta azt. A honoráriumról szóló nyugta megmaradt, Szalatnyay „Szepi” 1985 és 87 között 35 ezer forintot fizetett apámnak, azzal egészítve ki a tiszteletdíjat, hogy portrét rajzolt a szüleimről, majd a felesége halálát követő napokban fölkereste őket egy szép, szívet formázó cserép tintatartóval, amelyet elmondása szerint „Zsuka” testált apámra, s amelyet eredetileg még Ady ajándékozott neki. Hamarosan a harminc évvel fiatalabb férj is megbetegedett, majd meghalt (1994), örökösök, akik a könyv kiadását forszírozhatták vagy finanszírozhatták volna, nem maradtak, de a rendszerváltás sem igazán kedvezett a könyv kiadásának, hiszen az íróőben (aki *Gyalog a baloldalon* címmel publikálta emlékeit) a kultúrpolitika az előző kommunista rendszer képviselőjét látta. A 130 oldalas gépiratot most én őrzöm, a szöveg végén található 106 tételből álló képlista anyagát pedig a kecskeméti múzeum (apám és Szepi helyezték el ott). *Olvasmány: Vári Attila: Volt egyszer egy város. Barta János: A pálya ívei, Schöpflin Aladár: Mikszáth.*

Okt. 22. (szerda) 20-án a Pannóniában Szoboszlai Péter filmjeit láttam. Jók, van mondani-valójuk... Miket láthattál, apu? Számomra a legemlékezetesebbek a *Sós lötyty*, a *Rend a házban*, a *Hé, te!*, a *Történet N-ről*, a *Hogyan kerül Eszter az asztalra*? Péter a tanárom volt az Iparművészetin, aztán kollégám, sőt munkatársam a pesti Pannóniában. '81-ben költözött Kecskemétre, s lett a Mikulás Ferenc vezette stúdió rendezője. Örültem, hogy keresték egymás társaságát, és talán részem is volt benne, hogy összebarátkoztak.

Belekeztem az *ÚMIL munkálataiba*... Az Új Magyar Irodalmi Lexikon szerkesztéséről van szó. Hosszadalmas munka volt, amely a szerzőtársak megbízhatatlansága, olykor cserélődése miatt nyúlt, mint a rétestesztá, és apám nagyon unta. Előny volt viszont, hogy gyakran kellett miatta Pestre utaznia, s olyankor bennünket is meglátogatott Budakeszin, sőt néha nálunk is aludt. *Olvasmány: Z. Szabó László: Kazinczy.*

Nov. 5. (szerda) *István elutazott Luccába.* Egy rajzfilmfesztiválra mentünk Salusinszky Mikivel, Czakó Ferivel, aztán átugrottunk Pisába, sőt Elba szigetére is. *Olvasmányok: Farkas Gyula: A fiatal Magyarország kora, Domahidy László: Az osztrák vádlott, Dobai Péter: Vadon.*

Nov. 18. (kedd) *Marci névnapjára verset írtam, küldtem – választ máig nem kaptam rá.* *Olvasmány: Dobai Péter: Csontmolnárok.*

Nov. 29. (szombat) *A Katona József Társaság tisztújítása elmaradt. Félek, hogy így a nyakamon marad az elnökség... 25–26-án Kereszturynál voltam. Lebeszéltem arról, hogy magnetofont vigyek, utólag nem csodálom. Nagy-nagy elkalandozásokkal beszéltem, nem a kérdéseimre feleltem. Lesz gondom, amíg a jegyzeteimből ki tudok hozni valami épkezláb interjút. Egyébként nagyon kedves volt, új feleségének, Marának úgy jellemzett, azok közül való vagyok, akiknek nem kellett magukat szembeköpnüik. Szerdán ebédre is meghívtak. A Keresztury Dezsővel készített interjút a Forrás közölte Szabadon szolgál a szellem címmel 1987 augusztusában.*

Dec. 12. (péntek) *Tegnap Fischernél voltam a Katona József Társaság ügyében. Nem kérdezte, miért nem vállalom az elnökséget. Megerősödött bennem a gyanú, örülök, hogy lemondtam. Elfogadta azt a javaslatomat is, hogy Buda Ferit jelöljék irodalmi alelnöknek. Hangsúlyozta, hogy Budával nincs semmi baj, az 50. születésnapjára tervezett könyvet sem miatta, hanem Lezsák miatt tiltották le. (Ő írta az esszét Budáról.) Tegnap az Irodalomtörténeti Társaság ünnepi (Toldy Ferenc-díjat osztó) ülésére kellett volna mennem, 20-án a Berzsényi Társaság közgyűlésére, de nem mentem, illetve nem megyek. Hmm. Szabadulni akar a Katona József Társaság elnökségétől, de rosszullesik neki, hogy elfogadják a lemondását. A csak zárójelben említett Toldy Ferenc-díj első kitüntetettje volt (1981-ben), nyilván örömmel fogadnák, ha odamenne, ahogy a Berzsényi Társaság is szívesen venné, hisz '76-os monográfiája óta Berzsényi-szakértőnek számít, de onnan is távol marad. Mit mondjak, nem könnyű kiigazodni rajta. Anyu is így mondta: egyre kiszámíthatatlanabb, sértődékenyebb. *Olvasmány: Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal.**

1987. jan. 13. (kedd) *Tegnap délután Borzák Tibor volt itt, a Petőfi Népében akar rólam írni, elvitt néhány fényképet, ő is fényképezett. Kíváncsi vagyok, mit hoz ki abból, amit elmondtam. Nemrég én is megismerkedtem Borzákkal. Elküldte az apuról írt több mint három évtizedes interjút (Az irodalom rabja, Petőfi Népe, 1987. január 24.), s velem is csinált egyet a Szabad Földben, ahol most dolgozik. A velem készített cikk előzménye, hogy olvasta egy Rév Júlia nevű hölgy írásait a Hitelben, elhitte a benne foglalt fiktív „dokumentumokat”, és megpróbálta utolérni a szerzőt. Rév Júliáról a Hitelben is csak annyit tudtak, hogy mivel én protezsáltam be, rajtam keresztül lehet kapcsolatba lépni vele. Tibor átrágtta magát új regényemen, a Páternoszteren is, s kiderítette, hogy vagy eléggé el nem ítéltető módon plagizálom Rév Júliát – vagy azonos vagyok vele. Nem kis megtiszteltetés Borzák „felfedezettjei” közé kerülni, hiszen ő volt, aki Petőfi Sándort is megtalálta Barguzinban, és izgalmas könyvben dokumentálta a felfedezést. *Olvasmány: Maksimov: Die sieben Tage der Schöpfung.**

Jan. 18. (vas.) *14-én Fischernél voltam, új: ő lesz az ügyv. alelnök (Romány kívánsága), Tapasztónét akarja irodalmi alelnöknek, Füzit titkárnak; kértem, ezt a kettőt cserélje meg. Buda alelnöksége szóba sem került, vagy persona non grata? Az írószövetség körül nem csitulnak a hullámok, a legutóbbi ÉS-ben Fekete Sándor hosszasan indokolja, miért lépett ki... Székér szerint azért kellett nyilatkoznia, mert az olasz KP most jelentette meg 56 utáni írásait, ami miatt elítélték. (...) A hét szennazációja a hideg, a havazás volt, ami napokra megbénította az országot.*

A *Tiszatáj*t Nagy Gazsi *A fiú naplójából* című versének közlése miatt tiltották, sőt zúzták be, állítólag maga Kádár kezdeményezte, mert a versben szereplő „júdásfa” kifejezést (ahogy 83-ban azt, hogy a gyilkosokat néven kell nevezni) magára vette. A *Tiszatáj* elleni támadás hamarosan az irodalom elleni fellépéssé szélesedett. A Magyar Írók Szövetségének 1986. végi kongresszusa azonban nem a hatalom elvárása szerint zajlott (Gazsi is bekerült a választmányba), ezért a párthű irodalmárok egy része (kevesebb mint 5 százalék) kilépett. Az ő elhatározásukat próbálta magyarázni Fekete Sándor (ÉS, 1987. jan. 16.). Akkoriban napi kapcsolatban voltam Gzszival, 85-ös lakiteleki kiállításomat ő nyitotta meg, a 86-os focivébé meccseit együtt néztük (a rémes szovjet–magyart náluk), a Bethlen Gábor-díj okleveleit velem rajzoltatta, és persze az írószövetségi felszólalásáról is beszámolt: „Úgy illenek, hogy a céltábla ne lőjön vissza...” *Olvasmány: Izsák József: Illyés Gyula.*

Jan. 26. (hétfő) *Két halál: Pándi és Dénes Zsófia. Zsuka halála várható volt, egy héttel 102. születésnapja után, Pándié sem ért váratlanul. Nagy Miklós 8-án írta, hogy súlyos agyvérzéssel vitték kórházba. Talán neki jobb így, mint élni tovább élettelenül, mint szegény Kiss Ferinek már több mint egy éve...* *Olvasmány: Fejes Endre: Gondolta a fene.*

Febr. 7. (szombat) *Tegnap voltam Zsuka temetésén. Katolikus szertartás volt, így kívánta, utolsó hónapjaiban nem nélkülözhetette a vallás vigaszát... Szepi Zsukáról készített utolsó rajzának fotómásolatával ajándékozott meg mindenkit. (...) Itt volt délelőtt Szoboszlay. A Katona József Társaság művészeti alelnökének jelölték, érdeklődni jött, kinek és miért fontos, hogy alelnök legyen. Eddig tag sem volt.*

Febr. 16. (hétfő) *10-én a színház bábstudiójának Kovács Géza nevű titkára volt itt. Esztétikai előadásokra akarnak fölkeríteni bábszínészképző tanfolyamon. Pénteken nyílt Istvánék (Ducki, Pinczehelyi, Pócs) plakátkiállítása a Galériában, pénteken, szombaton itthon volt István. Nem tudom, hogy tartott-e végül bábszínházai előadásokat apám, Kovács Gézát viszont én is megismertem, igaz, sok évvel később. 2003-ban Dórával együtt dolgoztak a Nemzeti Színházban Weöres Sándor Holdbeli csónakosán, ahol Dóra látványtervező és animátor volt, Géza pedig Valló Péter rendező mellett a bábszínészeket instruálta. A Kecskeméti Galériában rendezett tárlat a D.O.P.P.-csoport első kiállítása lehetett. 1984-ben, egy Újvidéken, Baráth Ferenc által szervezett közös kiállítás után, Feriék lakásában határoztuk el, hogy összeállunk. Több közös kiállításunk volt Magyarországon és külföldön. A csoport és a hozzá csatlakozó plakáttervező barátok alapították meg 2004-ben a Magyar Plakát Társaságot. *Olvasmányok: Pascal: Gondolatok a keresztény vallásról, Kulin Ferenc: Közéleti cikkek a reformkorhoz. Komoróczy Géza: Sumer és magyar.**

Márc. 27. (péntek) *Egyre többen foglalkoznak az AIDS-szel... Hányféle mód is áll már készen az emberiség kipusztítására? Nukleáris háború, atomerőművek véletlen katasztrófája (Csernobil), természetpusztító környezetszennyezés, terrorizmus (a terroristák atomfegyverhez is juthatnak), túlnépesedés a szegény, népességcsökkenés a gazdag országokban, a kábítószerek terjedése. Mindezt az utolsó néhány évtized hozta. S mi lesz az újabb fenyegetés, amiről csak holnap vagy holnapután veszünk tudomást? Mindezekhez a lélek, az érzelemvilág, az élet teljes elsivároosodása. Mi vár az unokáinkra? A választ nem tudom, de idejegyzem – illő örömmel, de azért apám aggodalmát is érte – hogy miközben ezt a fejezetet írom, megszületett második dédunokája, Vilma (Andi húgom lányának, Imolának első gyermeke, 2021. július 14-én, egy nappal apu 96. születésnapja után) és a harmadik is Lilla Borbála (Anna lányom második lánya, július 29-én). *Olvasmány: Nikosz Kazantzakis: Akinek meg kell halnia, Cs. Szabó László Shakespeare-esszéi.**

Máj. 31. (vasárnap) ... telefonokból tudjuk, hogy István hazaérkezett velencei útjáról, a könyöke állítólag rendben van, már az utazás előtt levették róla a gipszet. Egy filmfesztiválon voltam pannóniás kollégákkal Trevisóban, de tényleg többször átmentem a közeli Velencébe. Akkor láttam a Palazzo Grassi híres Arcimboldo effect című kiállítását, ami később talán a munkáimon is hagyott némi nyomot. A begipszelt könyök arra a focibalesetre vonatkozik, amiről már korábban írtam (János kórház). *Olvasmány: Simone Weil: Ami személyes és ami szent. Gánti Tibor: A kvarkoktól a galaktikus társadalmakig.*

Júl. 4. (szombat) ... a teológusok felvételi vizsgáján Szél Jankó felkérésére irodalomból kérdezgettem őket. A vizsga egyhetes táborozás keretében folyt a kecskeméti református egyház Emmaus nevű nyaralójában, Nyárlőrinc mellett. Pszichológiai fölmérésüket Kötörő Emese, volt tanítványom (80-ban érettségizett) végezte igen lelkesen. Én nem vizsgáztattam, hanem beszélgettem velük irodalmi élményeikről. Jankó az én osztálytársam volt az általános iskolában, aztán apu tanítványa a gimnáziumban. Református lelkész lett, ő adott össze Dórával a Böszörményi úti templomban, aztán ő keresztezte meg mindkét gyerekünket. 2016-ban halt meg. *Olvasmány: Szilágyi István: Kő hull apadó kútba.*

Okt. 21. (szerda) 12-én Istvánnal és anyukával Csépan voltunk, Duckóék azt a hírt hozták, hogy apám sírján leégett a bukszus, anyuka el volt keseredve; kiderült, hogy csak az egyik hátsó részébe kapott bele a tűz, alig tett kárt benne. Amire a tűz nem volt képes, elvégezte a puszpángmoly. A csépai sírról, ami alatt azóta nagymama is fekszik, ki kellett venni a lerágott csonkokat, most tiszafával (Magdika sírján leylandi ciprussal) kísérletezem – eléggé magamra hagyva. *Aznap este a művelődési központban voltam Szendrő Iván Vérbírójának előadásán Szatmárban, Kisgécen gyűjtött Haynau-mondákból állított össze egy kb. másfél órás verses szöveget, azt adta elő. Rokonszenvesen megszállott ember, utána beszélgettem vele. Iván azóta is Hajnó Vérbíró legendájának bűvöletében él, igaz, ma már Amerikából küldi üzeneteit. A történelmi alap szerint Haynau a szabadságharc leverése után Nagygécen vett birtokot, s a helység lakói véres mítoszokat költöttek a gyűlölt betolakodóról, s e mitológia, hála Ivánnak és „A te legendád” által megszólított barátoknak, azóta is növekszik. *Olvasmány: Hankiss Elemér: Diagnózisok.**

Nov. 14. (szombat) Jelcint csúnya támadások közepette leváltották, Gorbacsov is ellene fordult. Győztek a reform ellenzői? Nálunk egy kicsit utána ment az ideológia a gazdasági változásoknak, de – érzésem szerint – nem csukták be a kaput a visszakozás előtt sem. Berecz nyilatkozott a tévén: elfogadják az okos bírálatot, de nem a szocializmusellenességet. De ki dönti el, mi ellenes a szocializmussal? Nyilván az, aki fölül van. Jelcint most politikai kalandornak nevezik, hátba döfte a szocializmust, mondják, mert leváltott egy csomó kádert (...) *Olvasmány: Bodor Pál: Svájci villa.*

Nov. 22. (vasárnap) Éva Budakeszin volt, kedden reggel ment, csütörtökön jött haza; a gyerekek-re vigyázott, míg Istvánék megnézték Szolnokon Sultz Öcsi darabjának (A hattyú halála, avagy a hosszú széket) bemutatóját. Öcsi (Ödi), azaz Sultz Sándor Dóra féltestvére, a darab szerintem kitűnő, parádés szereposztással ment (Meszléri Judit, Helyey László, Dobák Lulu, Derzsi János, Baal József, Tóth Jocó. Dramaturg Morcsányi Géza, rendező Csizmadia Tibor). A plakátot én csináltam, szóval lehet, hogy elfogult vagyok. De csak kicsit. *Olvasmány: Jerzy Stefan: Stravinsky, Nemes Nagy Ágnes: Látkép gesztenyefával.*

Dec. 28. (hétfő) Karácsonykor itthon voltak Istvánék. Elhelyezésük most könnyebb volt, mint előbb, István és Marci Andinál aludtak, a kétnapos feszültséget azonban most is nehezen viseltem. Négyük közül egyedül Dorka viselkedik némi tapintattal, de a gyerekeket ő sem képes fegyelmezni.

István csak szidja őket, főként Marcit. Újra gondolkodtam most rajta, szeretem-e a gyerekeimet, az unokáimat, hiszen csak aggodalmat érek miattuk, amikor meg itt vannak, idegesítenek. Azt hiszem, bennem a fő hiba: megszokott nyugalmam számomra mindennél fontosabb. (...) Olvasmányok: Klaus Mann: *A vulkán*, Befejezetlen forradalom (Szilágyi Ákos válogatása).

1988. márc. 21. (hétfő) 19–20-án itthon volt István meg Marci. István futbalozni jött, háromszor kikaptak (a Pannónia csapata), nem kerültek a döntőbe. Sokba került neki ez a kirándulás, új tornacipő, ráléptek a lábára, a rendőr megbüntette a 40 km-es sebesség (tábla!) túllépéséért. Ha-ha, nem először és nem utoljára. Sehol másutt, de szülővárosomban mindenért elkapnak a zsaruk: lejárt forgalmi, piszkos rendszám, rossz felé kanyarodás, tilosban parkolás, záróvonal-átlépés. A focit egyébként azt hiszem, Szilágyi Varga Zoli szervezte, aki lelkes és jó focista volt, illetve az még ma is. Az előző évben települt át Romániából. A nyolcvanas évek elején Bukarestben barátkoztunk össze, én ajánlottam Mikulás Feri figyelmébe, próbálja áthívni, adjon neki munkát Kecskeméten. Odakint forgatott *Gordiuszi csomója* és *Arénája*, illetve a kecskeméti *Éjszakai kultúrtörténeti hadgyakorlata* remekmű. A jókedvű örmény temetése és a *Jegyzőkönyv Mansfeld Péter emlékére* című filmjei is kiválóak. Olvasmány: *Benedek István Gábor: Boldog vesztegzár. Dante: Isteni színjáték.* (Nemrég azt panaszolta, hogy nem tudta végigolvasni, most igen, háromoldalmi elemzés is van a naplóban.)

Ápr. 2. (szombat) Nem szoktam itt foglalkozni a politikai élet zajlásával, most mégis annyit: mindennapi életünkbe is betör a kérdés, lesz-e változás. A gazdasági csőd itt van a nyakunkon, minden szocialista ország nyakán. Gorbacsov reformpolitikája nálunk is megerősítette az átalakulást kívánó hangját, talán a pozícióját is. A reformnak azonban egyelőre inkább a negatív hatásai észlelhetők: infláció, jövedelemadó, a szociális vívmányok megnyirbálása. Igazuk van-e azoknak, akik szerint ez a '68-as reform leállításának következménye? A politikai szorítás mindenestre enyhül. A Szu-ban rehabilitálták Buharint, Tuhacsevszkijt. Megjelent – nálunk is – Paszternák Zsivágó doktora. Nyíltan beszélnek a szovjet–lengyel ellentét múltbeli gyökereiről, az azonban még ellenséges cselekedetnek minősül, ha a csehek 68, a magyarok 56 rehabilitációjáról ejtenek (ejtenének) szót. Hasonlóképpen minősítik a Szu-ban a lettek, észtek, örmények megmozdulásait, noha talán mérsékeltebb módon, mint régebben. Sok téren azonban engednek, kivonulnak Afganisztánból, Nicaraguában a kormány egyezkedik a kontrákkal, folynak a tárgyalások – már némi eredmény is – az USA-val a fegyvercsökkentésről... Nálunk egyre több szó esik, most már hivatalosan is a határokon túli magyarokról. Az erdélyi menekülteket legálisan is befogadjuk. De győzzük-e. Romániában kíméletlen a terror, már a románok is menekülnek hozzánk. (...) Olvasmány: Aleksander Scibor-Rylski: *A márványember.* Glauziusz Tamás: *Pajkos nő az árnyas utcán.*

Ápr. 17. (vasárnap) Húsvét első napján a tévé a Kálvoin téri istentiszteletet közvetítette. A hatalom politikai gesztusa ez. A pártból azonban kizárták a másképp gondolkodókat, többek közt Király Zolit. Pozsgay állítólag fegyelmet kapott... A politikai forrongás már-már 56 nyarához hasonlít, most azonban – úgy gondolom – nem nálunk, hanem a Szu-ban dőlnek el a dolgok, tudja-e tartani magát Gorbacsov, vagy visszakozni kényszerül, esetleg leváltják. (...) Paszternák: Zsivágó doktor.

Ápr. 22. (péntek) Szerdán megnéztem a moziban a Törvénysértés nélkült, Gulyás Gyula és Gulyás János filmjét. Interjúsorozat az ötvenes évek elején Hortobágyra kitelepítettekkel. Rám az hatott leginkább, hogy ezek az emberek szabadulásuk után is megőryezettek maradtak, sokan még most is félnek. Az idei filmszemle fődíját ez a film kapta (Pozsgay volt a zsűri elnöke), nem tudom azonban, nem jöhet-e olyan fordulat, hogy a film alkotói, sőt talán nyilatkozói is bajba kerülhetnek. (...) Olvasmány: Schifferné Szakasits Klára: *Holtvágányon.*

Jún. 19. (vasárnap) A román intézkedések ellen egyre többen tiltakoznak, szervezetek, intézmények. Grósz Bukarestbe készül. Nem hiszem, hogy bármit el tud érni, Ceaușescuhoz képest Hitler hajlékony tárgyalópartner lehetett. Itthon erősödik a mozgás 56 rehabilitálására. Nagy Imre kivégzésének évfordulóján megemlékezés – letartóztatások. Azt hiszem, ahhoz, hogy N. I.-t rehabilitálni lehessen, Kádárt teljesen el kellene ejteni (...) Olvasmány: Rivalda 86–87.

Jún. 30. (csütörtök) Éleződik az ellentét Romániával, hétfőn több tízezres tüntetés Pesten a faluk megsemmisítése miatt. Ceaușescu kígyót-békát kiabál a magyarokra, bezáratta a kolozsvári konzulátust, egyre keményebben elítélik Nyugaton is, főként az NSZK-ban. Azon a tízezres tüntetésen én is részt vettem: Hősök tere, román nagykövetség, Ducki Krzysztof plakátja: Erd-él! Olvasmány: Németh László: *Levelek Magdához*.

Szept. 18. (vasárnap) A „Nagy magyarok” című sorozatban sorra kerülő Berzsenyi- meg Kölcsey-előadásomhoz is gyűjtöm az anyagot. Főként az utóbbihoz. Nagy gyönyörűséggel olvasom Kölcsey műveit, de bosszankodom is azon, milyen hiányos a jegyzetanyaga. Kezdek nem csodálkozni, hogy Berzsenyi-kötetemért nivódíjat kaptam. Micsoda? Ezt el kell olvasnom újra: Kezdek nem csodálkozni, hogy Berzsenyi-kötetemért nivódíjat kaptam. Ilyen mondatot még nem olvastam tőle, de még hasonlót sem. Azon azonban csodálkozom meg szégyellem is magamat, hogy a Déry Tibor Alapítványtól jutalmat kapok. Na azért! Helyreállt a világ rendje.

A megélnékül politikai étellel így vagy amúgy összefüggenek azok a rendezvények, amelyekre meghívót kaptam. Szept. 3. A Magyar Demokrata Fórum alakuló ülése Lakiteleken, szept. 10. Környezetvédelmi tanácskozás Esztergomban (Nagymaros), szept. 16. társadalmi vita a gyűlekezési és egyesületi jog törvénytervezetéről... A szeptember 3-i ülésre, úgy emlékszem, én mentem el. Abból is következtek rá, hogy néhány éve Lezsák elküldte emlékül a fölszabott sátorponyva egy darabját. Szeptember 12-én a Vörösmarty térről induló, a kordonnal körülvett Parlamentig vonuló tüntetésen is ott voltam, Haris Laci plakátja alatt menetelve: Sztálin és Maróthy a vízlépcsővel. Olvasmány: Lengyel József: *Szembesítés*.

Okt. 9. (vasárnap) Országgyűlés. Nagy többséggel elfogadták a nagymarosi erőművet. Kiábrándító volt nézni a gondtalanul mosolygó képviselőket... Gorbacsov talán megszilárdította a hatalmát. Már nem Ligacsov a főideológus, de benne maradt a p.b.-ben. Gromiko leköszönt, Gorbacsov lett az államfő is... Lengyelországban leváltották a kormányt, Rakowski az új miniszterelnök, egyelőre tárgyal a kormányátalakításról az ellenzékkel is. Chilében leszavazták Pinochetet, az irak-ráni béketárgyalás elmozdult a holtpontról... „Forr a világ bús tengere”... Ma templomban voltam. Elszomorított az alacsony színvonal. A református egyház stílusa olyan, mint 50 éve. (...) Olvasmány: Mauriac: *Egy hajdani fiatalember*.

Nov. 16. (szerda) A kárpátaljaiakkal már reggel találkoztam a gimnáziumban. Igen rokonszenvesek mind a négyen (Balla D. Károly, Finta Éva, Horváth Sándor, Vári Fábán László). Utána elvittem őket reggelizni, s elkísértem őket a Forrás szerkesztőségébe. Ott összetalálkoztam Rigó Bélával. Meglepett, hogy a Móra Kiadó vele irat Katonáról az Így élt sorozatba. Erre én számítottam. Lektoráltatni akarja velem a könyvét, s előzetesen is beszélni róla... A kárpátaljai est nagyon jól sikerült. Kedvesek, közvetlenek voltak, különösen Balla D. Károly beszélt őszintén és bátran helyzetükről. Verseik jobbák, mint hittem, erről Finta Éva ajándékuul kapott kötete és két Évgyűrűk is meggyőzött. Dinnyés József néhány verset hatásosan adott elő gitárkíséréssel, dallammal, egy helyi színész azonban gyengén olvasott fel a verseiből. Olvasmányok: Bulgakov: *A fehér gárda*. Koestler: *Sötétség délben*.

Nov. 26. (szombat) István 17-én telefonált, hogy másnap indul Kubába Berlinen át. Közben Marcitól jött egy német nyelvű lap: megköszönte a néonapi gratulációm, s ő is írta, hogy az apja

utazik... Ülészék az országgyűlés, Németh Miklós lett a miniszterelnök, Nyers Rezső a másik államminiszter Pozsgay mellett. A kormányt sok kritika éri, de a szavazógép működik, az ellenzéki vélemények rendre kisebbségben maradnak. Egyre több szó esik a többpártrendszerrel, de ezt általában a kommunista párt vezette koalíciónak képzelik. Az NDK, Csehszlovákia és Románia elhatárolja magát a peresztrojkatól... Lengyelországban a kormány tárgyalni akar Wałęsával, de a Szolidaritást nem engedélyezi. Olvasmány: Pu Yi: *Ich war Kaiser von China*.

Mi volt még '88-ban? Majd' minden jegyzetben említi az ÚMIL szerkesztésével kapcsolatos gondjait, az idegőrlő értekezleteket, a Dénes Zsófia-könyv kiadása körüli egyre reménytelenebb hercehurcát. Foglalkozik Katona verseivel és Kecskemét irodalomtörténetével, az ország irodalmi emlékhelyeiről tart TIT-tanfolyamot majdani idegenvezetőknek, látogatja idős, beteg barátait, Szabó Adorjánt, Szóts Rudolfot, Tornyai Jenőt, Sütő Józsefet, és követi a szülői olimpiát is: 11 arany. Karácsonyra pénzt utal az erdélyieknek – a család nevében. Nagymama egyre több segítségre szorul, rohamosan süketül, egyre kevesebbet ért meg a körülötte történő eseményekből, s ezért egyre sértődékenyebb. Anyu nagyon mozgékony, sokat utazgat: Budakeszi, Szepezd, Szeged, Tatabánya, Gyula... Apunak legfőljebb az uszoda jelent kikapcsolódást, meg persze az olvasott könyvek. Franciául, latinul is.

1989. jan. 10. (kedd) Problémák az újsággal: nem hozzák ki, ellopják?... Vasárnap itt volt István a megyei grafikai tárlat megnyitóján. Díjat kapott. Vele mentem hozzájuk, onnan másnap ÚMIL értekezletre. (...) Olvasmány: Ribakov: *Az Arbat gyermekei*.

Jan. 16. (hétfő) 11-től újra járok uszodába. Andi hosszabb időre fölmegey a budai Pannóniába vágást tanulni, Istvánéknál fog lakni. Csütörtökön néhány ellenzéki szervezet meg az MSZMP képviselőinek fórumán voltunk a műv. központban. Itt is szóba került a román határon látott holttestek ügye. Iszonyatos, hogy nincs megoldás. Befogadjuk a menekülőket, de állandóan hangoztatva, hogy nem jöhet át minden magyar. Sok román is jön... Olvasmány: Stephen Vincent Benét: *Amerique*.

Febr. 4. (szombat) Pozsgay nyilatkozott, 56 népfelkelés volt. Ujjongás – felhördülés. Grósz elle-ne nyilatkozott, Németh Miklós óvatosan (bonyolult dolog, nem lehet egyetlen szavas minősítést adni rá)... A Kapu különszáma közli a Petőfi Kör 1956. jún. 27-i újságíróvitájának és a Színház és Filmművész Szöv. 1953. febr. 28-i rendkívüli taggyűlésének jegyzőkönyvét. A mai Új Tükörben Fekete Sándor két kemény cikke Rendőri történetírás meg Kegyelet. Miért nem adják ki a Nagy Imre-per hiteles jegyzőkönyvét?... Olvasmány: Szilágyi Ákos: *Ezerkilencszáznolcvannégyen innen és túl. A negatív utópiák társadalomképe*.

Febr. 12. (vas.) A 10-i KB-ülésről: többpártrendszer, 56 népfelkelésnek indult, ellenforradalom-má vált. Pozsgay-ügy nincs... Olvasmány: Száraz György: *Erdély múltjáról jelenidőben*.

Febr. 26. (vas.) Az ÚMIL-hoz egyre kevesebb a kedvem, belekezdtem a Kecskeméti irodalomtörténetbe, hogy legyen munkám. Szokolay-tanulmányomra megkaptam Iványosítól a szerződést meg Lukácsy igen pozitív lektori véleményét. (Szokolay Hártó János várostörténete) Sokat kínlódom a gyomrommal... Azt hiszem, nehezen tudnak elviselni, de nem tudok változni... In politics? Az új pártok magukkal sem tudnak dűlőre jutni, belső viszály a kiszagadónál is, a szocdemeknél is. Olvasmány: Ottlik Géza: *Próza*.

Márc. 8. (szerda) Bácsalmásra hívnak a költészet napjára. Vörösmarty időszerűségéről vállaltam előadást... Andi dolgozik filmje forgatókönyvén... Vekerci Jóska hív József-napra...

Márc. 15. (szerda) Hosszú idő óta először munkaszüneti nap legnagyobb nemzeti ünnepünk. Az ellenzékiek legtöbb helyen nem voltak hajlandók együtt ünnepelni a hatalommal. Kecskeméten igen, de a Demokrata Fórum külön szónokával. Buda Feri szép, bátor beszédet mondott, és szép versét. Rendbontás a délutáni hírek szerint sehol sem volt, csak a már megszokottá vált névtelen telefonáló bombafenyegetése... Olvasmány: Günter Grass: A patkány nő.

Márc. 30. (csüt.) Éva 22-én elment Gyulára, én 24-én utána. Húsvétra Andi vállalta Anyukát. A fürdő nem sokat ér, a vize meleg és nem elég mély, nem lehet benne rendesen úszni. Olvasmány: George Orwell: 1984.

Ápr. 5. (szerda) Márc. 30-án du. Kecskemét megyei várossá avatásán voltam, este a Forrás 20 éves jubileumán. Tizennyolcan léptek föl, a sok szereplő lankasztotta az érdeklődést, legtöbben az új nyíltság szellemében szerepeltek... Ma a megyei műv. osztályon szavaztunk, kit ajánlunk a Forrás főszerkesztőjéül. Egyhangú határozat, Füzi Lacit. Olvasmányok: Tóbiás Árom: In memoriam Nagy Imre. Dániel Anna: Schiller világa.

Ápr. 12. (szerda) Kedden a bácsalmási költészetnap ünnepségen tartottam előadást Vörösmarty időszerúségéről. Elég szájbarágotra időszerúsítettem, de így sem tudom, minden célzást megértettek-e. Ott volt Buda, Dobozi és Lezsák. Változatlanul csak Buda érthető számomra, a másik kettő képakrobatikáját nem tudom követni, különösen nem hallás útján... A protokoll mit sem változott, megnyitót a tanácselnök mondott, s bemutatta nekünk a helyi párttitkárt. Megkérdezhettük volna, melyik párté. Csöpögött a kedvességtől, de az ilyen mindig a színlelés, de legalábbis a túljátás gyanúját kelti.

Ápr. 25. (kedd) Levelet kaptam Báthory Katitól. A beregszászi gimn. történetének szerkesztésére kérnek. Beszéltem vele telefonon, alighanem Lator javasolt. Honoráriumot is felajánlottak, nem fogadom el... A politikában egyre merészebb változások, egyre fenyegetőbb jelek, pl. a hadsereg durva beavatkozása Tbilisziben... István tegnap Kölnből telefonált. Dórával autóztunk ki, az előző években készült rajzfilm, illetve néhány illusztrációs munka utáni tetemes tartozást próbáltuk volna behajtani, nem sok sikerrel. Utolsó este nagyon berúgtam (berúgattak?) Visszafelé végig Dóranak kellett vezetni.

Május 14. (vas.) Harmadikán Füzi főszerkesztői beiktatásán voltam. Kellemes volt találkozni a rég látott Goór Imrével. 4-én, 5-én Évának segitettem a kisebb szobát tapétázni. (...) Kádárt felmentették a pártelnökség és a KB-tagság alól. A Kádár-kornak vége, kommentálják itthon és külföldön is. Érdemeit Nyugaton inkább hangsúlyozzák, mint idehaza. Az MSZMP-ben alakuló reformkörök már Grószot is támadják. A kormány felfüggesztette a nagymarosi erőmű építését. Olvasmány: Ember Judit: Menedékjog – 1956.

Május 21. (vas.) Éva 18-án Szegeden volt. Én – bár nem mondtam neki – jobban izgultam, mint ő, a szövettani vizsgálat eredménye azonban negatív volt. (...) Ma reggel elment egy érettségi találkozóra. (...) Aggasztó, ami Kínában történt. Gorbacsov ottjártakor milliós diáktüntetések, Csao Ce-jang tárgyalni akart velük, leváltották a főtítkárságról, statáriumot hirdettek... A gazdasági helyzet kilátástalannak látszik. Nagymaros miatt (meg a Dubček-interjú miatt) szembekerültünk a csehekkel is. (...) Németh Miklós valami olyat mondott, hogy egy fuldoklón nem lehet számon kérni, stílusosan úszik-e.

Máj. 28. (vas.) Éva egész héten Budakeszin volt, Marcira vigyázott, míg Istvánék Kőszegen voltak a filmszemlén. Filmjük (Aranymadár) díjat kapott. (...) Tegnap du. és este a szakértetségis

jogász osztály találkozója. Lappangó, de felszínre csak villanásnyira jutó ellentétek. Zűrzavar, nem volt itt minden rossz, elrontották az egészet stb.(...) Azok igyekeztek a hangjukat hallatni, akiken meglátszik, nem járták végig a középiskolát, az az 5-6, akik beillenének egy gimnáziumi osztály érettségi találkozására is, sokkal szerényebben viselkedett... *Olvasmány: Kant-breviárium.*

Jún. 5. (hétfő) 29-én a Katona Társaság közgyűlése, előtte Németh Magda előadása apja pedagógiai elveiről, Szij Rezső bevezetésével. (...) Kínában beavatkozott a hadsereg, több ezer halott. Nálunk is ez várható? Most épp Nagy Imrét rehabilitálják, de majd Pozsgayt is kell? *Olvasmány: Egri Viktor: Agnus Dei.*

Jún. 12. (hétfő) A beregszászi iskolatörténetet – úgy-ahogy – befejeztem, ma elküldtem Báthory Katinak. Istvánék tegnap elmentek a Rivierára. Laurer István Frankfurtban élő festőművész hívott meg bennünket Fillenz Istvánékkal és Cakó Feriékkel, hogy töltsünk el néhány napot San Remo fölött, a hegyekben, egy Agaggio nevű falucskában álló nyaralójában. Marcit is vittük. Előtte néhány napot Rapallóban is voltunk, ahol egy kedves magyar úr, Vácsi Feri bácsi és magyarul már nem tudó lányai (Franka és Anna láttak vendégül). *Olvasmány: George Orwell: Allatfarm.*

Jún. 17. (szombat) Tegnap a tévé csaknem egész nap Nagy Imrék temetését közvetítette. (...) Több volt a politika, mint a gyász.

Jún. 26. (hétfő) Éva vasárnap elment Szepezdre. Mi Andiékkel Pécsen voltunk. (...) Központi bizottsági értekezleten négytagú elnökséget választottak: Nyers, Grósz, Németh, Pozsgay. Októberre összehívták a kongresszust. *Olvasmány: Faludy György: Pokolbéli vig napjaim.*

Júl. 17. (hétfő) Csütörtökön Istvánék voltak itt Mártélyról jövet. Művésztelepen voltunk a Holt- Tisza partján, Romvári Jancsiék, Juhász Sanyiék társaságában. Marci ott tanult meg úszni, vagy inkább ott derült ki róla, hogy tud. A kecskeméti irodalomtörténeten dolgoztam, közben gondolkodom a vallás és az irodalom témáról tartandó előadásomon. Olvasgatók is hozzá (Németh László: A vallásos nevelésről, Egyed András: Francia lélek, francia irodalom). 11-én estétől 13-án reggelig itt volt Bush. A népszerűség elnyerésére képes ember, s persze túlhabzó lelkesedés vette körül. Sok szép szó, kevés konkrétum. Látogatása előtt meghalt Kádár, távozása után, 14-én temették. *Olvasmány: Vadász Ferenc: Megáll a szél – Karolina, negyvenkilenc szeptember – Nyugtalanságok nyara.*

Aug. 3. (csüt.) 26-án István Kouvolából telefonált, megérkeztek, az egész család várta őket az állomáson. Andival és Marcival látogattuk meg Vartialáékat, az ismerős finn családot. Repültünk Leningrádig, néhány napot ott töltöttünk, majd vonatoztunk Kouvolába. Ismerőseink (szinte rokonként tartanak számon) azt is elhitették egy helyi újsággal, hogy személyemben neves magyar művész érkezett a városba, így aztán egy nagy képes riport is megjelent velem. Úgy emlékszem, Leningrádban még elég jól elboldogultam orosz nyelvtudásommal, mostanában többször is jártam kint, de már nem megy az orosz, igaz, majdnem mindenki tud angolul. Visszafelé Helsinkiből hajóval mentünk Leningrádig. Szép út volt, sok részeg finnel és oroszral súlyosbítva. *Olvasmány: Szalay Károly: Szerelmes éveink, Párhuzamos viszonyok.*

Aug. 9. (szerda) Tegnap vagy ma Veli érkezett Istvánékhoz, hét végén lemennek Szepezdre. István díjat kapott Tihanyban, szombaton veszi át. A díjat a Kisgrafikai Biennálén kaptam. Veli, a középső finn fiú, mint azóta is majdnem minden évben, a Formula 1-es autóversenyre jött. Akkoriban kezdődött a Balatonban nagy angolnapusztulás, nem volt szívderítő dolog a bűzlő haltetekem közt úszkálni. Alig jött meg Andi, máris megy a hétvégén Erdélybe, Kalmár

Ági által szervezett útra. Lesz újra miért izgulnunk, Anyuka idegeskedése rám is átragad, cigaretta, pasziánsz, könyvek rendezgetése, kevés és nyugtalan alvás. Olvasmány: Talpassy Tibor: A magyar színjátszás hőskora.

Aug. 29. (kedd) Végre telefonált Manyika, 24-re jelezte jöttüket, meg is érkeztek. Manyika és Sáríka Kárpátaljáról érkezett rokonok, utóbbi apu unokatestvére, előbbiről én sem tudom pontosan, hogyan rokonunk. Pénteken este István is befutott egy nagydarab keletnémettel. Berlinben kiállításrendező, így kerültek kapcsolatba. Két hétre rájuk telepedett. István nagyon unja, az angol kommunikáció is fásasztja. Elvitte Szepezdre, Pécsre, onnan jöttek ide. Andi adott nekik szállást. Szombaton ebéd után mentek el, vitték Sáríkat és Manyikát is Törökbálintra, ahol Sütő Misu oda férjhez ment lányát keresték föl. A nagydarab keletnémeten – Brooklyn – én se nagyon tudtam kiigazodni. Az augusztus 19-i páneurópai pikniken történt határát-törés hírértől, meg attól, hogy odavinném (már a közelben voltunk) nagyon megrettent, holott addig egyfolytában a nyugati kultúráról és a nyugatnémet életszínvonalról papolt. Lefordította a magyar újsághíreket a Budapesten rekedt NDK turistákról, megmutattatta magának a zugligeti menekülttábor. Fölmerült bennem az is, hátha a Stasi embere, de ahhoz képest túlságosan teszetosza volt. Mérheterlen mennyiségű sör fért el benne. Hogy a kiállításokból, amelyekkel hitegetett (köztük volt a berlini tévétorony is), megvalósult-e valamelyik, nem tudom, mindenesetre több munkámat elvitte. Néhány évvel az egyesülés után még egyszer megjelent, kapott valami szívritmus-szabályzót, ami olyan hangosan kattogott benne, hogy a gyerekek is azt fülelték. Vajon megvan-e még? Dieter Brookmannak hívták.

Apu naplóját olvasva, s benne saját csapongásaimmal szembesülve, magam is elcsodálkozom: mikor maradt időm dolgozni? Pedig dolgoztam is. Ekkor csináltam meg Vigyázat lépcső! című, alighanem legjobb animációs filmemet, amelyre stúdióvezetőnk, Matolcsy Gyuri azt mondta: na lám, nekünk is van egy glásznosztos mozink.

Szept. 17. (vas.) Pénteken Szepi arcképet készített rólam és Éváról. Nekem egyik sem tetszik. A zalaegerszegi időközi választáson is az ellenzéki jelölt győzött, mint néhány hete Gödöllőn, Szegeden, Kecskeméten. (...) Nyugaton rokonszenvesnek találják, hogy Magyarország lehetővé tette az NDK-beliek távozását Ausztrián át az NSZK-ba. Az NDK, Csehszlovákia és Románia azonban támad bennünket, a Szu – talán azért, mert belső bajaival van elfoglalva, csak a fejét csóválja, a lengyelek nem nyilatkoznak. Náluk Szolidaritás vezette kormány alakult a LEMP részvételével. Keleten forr a világ, a Nyugat várakozik, Gorbacsovnak egyre kevesebb esélyt adnak. Ekkoriban, '89 kora őszén vittem be Lezsákhoz az MDF-be (egy fabarakk az Ó utca 8–10. alatti foghíjban) a Tovarisi adieu plakátot. Azt javasolta, „konyec” legyen agyó helyett, s azt kérte, más MDF-vezetőnek ne mutassam meg, mert megijednének a „radikalizmusától”. Neki van kerete, hogy kinyomtassa, és elég aktivistája, hogy gyorsan kiragasszák. Tényleg szinte egyetlen éjszaka alatt lepte el az országot az első széria, több ismerősöm árulta el később – köztük Jankovics Marcell –, hogy ő is az éjszakai plakátragasztók közt volt. (90-ben, a választások előtt jött ki a plakát második kiadása.) Olvasmányok: Malamud: Új élet, Fjodor Szologub: Undok örök, Esterházy: Ki szavatol a lady biztonságáért? Dobai Péter: Lavina.

Okt. 12. (csüt.) István már kétszer telefonált Kölnből. Andit holnap várjuk haza Várnából. Éva ma elutazott Szepezdre vízteleníteni, teraszt bővítetni. Tegnap itt volt Szentendreiné, vállaltam az okt. 23-i beszédet. Nem vállaltam. A politika zajlik, az MSZMP a kongresszuson MSZP-vé alakult, elnök Nyers. Grósz és Berecz nem megy át az új pártba. Az ellenzék így sem fogadja el szövetségésül az MSZP-t, elnökjelöltjét, Pozsgayt sem. A kisgazdák Habsburg Ottót akarják jelölni. Vágyálmokat kergető, érzelmes és demagóg politizálás folyik. A Szu-ban továbbra is súlyos belső nehézségek. Azerbajdzsán és Örményország között szinte hadiállapot. Az NDK-ban tüntetések. Ott járt az

államalapítás 40. évfordulóján Gorbacsov, alighanem reformokra intette őket, mert most talán már tárgyalnak a rendőrség által huligánoknak nevezett ellenzékkel. Olvasmány: Krúdy: Vörös postakocsi, Őszi utazások.

Okt. 29. (vas.) Hosszú ideje nem írtam, Rohamléptekben zajlanak a politikai változások. 23-án kikiáltották a Magyar Köztársaságot. Ideiglenesen Szűrös Mátyás az elnök. Az SZDSZ népszavazást akar arról, hogy az országgyűlési választás előtt ne legyen elnökválasztás. Egyre több elnökjelölt: Pozsgay (MSZP), Für (MDF), Kulcsár (HNF) Rác Sándor, Szűrös, Király Zoli s mások is. (...) Az NDK-ban Honeckert leváltották, egy bizonyos Krenz lett az államelnök és első titkár. Reformokat ígér, de nemigen hisznek neki. (...) 23-án Kecskeméten is tartottak nagygyűlést, Debreceni beszélt, jól, de a pesti szónoklatokhoz képest mérsékeltebben. Szabadi Sanyi itthon van, többször is volt nálunk, 23-án de. Anyukával együtt kivitt bennünket Cséparára.

Nov. 5. (vas.) Tegnap Bölcs Pista volt itt. Megbeszéltük dec. 13-i szereplését. Magnófelvételt csinált velem a Katona Társaságról, Katonáról. Ügyetlenül válaszolgattam. (...) Szocdem pártszakadás. Tüntetések az NDK-ban. Feszült viszony Csehszlovákiával a gátépítés leállítására miatt.

Nov. 12. (vas.) Kedden Szegeden voltam ÚMIL-ügyben Péter Lacinál. Tegnap itt voltak Istvánék, fárastottak, mint minden, ami eltér a megszokottól. Fordulat az NDK-ban: megnyitották a határokat az NSZK felé. Leváltották Bulgáriában is Zsivkovot. Kárpátalján megemlékezések a 44 őszén elhurcoltakról. A Szu-ban bányászsztrajk. Olvasmány: Mészöly Miklós: Volt egyszer egy Közép-Európa.

Itt írhatta volna meg, de valószínűleg nem is szóltam róla otthon, vagy legföljebb jóval később, hogy november 17-e táján a D.O.P.P.-csoport tagjaival Brnóba utaztam (Ducki, Orosz, Pinczehelyi, Pócs). Egy plakátkiállítás megnyitójára mentünk (Josef Flejšar), illetve azért, hogy a sajátunk előkészítéséről beszéljük Marta Sylvestrovával, a szép szőke kurátor lánnyal. A megnyitó a „bársonyos forradalom” kitörése miatt elmaradt. Marta egy tornaterembe terelt minket, arra kérve, rajzoljunk forradalmi plakátokat, elvégre az van, forradalom. A terveinket a helyi diákok másnapra sokszorosították, és teleragasztották velük a várost. Mi pedig tovább buszoztunk Prágába. A lassan hömpölygő magyarországi eseményekhez képest ott tényleg forradalmi hangulat volt. A vezetők közt feltűnt egy Václav Havel nevű irodalmár. Fölsimertem benne azt az ifjú dramaturgot, akit Kati Posova révén ismertünk meg, amikor Harissal és Jankoviccsal Prágában jártunk valamikor a nyolcvanas évek elején.

Nov. 28. (kedd) 26-án népszavazás. Engedve az MDF-nek, nem szavaztunk. Győzött az SZDSZ vezette koalíció: előbb parlament, aztán elnök. Pozsgayt és a reformkommunistákat mindenképp ki akarják szorítani a hatalomból. Így nem lesz sima az átmenet. A gazdasági helyzet nem javul. Már 20 milliárd dollár adósságot vallanak be. Azt hiszem, látva a pártok torzsalkodását, a külföld bizalma is megcsappan. Már egyébként sem vagyunk annyira érdekesek, fordulat volt Csehszlovákiában is. Már csak Ceauşescu tartja magát, újra főtitkárrá választották. Istvánnal interjú a Mozgó világban (11. sz.). Renkívül szakszerű, sőt filozofikus. Mintha némi ironia sütné át ezen a mondaton, apukám! Kapkodva olvasgatok: Wildner Ödön Goethe-Breviáriumát, Kósa Lászlótól A magyar néprajz tudománytörténetét, Sinkó Ervintől az Egy regény regényét; illendő volna már elolvasnom az Optimistákat is. Reggelenként 2-3 Babits-verssel indítom a napot.

Dec. 7. (csüt.) Ma van Anyuka születésnapja. Tiltakozott, hogy egyáltalán megemlékezzünk erről, de láthatóan jólesett neki, hogy felköszöntöttük, s hogy rokonoktól gratuláló lapok érkeztek.

Szegény a süketsége miatt nagyon magányos. Fölzaklatta Panni levele. Megírta neki, hogy nem szavaztunk, s Panni erre reagált persze, nektek jó volt a kommunista rendszerben. Fejes is fölhívott az elmúlt éjszakák egyikén hasonló szemrehányással.

Panni néni levelét egyedül nagymama volt képes olvasni, mi csak az összehurkolt n és u betűk oldalakon át hömpölygő folyamát láttuk. Miközben lehajtott fejjel hallgattuk a konyhai jeremiádat, szégyellni kezdtük, hogy a kezünk ügyében lévő kést csak a vajban forgatjuk, nem a legközelebbi kommunistában. Kétségtelenül sokat szenvedtek: földbirtokok elkobzása, kitelepítés, kulákprés... Más kérdés, hogy a kárpótlásul visszakapott javakra egy Amerikából hazatelepült rokon azonnal lecsapott, s a kapitalizmus nevében oly gyönyörűen kifosztotta őket, hogy hozzá képest a komcsik kiscserkészek voltak.

Az NDK-ban meg Csehszlovákiában felgyorsult a fordulat, a két német állam egyesülése lehet az a pont, ami a Szu-t megmerevíti. Anglia és Franciaország is félti ettől az európai egyensúlyt. Gorbacsov és Bush találkozott Máltán: vége a hidegháborúnak, nyilatkozták, de a fennálló erőviszonyok nem változhatnak. Ezt én úgy értem, hogy a befolyási övezetek sem. (...) 5-én ÚMIL-értekezlet. Lemondtam korszakszerkesztői tisztemről. Nem fogadták el. Majd csak lesz valahogy? De hogyan? A Sinkó-könyv, amelynek már a vége felé tartok, megdöbentő. A csalódott kommunista vádirata.

Dec. 19. (kedd) Temesváron vér folyt. Tőkés László református lelkészt lakása és a város elhagyására ítélték, hívei védőgyűrűvel vették körül a házát. Az összetűzés a rendőrökkel többezres tüntetéssé változott, bevetették a katonaságot is. Temesvárt és az egész országot lezárták. A román hírközlés hallgat. Ez már a Ceaușescu-klán bukásának kezdete? A konduktor Iránban van. (...) 13-án itt volt Bölcs Pista a Katona Társaság vendégeként. Én tettem fel neki a kérdéseket. Élvezetesen beszélt, ez most nem is nehéz, ki-ki rokonszenvvel és együttérzést kíválva sorolhatja a múlt hibáit. (...) Kemény téli napokra szinte április jött, déli szél, zápor, napsütés, 20 fok körüli meleg.

Dec. 30. (szombat) Az elmúlt tíz nap alatt Romániában megsemmisült a Ceaușescu-diktatúra. 21-én a diktátor elleni tüntetéssé változott az általa összehívott tömeggyűlés. 22-én menekülnie kellett, a hadsereg átállt a tüntetők oldalára. A Securitate egy darabig harcolt mellette, kisebb egységek mindmáig védekeznek, de a harc eldőlt, a hadsereg kezében tartja a hatalmat. (...) A diktátort és feleségét elfogták, kivégezték. Az új rendszert már világszerte elismerték, Magyarország elsőként. Segélyszállítmányok indulnak (gyógyszer, élelem, talán lőszer is). Az persze kétséges, milyen is lesz az új rendszer. Most úgy látszik, megvan a lehetőség a magyar–román kibékülésre. Tőkésben a románok a folyamat elindítóját látják. Kérdés azonban, milyen mély gyökerű mindkét népben a bizalmatlanság, a hetven év alatt fölhalmozódott gyűlölet. (...) Csehszlovákia új elnöke Václav Hável a polgári ellenzék vezérének tekintett drámaíró. Dubčeket a parlament elnökévé választották. (...) A magyarországi elégedetlenség az életszínvonalat alaposan leszállító költségvetés és a várható drágulás miatt most háttérbe szorult, mindenki a romániai híreket leste. Emiatt a pártviszályok is csökkentek, de nem felejtődtek el. Tegnap kettészakadt a Kisgazdapárt. (...) Istvánék karácsonykor itthon voltak. Ittlétük, mint mindig, öröm is volt, meg fárasztó, kimerítő zürzavar is. Neveletlen, elkényeztetett mind a két gyerek, persze az is lehet, hogy mi szoktunk már el az ilyen korú gyerekektől. Meg picí is ez a lakás az ő mozgásigényükhöz. Anyuka szegény, hiába igyekezett mindenben benne lenni, mindenről tudni, hallása megakadályozta ebben. Emiatt minduntalan megsértődött. (...) Úgy terveztem, hogy még ma teleírom ennek a füzetnek az üres lapjait, s jövőre újat kezdek. De minek? A naptár csak fikció a tagolhatatlan idő tagolására.

(A következő számban folytatom.)

Beke József

Arany János és a Bánk bán

Valaha középiskolás koromban megvettem egy fontos könyvet, ami nagyon a szívemhez nőtt: ez a *Bánk bán* szövege mellett Arany Jánosnak a drámáról írott tanulmányát, valamint a dráma szövegéhez fűzött jegyzeteit is tartalmazza. A Szépirodalmi Könyvkiadó jelentette meg 1951-ben. Szerencsés voltam, hogy ebből, tehát Arany János szavai segítségével kezdtem az ismerkedést Katona drámájával, majd ebből is tanítottan négy évtizeden keresztül. Arany János és Katona József szellemi hagyománya szerint, mellőzve a kötet végén lévő *Jegyzet* gondolatait.

A könyv a költő – sajnálatosan félbemaradt – tanulmányával kezdődik. Ha most beleolvasok Arany mondataiba, világos előttem, hogy Katona drámájához ennél tökéletesebb útmutatót ma sem találhatnék. Bár ebből lehetne ma is tanulni és tanítani!

Persze csak úgy, hogy a kötet végén nem az a *Jegyzet* lenne, ami van, hanem az, ami e könyv lényeges tartalmának, tehát Katona művének, valamint Arany tanulmányának és jegyzeteinek legelső kiadásában olvasható: Arany Lászlónak, a költő fiának *Előszava* az 1898-as kiadáshoz. Mert az a régi időtálló, ez az újabb pedig nem. Furcsa paradoxon ez: furcsa, mégis igaz: a régebbi kőbe vésní valóan maradandó, az újabb már régen elavult.

Visszatekintve: a dolgok szerencsés együttállása kellett ahhoz, hogy 1951-ben az akkori nehézkes könyvkiadási körülmények között sikerült megjelentetni a magyar irodalom két nagy alakjának, Arany Jánosnak és Katonának maradandó gondolatait.

[Talán megengedhető, ha rövid kitérőként követjük az Arany János tanulmányát és jegyzeteit is tartalmazó *Bánk bán*-kiadások sorsát. Arany László 1898-as kiadása után háromszor (1900., 1904., 1916.) jelentette meg a Franklin Kiadó a drámaszöveget Arany János tanulmányával és jegyzeteivel, szerencsére a költő fiának *Előszavával*. A következő ilyen kiadás, az 1951-es már nem tartalmazta Arany László írását, csak a fent említett és később tárgyalandó *Jegyzetet*. Ezt követően 1959-ben Romániában jelent meg hasonló kiadás, szintén Arany László írása nélkül. Később a Móra Kiadó Diákkönyvtár sorozatában megjelentetett ilyen kiadások az 1951-es kiadást követik annyiban, hogy a kötet végén adnak *Utószót*, meg abban is, hogy ezeknek sincs szerzőjük. Abban sem nagyon különböznek az 1951. évi szövegtől, hogy az olvasó diákokban sem Katona József drámája, sem Arany János tanulmánya iránt érdeklődést nem próbálnak kelteni, sőt.

Kezdődik ez a Móra Kiadó köteteiben lévő *Utószó* első négy során belül négy évszámmal, ami a diákok „kedvence”. (A továbbiakban lesz majd még három, valamint jó néhány név: Erkel, Egressy, Vörösmarty, Gyulai, Illyés, Szász, Arany László.) Ha tovább olvassák, megnyugodhatnak abban, hogy ennek a műnek már az elolvasása is alapos gond lesz, hát még a megértése! Mert az *Utószó* szerzője szerint: „A *Bánk bán* szövege még a szakértők számára is tele van(!) homályosabb részekkel, nehezen kideríthető utalásokkal”. (Vajon minél homályosabb?). A dráma iránti érdeklődést aligha keltheti föl az ilyen tárgyilagos fogalma-

zás sem: „Egyértelmű sikert soha nem arat. A színpad, a dramaturgia szakértői hol itt, hol ott vélik fölfedezni a fiatal és előzmények nélkül jött drámaköltő mesterségbeli fogyatékoságait.” (Ha már a fogyatékoságról szó esik itt, akkor érdemes beleolvasni egy másik, a Talentum Diákkönyvtár szintén a tanulóknak szánt *Bánk bán*-kiadásának *Előszavába*, ahol – névvel vállalva – Kaiser László emeltebb horizontú mondatban érinti ugyanezt a problémát: „Okkal, ok nélkül emlegetett dramaturgiai hibái – miként Shakespeare-nél – a teremtő bőkezűség el-elkalandozó figyelmetlenségére emlékeztetnek”.)

A Móra Kiadó e névtelen *Utószava* Arannyal sem kíméletes ebben a (megint nem igazán szabatos megfogalmazású) kijelentésben: „Arany János tanulmányában és jegyzeteiben olvasható megállapítások ma már néhol körülményesnek, néhol túlhaladottnak látszanak.” A következő sem megnyugtató: „Másutt viszont csaknem olyan nehéz megbirkózni velük, mint az eredeti drámaszöveggel.”]

*

Visszatérve az 1951-es kiadáshoz: nem tudható, hogy ennek a végén lévő *Jegyzet*et ki írta. Talán jellemző is arra a korra, hogy ebben a komoly szakkönyvben, mondhatni: alapműben, amely irodalmunk két nagy alkotójának gondolatait tartalmazza, lehet (mert van) egy olyan önálló, kísérő írás, amelynek szerzője ismeretlen. Hozzáteszem, hogy kifejezetten szerkesztői ügytelenség a nagy költő *jegyzeteit* tartalmazó könyv végére éppen *Jegyzet* című, ráadásul anonim írást illeszteni.

Orosz László a *Bánk bán* kritikai kiadásában felsorolja az addig, tehát 1983-ig megjelent összes *Bánk bán*-kiadást, és ennél az 1951. évinél ugyanazt a jelzést használja, mint az előző ugyanilyen tartalmú kiadásoknál: „(Bev. Arany László)”. A valóság azonban az, hogy e könyvben nincs is Bevezető, de a könyv legvégén van egy két és fél oldalnyi szöveg *Jegyzet* címmel, és ennek utolsó sora után már csak a Tartalomjegyzék. Orosz László eljárása természetesen következik abból, hogy a legelső, az 1898-ban a Ráth Mór kiadónál megjelent ilyen, tehát Arany János tanulmányát és jegyzeteit is tartalmazó drámaszöveget Arany László, a költő fia adta ki, és abban, valamint azt követően a Franklin Kiadó kiadásában valóban olvasható a tőle származó kísérő írás, mégpedig nem a szerencsétlen *Jegyzet* címszó alatt a könyv végén, hanem *Előszó* címmel a kötet elején.

Meg vagyok győződve arról, hogy Orosz László ismerte ezt az Arany fiától származó szöveget, de ugyanilyen bizonyos vagyok abban is, hogy nem olvasta emezt az említett 1951-es *Jegyzetet* (miért is olvasta volna az összes ott felsorolt 87 kiadás kísérőszövegét?), mert neki is föltűnt volna, hogy ebben a szövegben valami nincs rendben, ha szerzőjeként nagy költőnk fiára gondolunk.

E *Jegyzet* első négy bekezdése tájékoztat arról, hogy Arany János mikor, miért és hogyan foglalkozott Katona drámájával. Első mondatai szerint lehetne Arany László írása is. Ugyanis valóban annak az 1898-as kiadásban lévő *Előszónak* rövidített, néhol kevésbé egyértelműen átfogalmazott változata ez.

De ha ebben a hiszemben vagyunk, igencsak meglepődünk az ötödik bekezdés első mondatának olvastán: „Arany László 1898-ban kiadta a *Bánk bánt* Arany János jegyzeteivel és tanulmányával...” Ez ugyan igaz, de Arany László így, harmadik személyben írt volna önmagáról? Ugyan miért? Sőt itt a következő bekezdés megfogalmazása is furcsa: „Az 1898-as kiadás és annak Olcsó Könyvtár-beli lenyomata régen elfogyott...” Ha ugyanebben az évben jelent meg ez a kiadás, hogy kerül e mondatba a „régen” kifejezés? Gondoljuk csak meg: Arany László ugyanez év augusztus elsején elhunyt! Mégis ő – mint az idézett szavak írója – tudhatná, hogy az Olcsó Könyvtár sorozatban új lenyomat is megjelent? Persze jóval később valóban megjelent, nem is egy, hanem három is. De ezt csak az tudhatta, aki sokkal később, például 1951-ben írt *Jegyzet*et!

A továbbiak ugyancsak arra utalnak, hogy ez a szöveg semmiképpen nem születhetett 1898-ban, és nem is Arany fiának tollából: „Van azonban ennek az új kiadásnak fontosabb feladata is. Ha csak Arany műveinek kiegészítése indokolná, akkor várhattunk volna vele a készülő kritikai kiadásig.” Arany László aligha tudhatott 1898-ban Katona műveinek, vagy akár csak a *Bánk bán*nak „készülő kritikai kiadásáról”, ami csaknem egy évszázad múlva, 1983-ban jelent meg Orosz László kitűnő műveként. Viszont úgy látszik, hogy az, aki a szóban forgó *Jegyzetet* 1951-ben írta, talán tudott arról, hogy előbb-utóbb elkészül majd Katona fő művének kritikai kiadása.

Egyébként a kritikai kiadásban lévő felsorolás szerint a most tárgyalt 1951-es *Bánk bán* kiadás éppen az ötvenedik már az első, az 1820/21-es megjelenés után. Ebből az ötvenből a pontos kimutatás szerint négy ugyan már tartalmazta Arany János tanulmányát és jegyzeteit is, de a legutolsó ilyen valóban elég „régén” jelent meg: 1916-ban, tehát indokolt volt 35 év után, 1951-ben ismét kiadni.

Kérdés marad tehát, mert valószínűleg ki sem deríthető ma már, hogy ki írta ennek az 1951-es *Bánk bán*-kiadásnak a *Jegyzetét*. Ebből az akkori viszonyok között nem olcsó (9 forint árú) könyvből csak ennyi derül ki: „Felelős kiadó a Szépirodalmi Könyvkiadó igazgatója, a szerkesztésért felel: Szász Imre, műszaki felelős: Illés Endre.” Természetes, hogy az itt említett két neves irodalmár közül bármelyikük írhatta 1951-ben a könyv e *Jegyzetét*, de azt sem lehet kizárni, hogy olyan valaki más a szerző, akinek neve akkor éppen nem volt „szalonképes”. Persze az, aki végigélte ezt a kort, arra is gondolhat, hogy az illető szándékosan titkolta el a nevét, tudva, hogy amit és amilyen indoklással itt Arany János véleményének bár enyhe, de mégiscsak elmarasztalásáról ír (vagy írnia kell), az aligha válik dicsőségére.

Persze a Kiadó szerkesztőjének munkáját sem magasra minősíti az a tény, hogy ezt az Arany László szövegéből átformált, összeollózott, majd Arany Jánost aktuális bírálattal itt-ott meglegyintő írást nem olvasta át, illetve ha átolvasta, jóváhagyta és a névtelenséget is elfogadta.

Akárki volt is a jegyzetíró, bátran támaszkodott az 1898-ban Arany László által írott *Előszóra*, melyet a költő fia Katona Józsefnek és művének mostoha sorsával, el nem ismertségével kezd. Nagy költőnk fia ugyanis mély együttérzéssel ír a meg nem értett szerzőről, akit itt ő is, ugyanúgy, mint édesapja, a *költő* névvel illet:

„Közönségesen ismeretes tény, hogy Katona József *Bánk bánja* csak sokára nyerte meg azt az elismerést, amiben ma általánosan részesül. A pályázaton, amelyre eredetileg készült (1814), észre sem vették, az irodalomban, mikor első kiadása megjelent (1821), ügyet sem vetettek rá, színpadra vinni a censor nem engedte; így hát annak a költőnek, aki a magyar írók között a drámaírásra talán mind ez ideig legjobban rá volt teremve, azzal az érzéssel kellett az életét befejeznie (1830), hogy nagy gonddal és szeretettel alkotott műve, melynek pedig az értékét öntudatosan ismerte, nyomtalanul fog hazájában elhangzani.”

Az 1951-es kiadás *Jegyzetének* írója első mondataiban követi is Arany László gondolatmenetét: hangsúlyozza Katona művének nehézkesen induló elismertségét, majd kiemeli, hogy Arany János már fiatalon felismerte a dráma értékeit. Apró dolog, de zavaró pontatlanság e *Jegyzetben* az ilyen megfogalmazás: [Arany János] „Színészkedésének idejéből jegyzi fel ezt is önéletrajzában: ...különös, hogy egy bizalmas körben (1936) *Bánk bán*t elébe tevém *Stibor*-nak, miért illően ki is nevettem.”

Az ugyan valószínű, hogy Arany Katona drámájával már színészkedése idején találkozhatott, de Arany László másképpen fogalmaz apjának e visszaemlékezéséről: „Arany azt írja egyik levelében Gyulai Pálnak, hogy ő mint szalontai kis tanító (1836), elég vakmerő volt *Bánkot* Kisfaludy akkor ünnepelt drámájának, *Stibor vajdájának* elébe tenni, amiért illendően ki is nevettek.”

Ha megnézzük, ezt olvashatjuk Arany János Gyulainak szóló említett levélben: „Shakespeare német fordításait ekkor forgattam először –, s különös, hogy egy bizalmas körben (1836) *Bánk bánt* elébe tevém *Stibornak*, miért illően ki is nevettettem.” Ez a mondat az életrajznak szánt levélrészletben már a színészskaland utáni időszakról szóló események leírása között van, tehát inkább úgy értendő, ahogyan fia szövegéből is kiderül: akkori eseményt rögzít, amikor már visszatért a szüleihez Nagyszalontára, és ott tanítói állást kapott.

Mindenképpen fontos adat ez arra, hogy Arany már 19 évesen német nyelven Shakespeare drámáit olvasta.

Persze az sem zárható ki, hogy Aranyt már valóban debreceni színészként is kinevették a fentebbi véleményéért, mert a kritikai kiadásban azt találjuk, hogy 1836. október 16-án Debrecenben játszották a *Bánk bánt*, és néhány hónappal azelőtt tagja volt a társulatnak Arany János is, aki talán épp ekkor olvasta a drámát „a színészek körében, tőlük kinevetve állította, hogy jobb dráma, mint Kisfaludy *Stibor vajdája*.”

Mindkét írásban, az 1898-a *Bevezetőben* és az 1951-es *Jegyzetben* szó esik arról, hogy Arany János azért is foglalkozott igen komolyan Katona drámájával, mert akadémiakussá választása idején ebből szándékozott székfoglaló előadást írni. (Erről később bővebben lesz szó.)

Ezután a két írás párhuzama megszűnik, gondolatmenetük eltérő irányba fordul. Arany László így ír apja jegyzeteiről: „Ezek a jegyzetek csak a saját emlékeztetése céljából készültek ugyan, ennél fogva alig elégíthetik ki az olyan olvasót, aki *Bánkot* először veszi a kezébe, a commentártól azt várja, hogy a gondolkozás fáradságától is kímélje meg, mégis úgy véltük, kár volna, ha végképen veszendőbe mennének. Mert kiegészítik Arany tanulmányának elkészült részeit, viszont pedig a tanulmány elegendő világot vet e magokban véve szükségzavú jegyzetekre. Voltaképpen csak a kettő együttvéve nyújt képet arról, miként fogta fel Arany Katona drámáját; milyen nagyra tartotta, milyen behatóan foglalkozott vele. Nemcsak amaz értekezés készítésekor, hanem azelőtt is, azóta is. Egy ízben angolra is kezdte fordítani, de talán csak játékból, s egy-két jelenetnél nem is vitte tovább.” Mikor pedig tanulmányát húsz évi hevertetés után... kiadta (1879), újra átlapozva a tragédiát, ezt a megjegyzést tette róla: „Különös teremtő tehetség volt ezé a Katonáé; bámulatos, hogy tudta a szenvedélyeknek olyan megragadó kifejezéseit olyan gondos beosztással elrendezni, hogy tudott annyit számíttással – költeni!”

*

Nézzük most tovább az 1951. évi kiadás ismeretlen szerzőjének gondolatait (*dőlt betűkkel*). Rámutat arra, hogy Arany jegyzetei „a *Bánk bán* mélyebb megértését is szolgálják, és arra is példát mutatnak, hogy milyen gondosan kellene tanulmányoznunk irodalmunknak minden klasszikus alkotását”. Továbbá figyelmeztet: „Nem tárgyi felvilágosítást adnak, hanem az egyes részletek szerepét vizsgálják az egész mű összefüggésében.” Kiemeli, hogy „azért hasznos ennek a megismerése, mert nyomon követhetjük Arany műhelymunkáját...”

Az általános megjegyzések után fokozatosan, szinte észrevétlenül megjelenik az ismeretlen szerző új *Jegyzet* keletkezése idején aktuális, szinte kötelező hibakereső, bíráló hangneme. Ez igen fúrfangosan kezdődik: azzal, hogy először Arany bírálja Katonát: „Arany nemcsak megérteni igyekszik a drámát, hanem bírálja is. A drámai szerkesztés hálózatából néhol hiányzik egy szál. (Ezt nem tudjuk meg.) A kifejezéseket helyenként nem tartja odaillőnek...” (Erről alább még lesz szó.)

Néhány sorral odébb már a jegyzetíró bírálja Aranyt, de megint finoman kezdve: „Ezek az észrevételek legnagyobb részét helyesek, néhol azonban Arany egyéni ízlését tükrözik és Katona megértéséhez nem visznek közelebb.” (Ugyan ki másnak az ízlését kellene tükrözniük? A jegyzetíró maga is ezt írja egy másik helyen: „Arany János jegyzetei magánhasználatra készültek...”)

Bizonyítékul arra, hogy Arany jegyzetei egyéni, nem pedig valami helyesebb(?) kollektív szemléletet tükröznek, a IV. felvonásból idézi itt a *Jegyzet* írója azokat a kemény szavakat, amelyekkel a meggyalázott Melinda kitör Gertrudis ellen:

*„Koronák bemocskolója, aki meg-
Loptad királyi férjedet – kitépted
Kezéből a jobbágyi szíveket.
Áruba tetted a törvényt – nyomád a
Nyomorúltakat...”*

Arany ezt jegyzi meg ezen a helyen: *„E pár sor helyén van-e itt? Alig.”*

A jegyzetíró Aranynek e megjegyzéséből erre az igen messzire menő következtetésre jut: [Arany] *„Tehát nem tartja valószínűnek, hogy a megtébolyult Melinda ilyen tudatos jellemzését adhassa Gertrud uralmának. Katonának pedig nyiloán oka volt rá, hogy Melindát se hagyja meg a személyes szerencsétlenség fokán, hanem Bánkkal együtt nála is megmutassa a kapcsolatot az egész nép szerencsétlenségével.”* (Tudni kell ehhez, hogy a *Jegyzet* írása idején központi probléma, illetve téma volt a nép elnyomtatása az uralkodó osztály által.)

Csakhogy itt a jegyzetíró finoman szólva „csúsztat” azáltal, hogy Melinda itteni szövegéből csak a „...nyomád a / Nyomorúltakat”-ig idéz. Pedig Melinda kitörésének itt még nincs vége. Ha tovább is megnézzük Melinda szavait, egyáltalán nem biztos, hogy Arany helytelenítő megjegyzése a gondolatra, tehát az elnyomott néppel való együttérzésre vonatkozik. Sőt Arany ismeretében szinte bizonyos, hogy kifogása inkább a további szavak élességére, a királyi udvarbeli helyszínhez (és talán a korabeli színpadi beszédhez) sem igazán illő voltára értendő. Ugyanis Melinda sírva fakadva így folytatja:

*„...mártírrá tetted az
Erkölcöt és testvéri indulatból
Egy szennytelen nyoszolyának eltörése
Végett, királyházban bordélyt nyitottál.”*

De úgy látszik, mindez még csak enyhe hibája Arany János egyéni szemléletmódjának. A következő bekezdésben már komolyabbra fordul a jegyzetíró bírálata, amikor is rámutat Arany „korlátjára”:

„Arany Bánk bán magyarázatának van egy fontos korlátja: a békétleneket lecsendesítő Bánkot nagyon nagyra tartja.” Ezt írja róla [Arany]: *„A jelenet, midőn Bánk a békétleneket s magát is a vad Peturt is engedelmességre hajtja, Bánk jellemét a legszebb világításban mutatja fel.”*

A *Jegyzet* írója szerint *„Az elemzés többi része kezdettől fogva világosan megindokolja Gertrud bűnösségét, Bánk tettének jogosságát, itt azonban mintha megtorpanna, a kettőjük közötti ellentétet kibékíthetőnek mutatná.*

Arany 1856-ban és 57-ben írta meg verseit Ferenc József ellen: a Szondi két apródját, a Walesi bárdokat (sic!). Nyilvánvaló, hogy a Bánk bán tanulmányozása sem tisztán irodalmi érdeklődés volt nála, hanem a véres zsarnok elleni gyűlölet is vezette. A Bánk bánnak ezt a vonalát azonban mégsem fejtí ki következetesen és az elemzés elkészült fejezeteiből is hiányzik a szentszövetségi reakció jellemzése, a Bánk bánnak ehhez a korhoz való viszonyítása.” [A ballada címe helyesen: *A walesi bárdok.*]

Az vitathatatlan, hogy az említett két ballada éle merre irányul, de hogy éppen a Bánk bánnal való foglalkozásához mennyiben járult hozzá a „véres zsarnok elleni gyűlölet”, azt nem tudhatjuk. Feltételezni lehet, de kizárni is, bizonyítani is nehéz lenne. Már csak azért is, mert kétségtelen – láttuk előbb –, hogy Arany érdeklődését a dráma már jóval a sza-

badságharc leverése előtt, 1836-ban fölkelte. És ha már a *Bánk bán*nal való későbbi folyamatos foglalkozás okait kutatjuk, akkor kettőt biztosan megnevezhetünk: egyik az, hogy tanítás közben fölhasználta Katona szövegét, a másik az, hogy a Shakespeare-drámák fordítása közben némi stilisztikai hasonlóságokat tapasztalt a nagy angol és Katona drámái nyelve között, ezért próbálta egy-két kifejezését angolra fordítani. Látjuk is majd alább, hogy Arany maga azt írja: a Shakespeare-fordítás „vezeti” a *Bánk bán*ra.

Bizony, akár hiba, akár erény, ezt alighanem el kell fogadni: Arany emberi és művészi alkatából természetesen következik az, hogy a lázadás élességét csillapítani igyekvő Bánk jellemét „nagyon nagyra tartja”. És tegyük hozzá: ha a második felvonás e második jelenete (egyben az egész dráma egyik leghosszabb egybefüggő jelenete: Bánk vitája Peturral, ami összelelkendezésükkel végződik) a színpadon jól sikerül, akkor ez az egész előadás egyik csúcspontja lehet!

Az persze cáfolhatatlan tény, hogy a „szentszövetségi reakció jellemzése” mindenestül hiányzik Arany csonkán is nagyszerű tanulmányából. Csak az a kérdés: kinek hiányzik. Ha Katonának nem hiányzott, úgy látszik, Aranynak sem. (A „Szent Szövetség” kifejezés sem verseiben, sem kiterjedt egész levelezésében egyáltalán nem fordul elő, prózai műveiben és fordításaiban sem valószínű.)

A jegyzetíró utolsó mondataiból aztán mégis mintha megbocsátó, elnéző hangnem csengene ki: *Nem teljes tehát a tanulmány, nem is mindenben következetes. De így is nagy kincse irodalmunknak, Aranyt is és a Bánk bánt is jobban megismerhetjük belőle.*

Am ha föl vesszük a hibakereső szemüvegünket: a jegyzetíró egyik előbb idézett félmondatával nem egyezik e befejező mondat „a *Bánk bánt is jobban megismerhetjük*” kijelentése. Amaz ugyanis így szól: „Ezek az észrevételek... néhol azonban... Katona megértéséhez nem visznek közelebb.”

*

Arany tanulmánya valóban nem teljes, de nem azért, amiért az említett *Jegyzet* írója elmarasztalja, hanem azért, mert hiszen a költő félben hagyta, amikor kiderült, hogy két barátja szintén Katona művéről szóló írásművet készít akadémiai székfoglaló előadásként. Jellemző Arany szerénységére, hogy bár Szász Károly nála tizenkét évvel fiatalabb (és jóformán csak fordításai vannak még ekkor), Gyulai Pál is kilenccel ifjabb, Arany mégis lemond a témáról. Nagy kár, hogy később sem fejezi be, akadémiai székfoglalóként majd a *Zrínyi és Tasso* című tanulmányát készíti el.

Az itt említett három személy levelezéséből nyomon követhetjük a *Bánk bán*-téma ügyét, ami valójában nemcsak Arany tanulmányának keletkezési körülményeit tisztázza, hanem ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy Katona drámája – ha megkésve is – az ismeretlenség mélyéből (1821) egyszer csak az irodalmi érdeklődés felszínére bukkant, hiszen kétségtelen, hogy a korabeli irodalmi élet három igen komoly alakja „vetélkedik” érte (1858), hogy az Akadémia tagságának színe előtt méltathassa.

Az „ügy” első mozzanata ez: 1858. december 15-én (este!) írott levelében Toldy Ferenc, a Magyar Tudós Társaság titkára jó híreket közöl Arannyal: műve pénzjutalmat nyert és őt az Akadémia tagjává választották. Érdemes Toldy rövid levelébe belepillantani, hogyan is történt ez, mert az ilyen „kettős” választás nem mindennapi esemény volt: „Igen tisztelt Barátom! A ma délelőtti ülésben *Toldi estéje* Marczibányi jutalmat nyert (50 arany); az estveliben pedig kegyed az akadémia levelező, s fél órával utóbb rendes tagjává választott.”

Szinte hihetetlen, de Aranyra jellemző: több mint két hónapig töpreng azon, hogy elfogadja-e! Csak 1859. február 23-án ír Toldynak kétségeiről: „...eddig összes írói működésem ily polc elfogadására nem jogosít, s csak jövő munkásságom reményében volna szabad elfoglalnom a helyet, hol előttem egy Vörösmarty ült. De épen e jövő munkásság

az, mely felől, amint most érzem magamat, kétségbe vagyok esve. S ennek tudata már-már lemondásra bír; de végre győzött a meggondolás... hogy rossz akarat ily lépésben demonstrációt látna a kinevező hatalom, sőt talán maga az akadémia ellen." A továbbiakban arra céloz Molière egyik vígjátéka címével, hogy ő afféle „botcsinálta” akadémikus lesz, és iskolai elfoglaltságai miatt talán el sem készülhet időre a székfoglaló előadással.

E levélben arra kéri Toldyt, hogy küldje meg neki azt a német novellát, amelyet Katona a *Bánk bán* legelső kiadásának előszavában említ a téma forrásaként. A kért német írást Toldynak nem sikerül megszereznie, de válaszlevelének e két mondatát érdemes idézni: „Örvendek, hogy kétkedéseit a rendes tagságra nézve legyőzte. [...] Pünkösdkor, ha isten éltet, látni fogom Kőrösön, s különösen Kecskeméten [Horváth] Döménél együtt leszünk többen...”

Egy hónap sem telik el, amikor Aranyhoz levél érkezik Szász Károlytól, aki előbb tanártársa volt Nagykovácsán, de ekkor már Kunszentmiklóson működik: „Édes Jánosom! Az akadémiában május 2-án akarom székfoglaló felolvasásomat tartani s annak tárgyául *Bánk bán*-t választottam.” Egyben kéri Arany írásos följegyzéseit a drámáról, ugyanis sógorát Arany tanította Nagykovácsán, tőle tudja, hogy a költő Katona drámájáról előadásokat tartott diákjainak.

Kettejük baráti viszonyára jellemző Arany azonnali válaszában e részlete: „E szerint nagy bajban vagyunk... mert a Shakespeare-fordítás engem is a *Bánk bán*-ra vezetett, már napokat dolgoztam rajta... E dolgozatok, ha most félbe szakadnak, egészen hiába történtek... szóval oly dolgok, melyeknek rajtam kívül más nem veheti hasznát. [...] Ha tehát megmaradsz szándékodnál, akkor én ezeket kénytelen leszek tűzbe vágni, mert veled futtatni [értsd: versenyezni] nem akarok, sem téged lassú tollammal megelőzni reményem nincs, [...] ...igaz, hogy én, mikor a drámáról beszélek, szoktam a *Bánk bán*-ból... felolvasni, leginkább azért, hogy a drámai *nyelv* erejéről fogalmat adjak... [...] Tégy tehát, amint jónak látod...” Ekkor közli Szásszal azt is, hogy Gyulai Pál szintén Katonával és drámájával foglalkozik.

Válaszlevelében Szász Károly lemondott a *Bánk bán*-témáról. Végül csak Gyulai Pál készítette el akadémiai székfoglalóként 1860-ban „Katona József és Bánk bánja” című nagydolgozatát, amelyben az Akadémia tagjai előtt először jelölte ki Katonának és drámájának méltó helyét irodalmunkban: ebben kifejezi „mély meggyőződését”, hogy „*Bánk bán* legjobb tragédiánk”.

*

Az, hogy Arany János félbemaradt tanulmánya mennyiségben körülbelül feleannyi e tárgyalt könyv lapjain, mint maga a dráma szövege, azt jelentheti, hogy ha a költő befejezte volna tanulmányát, írása megközelíthette volna terjedelemben Katona drámáját. Mondhatni: ez már önmagában bizonyítja, hogy Arany, aki ekkor már alaposan megismerkedett Shakespeare némely művével, tökéletesen egyetértett Gyulai Pál főntebbi véleményével. Maga ugyan nem írt igazi drámát, de némelyik balladája bőségesen bizonyítja drámaépítési érzékét, dramaturgiai tehetségét. Erre mutathat az is, hogy fordítóként nem a versek, nem a regények felé fordult, hanem az ilyen szempontból többszörösen nehéz drámai művek irányába.

Amikor Katona művét alaposan végigvizsgálja tanulmányában, lépten-nyomon olyan megjegyzései vannak, amelyek nemcsak a cselekmény menetére, nemcsak a szövegrészek összefüggéseire, nemcsak a szereplők érzelmi állapotára, hanem a látványra is vonatkoznak.

Egyébként, ha Katona József drámájának eredeti, úgynevezett színi utasításaira gondolunk, ott is az érezhető, hogy a szerző hol nézőként lát, hol színészként cselekszik, hol rendezőként irányít megjegyzéseiben. Az is közös bennük, hogy Katona is, Arany is tiltani, féken tartani igyekeznek a színészeket a korabeli színjátszásban gyakran előforduló

túlzásos, hatás kereső megnyilvánulások használatától. Bánk jellemzésének egyik részletében figyelmeztetésül ezt írja Arany: „Csak az kell, hogy az előadó színész hadonászva jöjjön kardjával, s Bánk Falstaff-szabású vitézzé törpül, kiben a merészség csak az ellenfél távozásával vet lobbot.”

Különösen szükség van a különböző célú jegyzetekre a drámának abban a jelenet sorában, amelynek kulcsszerepe van az egész további cselekményben: a második felvonás negyedik jelenetétől a tizennegyedikig. Ezekben a jelenetekben a főbb szereplők mind meg-megjelennek, Bánk pedig hol elbújva hallgatózik, leskelődik, hol előjön rejtekéből. Az olvasót a figyelmetlen olvasás itt könnyen vakvágányra viheti. Színházi előadásban a nézőtől is nagy figyelmet kívánnak ezek a mozzanatok, mert ha nem pontosan követi a látványt, nem tudhatja, hogy Bánk éppen látja vagy hallja-e azt, ami a színpadon történik. Ugyanis annak a későbbiek során nagy, szinte döntő jelentősége lesz, hogy Bánk éppen azt nem tudhatja, ami nagyon fontos Melinda „bűnössége vagy büntelensége” kérdésében: hogy „elbukásában” szerepe van a poroknak, amelyeket Biberach úgy ad át Ottónak, hogy Bánk ne vehesse észre: Gertrudisnak altatót, Melindának hevítőt. Mert az itt színen lévők közül csak Biberach tudja, hogy Bánk egész idő alatt titokban hallgatózik, és Biberach azt is tudja, hova nem láthat Bánk a rejtekéből.

Ehhez a részhez Arany eligazításokat ad az olvasónak ilyen jegyzeteivel: „Bánk hallja ezt”, illetve más helyen ennek tagadó formájával. A dráma e részéhez éppen tíz jelenet tartozik, gondolhatjuk, hogy a színházi rendezőnek is sok gondot okozó, igen bonyolult cselekmény Aranyt is gyakori megjegyzésekre kényszeríti: ehhez a részhez több mint 70 lapalji jegyzet tartozik.

Hogy Katona drámájának ezek a jelenetei valóban okozhatnak félreértést nemcsak az olvasó, hanem a néző számára is, annak bizonyossága lehet Vörösmarty Mihály esete, amit Arany a darabról írt tanulmányában is megemlít.

Tudni kell, hogy a költő e tanulmánya befejezetlen ugyan, de megírt részei, különösen a „Bánk jelleme”, valamint a „Gertrud jelleme” című fejezetek igazán mélyen szántóak (e könyvben az előbbi több mint 20 oldal, az utóbbi 15), és megállapításait Arany gyakran idézetekkel is alátámasztja. Bánk jellemének tárgyalása közben alaposan elemzi a főhős lelkiállapotát, különösen részletezi érzelmeit és indulatos mozgását éppen a fent említett hosszú jelenetsorban, amikor Bánk titokban figyel az előtte zajló történéseket.

Érdeemes beleolvasni Arany elemzésébe: [Bánk] „Azon percben érkezik, midőn Ottó Melindának lecsüngő keze után hajol, s azt hosszasan homlokához nyomja” [ez Katona utasítása!] „Bánk látja ezt, s tenyerét e kiáltással tapasztja szemére: „Oh véghetetlen szent könyörületesség!” [Katona utasítása: erős muzsika; Bánk megijedve szédeleg ki, vissza az ajtón] – az „erős muzsika” a vendégek oszlását jelenti; de miért ijed meg Bánk? Azért, mert a vendégek által fölsimertetik? Az utasítás szavaiból majdnem azt lehetne következtetni. Midőn e darab 1839-ben a pesti színpadon először adatott, a közönség... oly kevéssé fogta fel Bánknak e jelenetét, hogy Vörösmarty ezt jegyzi meg... bírálatában: „kihagyatni kívánnók azt, midőn Bánk bán együtt találja Melindával Ottót (ha egyébiránt ezen megjelenés nem a színész *tévedése* volt) s ahelyett, hogy (mint valószínű) megrohanja, visszamegyen.” És visszamegy azért, hogy az oszló vendégek által föl ne ismertessék? Nagy hiba volna, kétségkívül. Azonban Katona e hibát nem követte el. Külső és benső ok harcol, hogy lehetetlen így érteni. Külsőnek elég az, hogy Bánk zugajtaján egy vendég sem fog távozni... hisz maga is azért választotta titkos bejárónak. De miért is félne... legföljebb megtudnák, hogy itthon van. De a benső okot is jelenti a szerző e szóval: *visszaszédeleg*. Nem a fölfedeztetés miatti ijedség veri őt annyira le: hanem az, amit látott. Az „erős muzsika”... Bánknak... kábító külhatás, mely társul szegődik benső levertségéhez, azon villámcsapáshoz, mely a látott jelenetre lesujtotta. S éppen ez magyarázza meg, miért nem

rohan e percben a csábítóra, – nincs annyira magánál, hogy azt tehesse; előbb össze kell szednie magát. Bánk „visszaszédeleg” hát a kis ajtón; el azonban nem megy. Elmennie: lélekteni képtelenség lenne. [...] Ottó szerelemvallását: talán nem is hallotta; vagy ha igen, várja Melinda feleletét. Hisz mi van inkább érdekében, mint megtudni, vajon Melinda igazán hűtlen-e. A hölgy válasza: „Bánk, emlékezem szavadra..., s ami erre következik, megnyugtató Bánkra nézve.”

*

Arany a dráma szövegéhez fűzött jegyzeteit számozással látja el. A szöveg valamely szavánál lévő szám a lap alján ismétlődik, ott található a költő oda tartozó megjegyzése. A jegyzetek számozása az elsőtől az utolsóig, a 462.-ig folyamatos. Az 1-es számú a dráma legelső szavát, a régies: „ELŐ-VERSENGÉS” kifejezést magyarázza: „Prológ”. Arany itt rögtön segíti az olvasót azzal is, hogy odaírja: „Történik ugyanaz nap, mint az I. felvonás. Vö. (= Vesd össze) a 4., 6., és 8. sz. jegyzettel jelölt helyeket.” Majd a 8. jegyzet visszaul az elsőre: „Történik ugyanott, hol a prológ és ugyanaznap.” A legutolsó jegyzet érdekessége, hogy nem is szövegre, hanem moddulatra, látványra vonatkozik: ugyanis ott Katona utasítása szerint Endre király Gertrudis koporsójához „fel akar sietni... de eleibe akadván a lépcsőkön álló gyermekei, azokhoz, általölelve letérdepel”. Arany jegyzete a jelenet eszmei értelmére vonatkozik: „Engesztelés.”

Például a dráma szövegében ennek a kérdésnek az ŐK szavánál van a 30-as szám: „S ugyan továbbra láttak ők,30 / Mint a szerelmes?” A 30-as jegyzet lent a lap alján ennyi: „T. i. [= tudniillik] Petur és társai.” Ezek a megjegyzések az olvasót eligazítják, esetleg figyelmeztetik olyan összefüggésre, ami az ezt megelőző vagy később előforduló szövegrésszel együtt világosodhat meg. Olyan jegyzet is van, amely kérdés, például Aranyak ez a kérdése igazában a szerzőhöz szól: „E két sor rímel. Szándékosan-e?” [Hiszen a dráma időmértékes verselésű, rímtelen.] Olyan is akad, amelyik igazából bírálat: e mondat utolsó szavánál 13-as szám van: „Ember, belőled a rossz lélek ordít13”. Lent a 13-as számnál ez olvasható: „Nem túl heves?” Látunk olyan példát is, amelyben eltér Katona és Arany véleménye a színi utasításban, ugyanis a drámaszövegben ez áll: „magát mellénél rázza”. Itt Arany jegyzete: „Túlzás”.

A 177. számú jegyzet Katona elmaradt színi utasításának pótlására szolgál. Ugyanis Biberach Bánkhoz szóló szavai folyamatában egyszer csak megjelenik az „Ispán uram” megszólítás, ekkor Arany figyelmezteti az olvasót jegyzetével, hogy innen kezdve nem Bánkhoz, hanem a mellette álló „Peturhoz szól”.

Olyan jegyzet is van, amely tulajdonképpen Katona nyelvtani botlásának helyesbítése, mert a drámaszövegben ez áll: „Fülöp király ölettetése végett54”; lent a jegyzetben pedig: „54miatt”. Igaza van Aranyak, mert a „végett” célra vonatkozik, a mondatban az okra utaló „miatt” névutó volna helyes. De Katona mentségére szolgálhat esetleg egyrészt az, hogy a nézők többsége ezt a grammatikai vétséget aligha veszi észre; másrészt az, hogy ez a szó: „végett” a drámát általában jellemző jambikus lejtés tekintetében jól a helyén van, ám az Arany javasolta „miatt” megzavarná a sor időmértékes lejtését.

*

Katona művében természetesen benne maradt véglegesen az említett „végett” kifejezés, hiszen Arany változtatási javaslata több évtizedet késett. Eljátszhatunk a gondolattal, mi lett volna az eredménye annak, ha a két alkotó egy korban él, s Arany úgy tudott volna együttműködni Katonával, beleszólni a dráma végső formájába, ahogyan történt ez *Az ember tragédiája* esetében Madáchcsal. De ez csak játék az idővel és a gondolattal.

De az nem játék, hanem valóság, ami megtörtént Katona drámája szövegének némely szavaival: az idők folyamán az újabb kiadásokban csak úgy egyszerűen megváltoztak. Arany verskiadásaiiban is bőven vannak eltérések, a *Bánk bán* kiadásait sem kímélte a

„nyomda ördöge”, ami bele-belenyúl itt-ott a szövegbe, persze a kéz mindig valakié, aki vagy valamilyen céllal vagy csak figyelmetlenségéből változtat.

Orosz László, aki az eredeti kiadás után 163 évvel, óriási munkával helyrehozta a hibákat, megállapította a dráma tudományos kritikát is kiálló szövegét, így ír arról a kiadásról, amely a szerző kiadását 20 évvel később, elsőként követte: „Mai fogalmak szerint átdolgozott kiadásnak nevezhetjük [... a kiadó a szerző halála után 10 évvel] nyelvileg erősen átformálta, az 1840-es évek irodalmi nyelvéhez közelítette Katona szövegét...” E második kiadást azóta sok követte, talán száz is lehet a kiadások száma, hiszen 1983-ban már 87 volt.

*

Ha most egy nagy időugrással az eddig tárgyalt 1951-es kiadást nézzük, ebben is vannak hibák. Egyet még diákkoromban észrevettem, mert a Tiborc panaszát természetesen meg kellett tanulnunk, és a tankönyvben lévő drámarészletben az egyik szó nem egyezett az én könyvemben lévővel: „nekünk feleség s porontyainkat kell befogni, ha veszni ÉPPEN nem kívánkozunk” – ez volt a könyvben, a tankönyvi részletben pedig így, helyesen: „ha veszni ÉHEN nem kívánkozunk”. Talán 1951-ben diktálás után szedték a szöveget, és a szedő félrehallotta? Előfordulhat.

Ehhez hasonló, szinte „bocsánatos” szótévesztés egy másik is: ott, ahol Bánk arról beszél, hogy a Melindát elcsábító Ottót ő majd nyilvánosan akarja megvádolni: „*a királyhoz – a császárhoz a / Pápához elmegyek...*”, tehát világgá akarja kiáltani Ottó bűnét, ott Biberach, aki jártasabb a nagy emberek vétkeinek eltussolása ügyében, lehúti Bánkot: az ilyen vádlót, mielőtt szólhatna „titokba szoktuk ám eloltani”. De az én könyvemben „szoktuk” helyett „szokták” áll.

Ez a két hiba persze semmi, alig vehető észre. De van más tévedés is, olyan, ami voltaképpen egyetlen betű fölcserélése csupán, de mégsem lehet kizárni, hogy Arany Jánost is tévútra vezethette. Ugyanebben a jelenetben, néhány sorral előbb ezeket olvashatjuk:

*...tán nem tudod,
hogy Csóka Csóka társának szemét
ki nem kaparja? mert ám mint sem oly
nagyot bakázzon a Bíbor, bizonynyal
előbb feláldoznak tíz Bánkot is.”*

Biberach mondja ezt Bánknak, figyelmeztetésül: a „bíborban született”, tehát királyi vérből származó Ottó más elbírálás alá esik a császárok, királyok szemében, mint egy Bánk bán!

De mi az a „nagyot bakázzon”? A *bakáz* a tájszótárak szerint ennyit jelent: *bukik, buk-fencezik*. Bizonyos, hogy Katona ismerte, és művében nem konkrét, hanem átvitt értelemben használja: *lebukik, hatalmát elveszti*. De magát a szót is, jelentését is kevesen ismerték és ismerik. Nem ismerte Arany János sem, ezért az ehhez a részhez fűzött jegyzete azt mutatja, hogy talán ő is találkozhatott – debreceni színészként? – a *Bánk bán*nak olyan szövegével, ahol a *bakázzon* helyett *bokázzon* állt. Esetleg az is lehet, hogy bár Arany az első, 1821-es kiadást használta, amiben *bakázzon* van, de mivel a tájszót nem ismerte, sajtóhibának gondolta a *bokázzon* helyett. Mindenesetre a fenti idézetnek a *Bíbor* szavához Arany a 181. számú jegyzetben ezt írja: „T. i. hogy neked elégtételt adjon.” Tehát: Ottó Bánknak elégtételt adjon. Az elégtétel a boka összeütésével, esetleg fejbiccentéssel történő tiszteletadás, ahogyan az *A Magyar Nyelv Értelmező Szótár*ában is olvasható: „bokáját összeütve udvariasan tiszteleg valaki előtt”.

Feltételezni is képtelenség, hogy Arany ilyesmire gondolt volna: Melinda meggyalázásáért Ottó bokacsattogatva, tisztelettel elnézést kér Bánktól, ezzel a csábító elégtételt ad

felesége meggyalázásáért a férjnek, aki ezt elfogadja, és „boldogan élnek, míg meg nem halnak” – mint a mesében.

Hogy ez mennyire elképzelhetetlen (nemcsak Katona József!), hanem Arany János számára is, az nem feltételezés csupán, hanem tény. Ugyanis Arany még egyszer foglalkozik Bánk bán történetével. Mégpedig a legfontosabb, ami előtte szent dolog: a *költészet* és a *valóság* viszonyát boncolgató versében, a „Vojtina Ars poétikájá”-ban, ahol a Bánk bán-téma éppenséggel bizonyító erejű példaként szerepel:

*Talán nem való, hogy ez s ez úgy esett,
Tán ráfogás a felhozott eset:
Mátyás király nem mondta s tette azt;
Szegény Tiborc nem volt élő paraszt;
Bánk a nejével, megvénült falun,
Sosem dühöngte többé a szarun, [értsd: a felszarvazásán]
Evelt, ivott, míg végre elalún:
De mit nekem valód, ha ez esetben
Bánk törpe lesz, Mátyás következtlen?
Ha semmi évszám, krónikás adat
Engem le nem győz, hogy nem tett vadat? [= kegyetlen, szokatlan cselekedetet]
Nekem egész ember kell és király,
Vagy férj, nejéért aki bosszút áll,
S ember-, király-, meg férjben az egyén:
Csip-csup igazgal nem törődöm én.*

Tudni kell, hogy a Bánk bán-téma gyökere tulajdonképpen egy valóságos középkori esemény, amelyet a krónikáírók kisebb-nagyobb eltérésekkel rögzítettek. A fő esemény: egy királynő megölése különösen szokatlan cselekedet, érdeklődést keltett külföldön is, számos feldolgozása volt nemcsak magyar, hanem főként német nyelven is, természetesen különböző szemszögből ábrázolva az események okait, valamint megítélve ezek jogosságát vagy jogtalanságát.

Egyébként olyan ez a fenti betűcsereügy, mintha valaki (Kiadó? Szerkesztő?) olvasta volna Arany Jánosnak ezt a 181. számú jegyzetét, és annak hatására – mintegy ahhoz hozzáigazítva – megváltoztatta volna Katona *bakázzon* szavát *bokázzon*-ra. Legalábbis három egymás után megjelent *Bánk bán*-kiadás ezt igazolja: az 1941-es, az 1948-as és az 1951-es.

*

Petur egyik mondatánál ezt jegyzi meg Arany: „Shakespeare-re emlékeztet.” Érthető, hogy párhuzamokra bukkanhat, amikor nap mint nap a két írói nyelv titkai és sajátosságai között munkálkodva egy-egy angol kifejezés magyar megfelelőjén töpreng. Hiszen amikor Katona dámájára vonatkozó jegyzeteit készíti, fejében éppen ott zsongnak a nagy angol mondatai, mert ez idő tájt fordítja a talán legismertebb Shakespeare-vígjáték, a *Szentivánéji álom* sorait. Ugyanis egyik nagykőrösi tanártársa, Tomory Anasztáz szerencsésen meggazdagodott öröklés útján, és az ő áldozatkészségéből indul el a teljes magyar Shakespeare-fordítás ügye, amelyet majd a Kisfaludy Társaság jegyez kiadóként.

Amikor tanulmányában Bánk és Tiborc jelenetét elemzi, elsőként ő veszi észre, hogy „Bánk e jelenete Tiborccal nem rendes *párbeszéd*, melyben t. i. amaz ennek szavára felelgetne.” [Később ezt a szakemberek majd „fedett párbeszédnek” nevezik.] „Bánk lelke a gyilkosság eszméjével küszködik; tudja, látja ugyan Tiborc jelenletét, hallja szavait, de csak mintegy gépileg, s amit ennek mond, az is főleg saját lelkiállapotára vonatkozik. [...]

Tiborc festi a maga és osztálya ínségét, melyet rájok a királyné kegyencei hoztak, Bánk – folyvást saját gondolatján tépődve – hallja a panaszt is; lelkébe szívja mintegy öntudatlanul s táplálja vele a véres bosszút. Csak ezt találok kissé inkább vígjátékba, mint ily magas pathoszhoz illő helynek:

TIBORC: Oh, mint örültem, hogy szabad levék!

BÁNK: Miként örültem én bilincseimnek.

Nagyon is öntudatos játék ez ellentéttel, a francia klasszikus drámák s a régi verses vígjátékok dialógusa ez; Bánk helyzetéhez éppen nem illik. Mintha Helenát s Hermiát hallanók a *Szentivánéji álom*-ban:” [Arany itt idézi az angol mű megfelelő két sorát.]

Nem véletlen, hogy ez eszébe jut Aranynak, ugyanis egyik levelében arról ír Szász Károlynak, hogy belefogott e vígjáték fordításába, de nehézkesen halad, mert az angol szöveg rímes. (Máshol arra panaszkodik, hogy az angol nyelv rövid szavait nagyon nehéz a mi általában hosszabb szavainkkal visszaadni a fordításokban. Ő ugyanis a szöveghű és a formahű fordítási módot egyaránt szemé előtt tartja.)

Tudjuk, hogy a *Szentivánéji álom* fordítását (többek mellett) sikeresen befejezte, úgyhogy ismerjük annak a két mondatnak a magyar megfelelőjét, amelyre gondolt, amikor kifogásolta Katona szövegében a szójátékos fogalmazást.

Shakespeare-nél ez a két leány ugyanarról a férfiről beszél ilyen játékos ellentétekkel Arany fordításában:

HERMIA: Utánam jár, ha mégúgy megvetem.

HELÉNA: S engem kerül, ha mégúgy szeretem!

Lehetséges, hogy Aranyt a *Bánk bán* fenti részletére vonatkozó bíráló véleményében az is befolyásolhatta, hogy az éppen fordítandó angol szövegben e két szereplő a műnek ebben az első jelenetében nem egy, hanem túl sok hasonló szójátékszerű mondatot elsőhajt, s ezekkel alaposan meggyűlt a baja, míg mindet átültette nyelvünkre.

Az meg szinte biztos, hogy a magyar nézőközönség Bánk és Tiborc párbeszéde közben az idézett két mondatot nagyon is komolynak, fontosnak és kifejezőnek találja, nem érez semmiféle humoros felhangot.

*

Katona drámájának egyik legvitatottabb kifejezése Biberachnak egy bizonyos mondata a Prológus 41. sorában. Előzőleg a „lézengő Ritter” a Melinda kegyeiért áhító Ottót ezzel a szólással figyelmezteti: „Bánk hitvesétől meglesz a kosár”, vagyis kosarat kap, udvarlását Melinda vissza fogja utasítani. Ottó erre ehhez az olcsó trükkhöz akar folyamodni:

*„Akkor Melindáról látszólag lemondok; és
Színlett feláldozásom annyival
Jobban kötöz szívéhez...
Melinda is csak asszony”.*

Ekkor hangzanak el Biberach e szavai: „De Bánk – az áldozat’ kipótoló –?”

(Katona régies írásmódja szerint az *áldozat* szó végén a hiányjel erre mutat: „áldozatot kipótoló”. Ezt a jelet a kiadások egy része egyszerűen elhagyja, más része kötőjelként hozza, ami önkényes változtatás, és bár semmiségnek tűnhet – a nagyobb szöveghibák mellett –, nem kizárható, hogy esetleg félrevezető is lehet, talán szerepe is van a későbbi értelmezésekben.)

Nézzük sorra Biberach szavait! Először is látni kell, hogy Biberach e kérdése nem más, mint egy folyamatos párbeszédben Ottó előző szavaira (*Melinda is csak asszony*) adott ellenvetés, ugyanakkor pedig tömör figyelmeztetés is. Mégpedig Ottóhoz szól, tehát itt a „De Bánk –” ezt jelenti: meggondoltad-e, hogy ha Melindának sikeresen udvarolsz, akkor mit tesz Bánk; mi lesz a következmény? A következő szó: „áldozatot”, ez nyilván Ottó színellett, látszólagos lemondása Melinda megszerzéséről, amit ő előbb „önfeláldozásom”-nak mondott. A „kipótoló” Katona mondata értelmében maga Bánk, aki Ottó akár önkéntes, akár látszólagos áldozatát még *kipótolja, megtoldja, megtetézi* valamivel. Hogy Biberach mire céloz ezzel a kissé gúnyos: „ráadásul még megkapod” értelmű kifejezéssel, azt a későbbiekben világosabban is megmondja e fenyegetéssel: „...ily keszeg, sovány fiút az izmos / Bánk bán – bajusza egy végére tűz.”

Azt hihetnénk, hogy ezzel az értelmezés így rendben is van.

Csakhogy vannak, akik valamiért úgy értik, hogy nem Ottó, hanem Melinda hoz itt valamilyen áldozatot – Ottó világos „önfeláldozásom” kifejezése ellenére is.

Talán azért gondolják, mert Melindára vonatkozóan az „áldozat” kifejezést Gertrudis alkalmazza majd később: akkor, amikor – eléggé aljas módon – öccsét, Ottót voltaképpen Melinda megszerzésére ekképpen biztatja:

„Te róla mégis le akarsz mondani?” [...] Hiszen / Könnyezni kell, hogy áldozatja színlett
Becsét nagyítsa... [...] Ki ekkor /
Is még lemond, az oktalan – bolond.”

(Tudjuk, hogy kifejezetten öccse kedvéért hozatta a királyi udvarba Melindát: „... Magam készíték útát / Mivel beteg testvérem megvidámitása / Volt késztetőm...”)

Számomra teljesen érthetetlen, hogy Biberach fentebbi mondatába: „De Bánk, az áldozat’ kipótoló?” hogyan keveredik bele Melinda. Valószínű, hogy e vélekedések alapjául az szolgál, amit Orosz László is idéz a kritikai kiadásban.

Ugyanis Péterfy Jenő 1883-ban a *Bánk bán* egyik kiadásában ilyen lapalji jegyzetet csatol Biberach fenti kijelentéséhez: „félíg gúnyosan Ottóval szemben. Bánk bán kárpótolja Melindát Otto lemondásáért. Ezért az áldozat kipótló.” [A dráma szövegét úgy közli ez a kiadás, hogy itt az *áldozat* és a *kipótoló* szavak közé kötőjel került.]

Először is: furcsa, hogy itt Katona „kipótoló” szava e jegyzetben átalakul: *kárpótolja* kifejezéssé. Péterfy jegyzetében tehát egyenlőként jelenik meg a „kipótól” a „kárpótól”-l, pedig nem egészen így van, mert az előbbi szó inkább a valami után többletként járó ráadást, pótlékot jelenti, az utóbbin pedig a valami elmaradásából, hiányából bekövetkezett kár pótlását értjük.

Másodszor: megjelenik itt az új, megoldandó feladvány, hogy mit jelent az „Ottó lemondásáért” kifejezés? Úgy értendő, hogy Ottó valóban lemond Melinda meghódításáról? Ekkor Melinda elesik egy szerelmi kalandtól, és ezért Bánk kárpótolja. Feltételezhető az – a dráma egészének ismeretében –, hogy Katona drámájának Bánkja, miután megtudja Ottó udvarlásának sikertelenségét, örömeiben egyszerűen valamivel „kárpótolja” Melindát?

Egyáltalán: van a drámában legkisebb jele annak, hogy Melinda beleegyezik Ottó közeledésébe, sőt egyenesen számít a vele való szerelmeskedésre, s áldozatnak tartja, ha az elmarad? És netán még emiatt valami kárpótlásra is számít? Ha ennek valami alapja lenne női mivolta legmélyén, mondaná ezeket udvarlója szemébe: „Sajnállok. – Szerelmem által egy lehet / csak boldog, és szerencsés – az pedig / Bánk.” Majd később, amikor Ottó térdre veti magát, akkor a kezét megkérő Bánkot idézi: „Ő mondta ezt, Amító! És bizon /

Bánk nem hazud: 's ezért megvet Melinda." (Egész bosszúval el akar sietni – írja a szerző utasításul.)

Mindenesetre Péterfy e talányos véleménye alapján elkalandozhat a fantázia.

És el is kalandozik: vajon hogyan lehet egy asszonyt az elmaradt „félrelépő” szerelmeskedésért kárpótolni? Esetleg valami régies, igazán lovagias férjként: fényes ajándékkal? Vagyis a férj a maga felszarvazásának elmaradásáról értesülve, örömeiben ezért egyszerűen megjutalmazza a feleséget? Persze minden megtörténhet. De Katona Bánkjával? A XIII. században?

Persze ma már ennél is merészebb a fantázia – és olcsóbb a megoldás! Nádasdy Ádám a legújabb *Bánk bán*-átírás jegyzetében egyértelműen megfogalmazza az igazán modern szemléletű kárpótlást: „Értsd: Bánk majd helyetted is megadja neki (= kipótolja), amit egy nő kívánhat egy férfitől: Melindának nem fog hiányérzetet okozni, ha te nem udvarolsz neki.” [Helyesen: férfitől!]

Egyáltalán: ha Biberach ilyesmit akarna mondani, akkor kezdené mondatát a DE szóval? Ha ezt akarná mondani, akkor az ÉS-sel kezdené, vagyis egyetértően, logikusan folytatná Ottó szavait: „Melinda is csak asszony... – És Bánk a félrelépést majd megbocsátja.” Csakhogy: ha ezt így feltételezzük, ebben az esetben Ottónak sikerült megszereznie Melindát, ő adta meg neki „amit egy nő kívánhat egy férfitől” – ekkor azonban már nincs Melinda oldaláról áldozat, amiért kárpótolni kellene. Vagy mégis van? A fantázia korlátlan.

Csakugyan ezt mondaná Biberach Ottónak? A drámai történet idején? Vagy a dráma megírása idején erre gondolt Katona? Erre utalna a mű más helyén akár Melinda vagy akármelyik szereplő? A dráma korának közerkölcsét nem a Bánk által bezárt német lány rémülete, szavai érzékeltetik: „Hajnalban egy idegen szobában – rajtam a kacaj!”

Ha elfogadjuk azt, hogy Biberach szavai a színlett „önfeláldozásra” készülő Ottóhoz szólnak és figyelmeztetést tartalmaznak a férj említésével, akiről feltételezhető, hogy az Ottóhoz hasonló „keszeg, sovány fiút: bajúsa egy végére tűz”, akkor bizony legjobb megmaradni Arany János igen egyszerű és logikus értelmezése mellett, amely így szól: „Már a lemondás is áldozat, de hogy még nagyobb legyen, majd Bánk agyonüt.” Tehát Arany a XIX. század közepén az „áldozat” kipótoló”-t úgy érti: viselkedésére, áldozatára „ráadásul” Bánktól megkapja a magáét Ottó. Ma mások úgy értik, hogy Melinda kap valamit az elmaradt valami helyett kárpótlásként.

A dráma kezdeti jeleneteiből inkább arra lehet következtetni, hogy már a Melindához való közeledés is magában hordja a veszélyt Ottó számára, és kevésbé arra, hogy Bánk majd elnézi Melinda félrelépését meg Ottó aljasságát is. Ottó ugyan éppen hogy megmenekül majd Bánk kezéből, de a Gertrudist érő szurdalásokban ott lesznek Melinda könnyei is.

A fentebb tárgyalt jelenet további részében Biberach még többször is megpróbálja Ottót figyelmeztetni a veszélyre: „Oh jó Uram, családkozzol! szerelmes / Bánk bán’ szemének illy titok nehéz.” Amikor Ottó tovább lelkesedik és így ábrándozik: „És még ma kell, hogy ő enyém legyen! / Szerelmet érzek én...”, akkor Biberach megint a veszélyes férjre gondol: „Kárával a szegény Hitesnek?” [= hitvesnek]

Az aligha vitatható, hogy Biberach általában (eddig!) jól átlátja a viszonyokat, helyesen ítéli meg, hogy Melinda és Bánk házassága nem afféle kaland, később beszél is majd „a magyar Feleségek állhatatosságáról”, bár maga sem hisz ebben. De azt jól méri föl, hogy ezen az idegen földön még a királyné öccsének sem tanácsos ujjat húzni a király helyettesével. Az itt kiindulásként idézett jelenetben a „De Bánk...” kezdetű szavaival nem gúnyolódik Ottón, hanem előrelátóan felvillantja a várható következményt. Komolyan beszél, látja a veszélyt. Persze érdekből segíti is Ottót, csak akkor hagyja majd el, amikor már menthetetlennek látja, s átpártol Bánk oldalára, ezzel viszont meg is ássa a maga sírját: Ottó öli meg.

Egyébként Arany is így fogalmaz tanulmányának Biberachról szóló részében: „...inté-
seit e helyen őszintének vehetjük. Nem mintha erkölcsileg kifogása volna a szándékos
csábítás ellen: de mert nagyon veszélyesnek tartja egy Bánkkal játszani ilyet.” Sőt hason-
lóan vélekedik Péterfy Jenő is: „A néző ez esetben önkéntelen a hidegebb, jól megfigyelő
Biberáchnak hisz. Ő lesz az, ki helyesebben értelmezi Melinda viselkedését.”

*

Itt most láthattuk a dráma egyik mondatának kétféle értelmezését. De van még ezenki-
vül néhány hasonlóan többféleképpen is értelmezhető helye a műnek. Némely vélemény
szerint Katona *Bánk bánja* itt-ott homályos, esetleg félreérthető. Ha így van is, mondhatjuk:
olyan, mint körülöttünk a világ. Katona valódi drámát írt, igazi szenvedélyekkel és igazi
konfliktusokkal, nem steril és átlátszó operettet.

A jó drámának mindig megvan a maga sajátos belső világa, és a művet úgy kell, úgy
szabad, úgy érdemes nézni, mint a maga saját életének tükrét, amelyben keverednek szép
és kevésbé szép, világos és homályos, logikus és megmagyarázhatatlan elemek. Mert a jó
drámában mindig élet zajlik, és a nagy drámák, mint Katona műve is, éppen azért élnek,
mert bennük valóságos emberek mozognak, akik szeretnek és gyűlölnék, élnek és halnak,
cselekedeteik és viszonyaik értelmezhetőségének többféle lehetősége szinte kínálja magát
minden kornak.

Katona József *Bánk bán* című drámájának legelső, még a drámaíró életében megjelent
kiadásán ott láthatjuk az 1821-es évszámot. Kecskemét fiának műve az eltelt két évszázad
folyamán az ismeretlenségből a színpadokra jutott, ahol átírva vagy átrendezve, szavalva
vagy énekelve tartja magát. A magyar irodalom, különösen pedig a nem túlságosan gaz-
dag magyar drámairodalom vitathatatlanul jelentős értéke, és éppen ezért kerül újra meg
újra a viták középpontjába. Ez azonban megint az élet jele: nemcsak a dráma életének,
hanem Katona József életének is fényes bizonyítéka.

Buday Bálint

Egy „avult műfaj” esélyei

Narrációs szereplehetőségek a *Szóke Panniban*

Arany János balladairói pályáját hagyományosan három fellángolásszerű szakaszra osztja az irodalomtudomány, melyek közül a legkevesebb, mindössze három balladát számláló első korszakában – feltehetőleg 1846–47 fordulóján – keletkezett *A varró leányok*, *A méh románcja* és a *Szóke Panni*. A műfajjal 1852 és 1857 között próbálkozik újra nagykőrösi pályafutása idején, majd egy nagyobb szünet után születik meg az *Ószikék* nyolc balladája, 1877-ben.¹

Az első korszak balladáit nem csak a keletkezésüket követő néhány év kihagyása miatt szokás külön csoportként kezelni. Arany ekkor nem ismerte sem a Percy-féle skót balladagyűjteményt, sem pedig a székely népballada-hagyományt, ezért leginkább a Petőfi által divatba hozott életkép, a népies zsánerkép és az alföldi népballada – amit Erdélyi János gyűjteményéből ismerhetett² – hatása mutatkozik meg ezeken a műveken. A mélylélektani szerkesztésmód, a drámai feszültségkeltés helyett sokkal inkább a jelenetszerűség dominál,³ emellett összefűzi őket a szerelmi tematika, ami azért is különleges, mert ezzel líraibb darabjaiban nem találkozhatunk. Közös jegye továbbá a népies hangvétel, ami – ha el nem is tűnik Arany balladáiból – később polarizálódik.

Az Arany-kutatás egyik legfontosabb feladata – ahogy ez minden más, erősen kanonizálódott szerző esetében igaz – megvédeni a szerzőt a beskatulyázástól, hiszen, bár ez valószínűleg pszichológiailag is alátámasztható kényszer a befogadóban, nehéz kimozdulni a rögzült klisékből és új szempontú megközelítési módokat felvetni. Népszerű közhely például Arany és Petőfi népies költőkként történő emlegetése,⁴ valójában azonban a népiességhez kötődő viszonyuk mindkettőjük esetében jóval összetettebb a népköltészet utánzásánál: a népies nyelvhasználat sokkal inkább a versnyelv megújításának, a klasszicista költészetfelfogással szembeni fellépésnek az eszköze.⁵ Szűkebben Arany balladáinak népiességét tekintve sokkal inkább az orális műfaj írásbeliséggel való szintetizálásáról beszélhetünk, mint pusztán imitációról. A balladáinak számos jellegzetessége rájátszik ugyan a népballadára (szaggatottság, refrén, ismétlések), ugyanakkor ezeket átértelmezi, intellektualizálja.⁶

1 IMRE László, *Arany János balladái*, Bp., Tankönyvkiadó, 1988, 26.

2 ERDÉLYI János, *Népdalok és mondák*, I–III, 1846, 1847, 1848.

3 IMRE László, *i. m.* 27–28.

4 „és ha ezerszer kiátkoznak, én mégsem tartom másnak Aranyt, mint a *kádenciázó magyar falusi nótárius fejlett típusának*...” (ADY Endre, *Ignotus könyve*, Budapesti Napló, 1906. jan. 25 = *AEÖPM VII*, s. a. r. KISPÉTER András, VARGA József, Bp., Akadémiai, 1968, 105–107.)

5 TARJÁNYI Eszter, *Arany János és a parodisztikus hagyomány*, Bp., Universitas, 2013, 276–298.

6 TARJÁNYI Eszter, *i. m.* 292–295.

A népköltészet eszköztárának újrahazsnosítását, revitalizálását jelzi maga a címadás is, hiszen a népballadának – a számos variánsnak köszönhetően is – meglehetősen ritkán van címe, a gyűjteményes kötetekben általában a kezdősört szokás címként kiemelni. Arany szinte soha nem használja ki ezt a kényelmes lehetőséget, a címnek rendszerint igen jelentős szerepe van az értelemadás folyamatában,⁷ még ha olyan egyszerű megoldást választ is, mint a főszereplő kiemelése. Különösen a népi ihletésű balladáiban érezhető a *nomen est omen* plautusi szállóige jegyében történő névválasztás,⁸ ami talán épp a *Szöke Panni* esetében a legdirektebb, hiszen hajszíne kiemelésével egyfelől félreérthetetlenül előreutal a főszereplő ledérségére, sebezhetőségére; másfelől – bár az etimológiailag túlságosan szerteágazó névről nem mernék messzemenő következtetéseket levonni – az Anna név szintén gyakran a könnyen elcsábítható nőket jelöli a népköltészetben is, Molnár Anna történetét például maga Arany is ismerhette. A „Panni” becézett változat pedig mindképpen kiemeli gyermeki mivoltát és ráerősít könnyelműségére.

A vershez való közelítést azonban talán mégis a műfaji meghatározásnál érdemes kezdeni. A *Szöke Pannit* viszonylag egyhangúlag balladaként tartja számon a szerző és az irodalomtudomány is. Ez az egybeesés azonban nem törvényszerű: amikor Arany Gyulai Pálnak írt 1855-ös levelében a *Szöke Pannit* balladaként jelöli meg,⁹ ezt olyan versek környezetében teszi, amiket ma nem tekintünk balladának (*A rab gólya* és *Petőfi Megy a juhász a számaron* című verse). Ez az ellentmondás azt jelzi, hogy – ahogy erre Tarjányi Eszter is rámutatott¹⁰ – Arany műfajértelmezése a ballada esetében biztosan eltér a maitól.

Egy átfogó műfaj-meghatározásra természetesen nem vállalkozhatok e dolgozat keretein belül, ugyanakkor a műfaj meghatározásának lehetőségeire, illetve – Keresztury Dezsőre utalva – lehetetlenségére,¹¹ a közelítési lehetőségek irányainak felvillantására mindenképp szükség van egy a műfaj reprezentatív darabjaként számontartott alkotás vizsgálatánál. A műfaj definiálásának lehetőségességében Barta János is kételkedik: szerinte a balladaműfaj meghatározására irányuló törekvések a számba vehető dimenziók és azok variációinak sokasága miatt lehetetlen vállalkozás.¹² Hogy fog-e valaha egy teljes mértékben elfogadhatónak mondható definíció születni a balladához, nem tudjuk, azonban ezek a megjegyzések mindenképp a normatív műfaj-meghatározás elégtelenségét jelzik.

Elgondolkodtató az ellentmondás – ahogy erre Nemes Nagy Ágnes felhívja a figyelmünket –, hogy míg Arany balladáit a mai napig korszerűnek érzi a legszélesebb olvasóközönség,¹³ mi okozhatta a századelőn azt az elterjedt álláspontot, hogy Arannyal véget is ért a balladák korszaka, a műfaj avulttá, az őt követő balladaszerzők pedig epigonná váltak.¹⁴

Elképzeltető, hogy a műfajra a definiálás problémája okozta meghatározási kényszer miatt olyan követelmények ragadtak, amelyek relevanciája a költészetfelfogás megváltozása miatt lecsökkent, és újragondolás helyett a műfaj lett korszerűtlenné nyilvánítva.

7 Uo., 296.

8 Vö. Ágnes asszony, Vörös Rébék.

9 ARANY JÁNOS *levele Gyulai Pálnak*, 1855. június 7. = *AJÖM XVI.* s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1982, 562.

10 TARJÁNYI ESZTER, *i. m.* 277.

11 KERESZTURY Dezső, *Mindvégig*, Bp., Szépirodalmi, 1990, 301.

12 BARTA JÁNOS, *Arany János és az epikus perspektíva* = *Uő, Arany János és kortársai*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003.

13 NEMES NAGY Ágnes, *Szöke Bikkfák*, Bp., Móra, 1988, 69.

14 IMRE László, *Műfajok létformája a XIX. századi epikánkban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1996, 65–67.

Mintha erre figyelmeztetne Nyilasy Balázs is, amikor a normatív műfajelméletek avultságára hívja fel a figyelmünket. Ennek a műfajszemléletnek a korrekciója már a XVIII. században elkezdődött, az orosz formalisták a XX. század elején pedig már kifejezetten szkeptikusan gondolkoztak a normatív műfajok lehetőségeiről,¹⁵ ami – kissé zavart keltő módon – mégsem járt együtt a műfaji kategóriák radikális átalakulásával: megmaradtak az addig használt műfaji megnevezések, csak mást kezdtünk érteni alattuk. Talán ebből fakad a balladaműfajt övező viták, félreértések, bizonytalanságok jelentős hányada is.

A nem normatív műfaji gondolkodás ugyanakkor eleve paradoxon: a műfaji gondolkodás bizonyos mértékig szükségszerűen normatív szemléletet feltételez, amennyiben maga a műfaj mint kategória feltételez valamiféle definíciót. Amikor műfajokról beszélünk, valójában azokról a tulajdonságokról beszélünk ugyanis, amelyek a műfajhoz sorolt szövegeket összekötik, ugyanakkor – ahogy Ralph Cohen felhívja rá a figyelmet – minden újabb művel olyan asszociációk is kapcsolódnak a műfajhoz, amelyek korábban nem jellemezték,¹⁶ vagyis a műfaj egy sokkal dinamikusabban változó intézmény, mintsem hogy dogmatizált keretek közé lehessen szorítani. Érdemes megfontolni Hayden White észrevételét is, amely szerint a legnagyobb alkotókra mindig is jellemző volt – már Homérosztól kezdve –, hogy egyszerre hittek a műfaji törvények létjogosultságában, és törekedtek azok áthágására.¹⁷ Arra a kérdésre, hogy hogyan fér meg együtt ez a két különböző irányú törekvés – Derridát idézve –, White azt magának a *törvénynek* mint műfajnak a természetével magyarázza. A *törvénynek* – és ez természetesen minden műfaji „törvényre”, így a balladáéira is igaz – műfaji sajátossága a törvény áthágására való készítés.¹⁸

Ha a műfajt mint konstrukciót, olyan elméleti eszközök építőanyagából felépülő szerkezetnek tartjuk, amely arra törekszik, hogy a műalkotás megszületését kiváltó konfliktus lehetséges megoldásai közül azt a kombinációt válassza ki, amely a lehető legközelebb visz céljához,¹⁹ magyarázat kapható a műfajok folyamatos alakulásának okára, hiszen minden új konfliktus új megoldási stratégia szükségletét vonzza magával. Emellett mégis minden műfajelmélet a műfajoknak egy mély, megfoghatatlan lényegét tulajdonít, kapcsolatot teremtve a műfajhoz sorolt művek között.²⁰

Visszakanyarodva szűkebben vett témánkhoz, a ballada esetében ezt a „megfoghatatlan lényegét” – Greguss nyomán – a műnemek keveredésében szokás meghatározni. Ez a megközelítés azonban az iménti gondolatmenet alapján nem szolgál sokkal többre, mint további parttalan viták megnyitására a műnemek egymástól elkülönítő definiálhatóságának lehetőségeiről, hiszen a „műnemek keveredésének” – ami ugye maga a ballada lenne – feltételeznie kell az egyes műnemeknél valamiféle tiszta jelleget, amiről nyilvánvalóan ugyancsak nem beszélhetünk. Ráadásul – ahogy erre Kovács Gábor rámutatott – a balladának ugyan valóban része például a drámai esemény, de problémás lenne azt mondani, hogy a ballada ettől egyfajta dráma lenne, ugyanis a drámai esemény jelenléte még nem jogosít fel arra, hogy figyelmen kívül hagyjuk a narrációt vagy a versformát, tehát a dráma

15 NYILASY Balázs, *Az Arany János-i ballada*, Műhely, 2010/3., 95.

16 COHEN, Ralph, *Introduction*, *New Literary History*, 2003/2. 5–6.

17 WHITE, Hayden, *Anomalies of Genre: The Utility and History for the Study of Literary Genres*, *New Literary History*, 2003/3, 601.

18 WHITE, 602.

19 *Uo.*, 603.

20 *Uo.*, 601.

mint műnem emlegetése a ballada kapcsán – a hasonlóságok létét nem vitatva – inkább megnehezíti a közelítést, mint segíti.²¹

A három műnem jellegzetességeinek felbukkanása a balladában nem vitatható, a kérdés inkább az, hogy mennyire juttatnak közel általában a műfajhoz, illetve az egyes balladák értelmezésénél ez a kiindulópont ad-e releváns eredményt. A ballada esetében a műnemek keveredésére talán érdemesebb kevésbé követelményként, mint inkább lehetőségként tekinteni, az Arany János-i ballada pedig nem egyéb, mint ezeknek a lehetőségeknek a beváltása: „a műfaji sajátosságok funkcionális használata jellemzi, fokozott, koncentrált intenzitással tűnik ki, viszonylatjelző, dimenzióteremtő aktivitása, szuggeráló, implikáló, hangulatteremtő karaktere van, és erősen lelki érdekeltségű” – bontja ki a balladában rejlő és az Arany-balladák által beváltott lehetőségeket Nyilasy.²² Aranynak a műfajhoz fűződő reflexiói is e karakterjegyekhez kötik, nem a szaggatottság, a homály és a tragikusság fogalmait által jellemzi. Ezek csupán opcionális, nem feltétlenül szükséges jegyei a műfajnak.²³

Tarjányi Eszter Nemes Nagyt követve amellettt érvel, hogy a ballada egy olyan lírai műfaj, amely a cselekménymondás által küszöböli ki a túlzott személyességet.²⁴ Talán Arany maga is ehhez állhatott közelebb, amikor a *Megy a juhász számarón* és *A rab golya* című verseket balladának nevezi.²⁵ Nemes Nagy Ágnes V. Lászlóról szóló elemzése talán mégsem kapta meg a megérdemelt figyelmet, az általa felvetett szempontokat néhány jelentősebb próbálkozástól eltekintve sokáig teljesen mellőzte az irodalomtudomány, talán nem is véletlenül, hiszen drasztikusan átalakítaná a műfajról alkotott képünket²⁶ és a balladák csoportosítására tett kísérletek eredményeit is szétzilálná.

A lírai besorolást sugallja Arany is, Szemere Pálnak szóló levelében, amiben például a drámaiságról szó sem esik, az epikus természet és a lírai forma közül viszont egyértelműen a lírát tekinti dominánsabbnak, hiszen az *eposz*nál a hangsúly a történetre esik, a balladánál viszont az előadásra, vagyis a dalszerűsége, más szóval nem a megjelenített cselekvésre, hanem a megjelenítő cselekvésre:²⁷ a lírai alkotásban „nem a logica vezet bizonyos eszméket, itt a pillanatnyi helyzet, kedélyállapot, érzelemből fog eszme fejlteni...”²⁸ vagyis egy „neszméből”²⁹ indul ki, eleinte csak érzem, ritmus és dallam van, és csak ezután próbálja meg mindezt szavakba önteni, amiből aztán kirajzolódik az „eszme”.³⁰

21 KOVÁCS GÁBOR, *A történetképző versidom*, Bp., Argumentum, 2010, 44.

22 NYILASY, 101.

23 „Természete a balladának [...], hogy nem a tényeket, hanem a tények hatását az érzem-világra, nem a szomorú történetet, hanem annak tragicumát fejezi ki, mennél erősebben. Magokból a tényekből s járulékaikból, mint idő, hely, környezet, csupán annyit vesz föl, a mennyi multhatatlanul megkívántatik.” (ARANY JÁNOS *Összes Művei*, XI. *Próza művek* 2. S. a. r. Németh G. Béla. Bp., Akadémiai, 1968, 151.)

24 TARJÁNYI, *i. m.* 301.

25 ARANY JÁNOS levele Gyulai Pálnak, 1855. június 7. = *AJÖM XVI.* s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1982, 562.

26 TARJÁNYI Eszter, *i. m.* 300.

27 KOVÁCS GÁBOR, *i. m.* 46.

28 ARANY JÁNOS levele Szemere Pálnak, 1860. április 14. = *AJÖM XVII.* s. a. r. KOROMPAY H. János, Budapest, Universitas, 2004, 389–391., 865–868.

29 nonsense (Arany János)

30 „Kevés számú lírai darabjaim közül most is azokat tartom sikerültebbeknek, a melyek dallamát hordtam már, mielőtt kifejtett eszmém volna – úgyhogy a dallamból fejlődött ki mintegy a gondolat. Sőt balladáim fogalmazásakor is, az első, még homályos eszme felköltésénél már ott volt a rythmus,

A gregussi szemlélet esetlegességére talán éppen az első korszak három balladája hívja fel legerősebben a figyelmünket. Ahogy erre már utaltam, a három művet egy szoros egységként szokták kezelni, pedig a tematikai és nyelvezeti kategorizálást meghaladva kevés közös vonás jellemzi őket. A cselekményesítés szerkesztésmódja nagyon is eltérő. *A varró leányokkal* és a *Szöke Pannival* ellentétben – melyek valóban jelenetező szerkesztésűek³¹ – *A méh románca* a naiv szemléletű, a töredezettséget nélkülöző anekdotikus balladák közé sorolható.³² Az elbeszélés módja tekintetében pedig a két jelenetező ballada két egészen ellentétes pólust képvisel, méghozzá olyan radikálisan, hogy a műfajba sorolhatóságuk – Greguss meghatározása alapján – igencsak megkérdőjelezhető. *A varró leányok* ugyanis egyáltalán nem szerepeltet narrátort, az egyébként még a cselekményt is végletekig redukáló balladában a temetési menet képe az öt leány egymást követő megszólalásaiból bontakozik ki. A *Szöke Panniból* ellenben éppen a dialógus hiányzik, sőt az utolsó három versszak megszólalóinak a kiléte is problémákat vet fel, ahogy arra alább még kitérek.

Nemes Nagy Ágnes mutat rá – Arany balladáinak korszerűségének okát keresve – a ballada objektív líráként való olvasatának lehetőségére, fenntartva, hogy ez a megközelítés sem állja meg egyformán a helyét minden balladaként számon tartott vers esetében. A *Szöke Panni* talán kevésbé értelmezhető az életrajzi szerző metaforizált, szubjektív tapasztalataként, mint *A varró leányok* vagy az *V. László*, hiszen – Greguss dichotómiáját követve – közelebb áll az *értelmi* költészethez, mint a *hangulatihoz*, így talán közelebb járunk, ha egy társadalmi jelenség lírai reflektálásaként olvassuk. Ezzel nem a líraiság kerül idézőjelbe, csupán egy másik költői szerepfelfogásból indul ki a vers, mint az objektív líra esetében.

Gyakran emlegetett közhely Arany balladáival kapcsolatban a túl direkt erkölcsi ítéletalkotás: a kiengesztelődés parancsát követve a bűnös mindig elnyeri méltó büntetését. Ebben a legalább annyit emlegetett Arany-balladái jellegzetességében – akárcsak a műfaj meghatározásának frappáns gregussi definíciójában – a befogadó néhány újraolvasás után ugyancsak elbizonytalanodhat. A direkt didaxist egyébként maga Arany is határozottan elutasítja egy Szász Károly verseihez fűzött kritikai megjegyzésében: „Csak azt teszem még hozzá, hogy ha valamely epikai faj, úgy bizonyosan a balladaféle az, melyben szükség, hogy az alapeszme *érvessé* olvadjon mintegy; mely legkevésbébbé túri az ily »tanulság«-szerűen levonható maximákat.”³³ Arany tehát saját munkásságát, benne balladairó művészetét egy olyan új poétikai kor manifesztációjának tartja, melyben – a korábbi költészetszéménnyel szemben – a tárgyiaságigény éles ellentétben áll a patetizáló, retorikus és moralizáló költői szerepekkel.

a dallam, rendszerint nem eredeti, hanem valamely régi népdalhang, mely nem tudom micsoda sympathiánál fogva éppen a szülemlő eszméhez társult, illet és semmi más. Ezért esett meg rajtam nem egyszer, hogyha a fölvevett dallam formáit, rythmusát a nyelv később nem bírta, noha az eszmével már tisztába jöttem, még sem tudtam azt más, talán kényelmesb formába önteni, hanem az elkezdett mű töredék maradt.” (*Szemere Pálnak, i. m.*)

31 Greguss a regekep kategóriába sorolja mindkét verset, amit az elbeszélésmódbeli sajátosságával ír körül: „valamely jelenetet állít velünk szembe, mint bizonyos események eredményét, melyeket magából a jelenet rajzából fejt ki az olvasó”. A romántól annyiban tér el ez a típus, mellyel közös jellemzője, hogy az epikába dalos és leíró elemek vegyülnek, hogy ezek közül a dalos elemek túlsúlyban vannak a leírókkal szemben, ami inkább a románca jellemző (pl. *A méh románca*). A definíciót kiegészítve a *Szöke Pannit* Székely Bertalan *Anyai őrszem* című, három jelenetből álló festményéhez hasonlítja. A említett két művön kívül még a *Ráchelt* és a *Both bajnok özvegyét* sorolja ide. (GREGUSS Ágost, *Arany János balladái*, Budapest, Franklin, 1880, 11.)

32 A románc mint műfaj definiálhatóságának problematikusságáról lásd: FÓRIZS Gergely, *A méh románca. Arany János világfájdalma*, ItK, 1999/5–6. 671–687.

33 ARANY János *Összes Művei*, XI. Prózai művek 2. S. a. r. Németh G. Béla. Bp., Akadémiai, 1968, 215.

Érdekes tehát ezen a lencsén keresztül szemügyre venni a *Szöke Panni* narrátorának Pannihoz való viszonyát is. Imre László ehhez a balladához mindössze annyit fűz, hogy a körülmények helyett az egyént teszi felelőssé,³⁴ amivel a romantikára jellemző módon az egyént felmentő és a minden baj okának a társadalmi igazságtalanságot tevő magatartással száll vitába egy – a korban erősen jelenlévő – társadalmi probléma kapcsán. Elismerve az olvasat legitimitását, az elbeszélői szerepek rekonstruálásával ennél árnyaltabb képet kaphatunk.

A narrátor ugyan az első versszakokban valóban kifejezetten negatív képet fest a lányról és apjáról, aki bár mindent megtesz lányáért, felelőtlenül küldi a nagyvárosba. Ez az ítéletalkotás azonban a mű végére mintha fordulatot venne: az utolsó strófa modalitásából azt érezhetjük, hogy már inkább részvéttel fordul a haldokló lány apjához. A váltás nem csak a narratori szólam modalitásán érhető tetten, a narrátor nézőpontja is megváltozik: az első öt versszakban jelenlévő mindentudó narrátor, aki a pusztá cselekménymondáson túl a szereplő lelkivilágát is ismerni látszik („... az apja mégse’ bánja, / Mert kisasszony a leánya”) a hatodik versszakban elveszti omnipotens hatalmát és értelmező pozícióba kényszerül, kénytelen megszólítani a szereplőt: „Mi lelt téged Szöke Panni?” Érdekes egybeesés, hogy a narrátor szerepváltoztatásával együtt jár egy szemléletváltás is: az eleinte bírált szereplőhöz később – haldoklásakor – már empátiával fordul. Ráadásul nem is áll meg itt: talán a válasz hiánya kényszeríti rá, hogy még egyel közelebb lépve, egy naivabb szerepet magára öltve, az apával azonosulva ismét feltegye a kérdést.

Azt, hogy a hetedik strófát ne az apa megszólalásának, hanem csak egy vele azonosuló narratori szólamnak tekintsük, több dolog is indokolja: az idézőjel hiánya mindenképp fenntartja ennek az olvasatnak a lehetőségét, de az előző – még egyértelműen egy a történetbe csak passzívan jelenlévő narratori megszólalásnak tekinthető – strófa megszólítására történő rájátszás is ezt implikálja: „Mi lelt téged Panna lyányom?” Emellett a képi világ ismétlődése is ezt az olvasatot erősíti: az eltűnt, illetve hervadt virág Pannihoz való kapcsolása. A hatodik és hetedik strófa tehát szinte egymás ismétlésének tekinthető, két különböző szempontból közelítve a szenvedő szereplőhöz: az egyik értelmez, a másik aggódik és öncsalásba menekül. Majd a záróstrófában ismét a hatodik versszak elbeszélői szerepét veszi fel, azonban immár az apához szólva.

A három elbeszélői szerep a vers tárgyához fűződő három különböző viszonyt mutat be: a mindentudó narrátor objektívan értékeli a szereplőket, személyesen nem kerül kapcsolatba a hősökkel, így az ítéletalkotás felszínessége szinte fel sem tűnik az olvasónak. A második elbeszélői szerep már nem engedheti meg magának az ítéletalkotást, csupán az események értelmezése lehet a célja. Az áldozathibáztatás pozíciója itt háttérbe szorul, sőt értelmezhetetlenné is válik a személyesen involválttá vált elbeszélői helyzetben. Az apa vagy az apa szerepébe kerülő narrátor pedig már kifejezetten naiv szemléletű, a lányra iránt érzett szeretete miatt a tragédiát észre nem vevő helyzetértékelés az övé. Mintha Arany a különböző elbeszélői szerepekben rejlő hiányosságokra akarná felhívni a figyelmet, vagyis – Heideggerrel szólva – arra, hogy a világkép lényegi értelemben nem a világról alkotott képet jelenti, hanem a képként fölfogott világot,³⁵ kihangsúlyozva ezzel minden nézőpont esetlegességét. A különböző elbeszélői szerepeket aktivizálva a közben folyamatosan zajló cselekményt több különböző szempontból mutatja be, ami együtt jár a tárgyhöz fűződő viszony folyamatos változásával is, mintha folyamatosan a *hiteles* ábrázolás lehetőségeivel, illetve lehetetlenségével küszködne, kérdőjelet téve ezáltal mindenfajta objektívnek tűnő morális értékelés mögé. Az implicit narrátornak a kiléte ezáltal ebben a

34 IMRE László, *i. m.* 33.

35 HEIDEGGER, Martin, *A világkép korszaka*, *Vigilia* 1980/3. ford. KOCH Valéria, 176.

balladában is képes a történetmondás naivitásáról az elbeszélés hogyanja felé fordítani a befogadó figyelmét.³⁶

Végso soron Arany mégiscsak moralizál, de nem a történet szereplőiről mond ítéletet, hanem magáról az ítéletalkotásról. A három felvillantott kép által felvázol egy valóban bűnösért kiáltó társadalmi problémát a naiv falusi lány nagyvárosba kerüléséről és megrontásáról, majd mégis tartózkodik az állásfoglalástól, a látszólagos ítékezés arra szolgál csupán, hogy kérdőjelet tegyen mögé.

A befogadás mintha itt is – mint szerencsére már sok más ballada esetében reflektált módon – félreérti, leegyszerűsíti a különböző balladákban előforduló jelenségeket: Arany valószínűleg nem saját érzéseinek kivonása miatt fordul a ballada felé, hanem inkább úgy látja, hogy az elvont fogalmiság kifejezőereje korlátozott, a „tárgyi megfelelések” viszont fokozzák a költemények szuggeráló, kifejező erejét:³⁷ „Már pedig a tárgyiasság ily esetben sem teszi azt, hogy a költő ne érezzen, hanem hogy érzése a leírt tárgy által jöjjön mozgásba; ha tájat fest, annak mintegy a lelkét, azt a varázst fogja fel, melyet az őrá gyakorolt, s hihetően másokra is éppen úgy fogna gyakorolni.”³⁸

36 TARJÁNYI Eszter, *i. m.* 297.

37 NYILASY, *i. m.* 103.

38 ARANY János *Összes Művei*, XI. Prózai művek 2. S. a. r. Németh G. Béla. Bp., Akadémiai, 1968, 204.

Komálovics Zoltán

A vendéglét mint poétikai tapasztalat

Villányi László: mindenek előtt

A költői világukat olyan tudatossággal építő szerzők esetében, mint Villányi László, nem lehet haszontalan egy-egy kötet poétikai valóságának feltérképezését a kötet cím vizsgálataival kezdeni. Ez a tájékozódási irány a 2020-ban a Kalligram Kiadónál megjelent *mindenek előtt* című kiadvány esetében is önmagán messze túlmutató következmények kirajzolódását teszi lehetővé. A lehetséges belátások közül talán a cím általi temporális pozicionálás lehet a legfontosabb. Véleményünk szerint a mai magyar költészetben Villányi László vonja be az *időiséget* a legrafináltabb, legösszetettebb módon a poétikateremtés költői praxisába. Ennek a praxisnak egy izgalmas esetével állunk szemben most is, amikor a pályája lezárása felé haladó költő új kötetének a *mindenek előtt* címet adja, hiszen a szintagma időhatározó-szóként valamiféle előzménynélküliséget fejez ki, és olyan időpozíciót jelöl, amihez logikailag csak az *utániség* jövőidejűsége rendelhető.

Nyilvánvaló, hogy a szerző biográfiai énjének a *mindenek után* időhatározás adná a hiteles beszédpozíciót, ám Villányi költészetének már jó ideje egyik alaphorizontja éppen a biográfiai és esztétikai érvénytelenítése. A címben tetten érhető „felülírás” ilyen módon egyszerre leképezi és beígéri a versekben megjelenő énalakzat megfoghatatlanságát és rögzíthetlenségét. A címben kódolt temporális metabolé egyfelől a szerzői én saját idejéből való tudatos kiírásának trópusa, másfelől az egész kötetet az ironia sajátos jelentésrendjébe helyezi.

Ezekkel a poétikai felfüggesztésekkel Villányi egyszerre le is mond a pozicionálisan szinte kínálkozó összegzés, szintézisre törekvő visszatekintés költői magatartásformáiról, nagy hagyományú gesztusairól. Így a kötetben a nézőpontok összetett, egymást gyakran idézőjelbe tevő optikája nem a konvergencia törvényének engedelmessé válik, sőt mintha egyfajta szándékolt divergencia vagy heteronimitás szervezné az amúgy feszes, ismétlődő formaképet mutató darabokat.

A kivetettség vagy felfüggesztettség alakzatait érvényesítő poétikai tér már a kötet nyitóversében hangsúlyosan megrajzolt koordinátákkal jelenik meg: „*Mint amikor megmozdult a föld, s csak annyit érzékeltél, / hogy benned is bizonytalanná vált minden abban a / néhány másodpercben. Így élsz évek óta.*” A Kosztolányi *Szegény kisgyermekét* poétikai játéktérbe hozó allúzió a lírai beszédnek arra az ősi funkciójára vonatkozó utalásként olvasható, melyben a lírai artikuláció a pillanat és az örökkévalóság keresztmetszetébe rögzül. Az „egy percre megfogom, ami örök” kosztolányis gondolata valójában a lírai beszéd poétikai alapgesztusa. A líra ugyanis, amennyiben érzelemartikuláció, eredendően kötődik a pillanathoz, az idő elemi részecskéihez, melyeket az ember időtudata ugyan összefüggő sorozattá rendez, a líra azonban újra és újra az élet kitüntetett, nagy pillanatainak önálló érvényességét mondja ki. A kitüntetett pillanat mindig kibillentett pillanat, az óra semleges idejének felfüggesztése – amikor megmozdul a föld.

Az idő diszkrét elemekben történő elsajátítása és felmutatása Villányi költészetében már az *időközben* című kötet szövegeiben az önmegnyilatkozás képi-formai keretévé vált, s a *mindenek előtt* című kötet a szövegteremtésnek ezt a szerkezeti modelljét gondolja és építi tovább. A pillanatok sokaságát birtokló lét szimultán idejének reprezentálhatóságának, kimondhatóságának problematikája a könyv egyik leghangsúlyosabb kérdésköre. „*Pillanatok sokaságát birtokolta, a késésben ért időben / állomásról állomásra.*” Kosztolányi alakjának, költészetének jelenléte és jelentése egyébként a kötet egészét illetően fokozatosan egyre több értelemsíkot mozgásba hozó önálló kóddá válik. Ez a kód elsősorban nem a Kosztolányi/Esti doppelgänger-alakzat személyes újrírásában teljesedik ki, hanem a kései Kosztolányi világ- és emberszemléletének motívumáthelyezéseken keresztül folyamatos, játékos szövegbe íródásában.

Ha a Kosztolányi-kódot a szövegek közelségében próbáljuk meg értelmezni, akkor a leginkább centrális összetevőként az emberlétnek mint vendéglétnek egy olyan tapasztalata mutatkozik meg benne, amelynek eredendő sajátossága a *létnek poétikai móduszként* történő interpretációja, s az ebből fakadó nyelvi felmutatás esztétikai természetű. Villányi költészete szinte a kezdetektől ebben az értelmezési és megszólaltatási hagyományban gyökerezik, s e tekintetben talán csak a figyelem fókuszáltságának fokozatos elmélyülése mutatkozik meg látható történésként.

A fokozatbeli különbség azonban a poétikai világ lassú, de folyamatos átrendeződését hozta magával, míg ez a költészet eljutott az amúgy kitüntetettként felmutatott költői létnek valami nála nagyobb létérvényesség fennhatósága alá helyezését.

Az *életeden túlra* című szöveg nyitó és záró versszakai feszes keretként rögzítik az önmagán kívüli/túli léttel szembesülő ember mindig elfelejtett és zárójelbe helyezett tapasztalatát: „*Időnként nem árt figyelmeztetni: évtizedről évtizedre / ajándékok sokaságával halmozta el a Jóisten... Nődögél a tavasszal ültetett diófacsemete. Mire dús / lombot növeszt, életeden túlra nyúlik árnyéka.*” A szövegrészletben megjelenő ajándék-motívum az egész kötet témavilágát mozgásba hozza, hiszen a verseket alkotó szókészlet meghatározó részét valójában legkülönbözőbb színekdochikus helyettesítések által e motívum nagy részletességű szétírása alkotja meg. Ez a helyettesítési eljárás legnyilvánvalóbb módon az önálló szövegalkotó ténnyé emelt növény-, madár- és virágnevekben materializálódik szinte szünni nem akaró felsorolások formájában. E tekintetben Villányinál nem textuális eljárással állunk szemben, melyen keresztül poétikusan hangzó, tematikus névkatalógusok vállalják át a szövegalkotás költői funkcióit, sokkal inkább az ajándékként adódó lét mindennapi realizmusa nyer tanúsítást a különböző életformák megnevezett konkrétságában: „*Már csak kétszáztizenötöt kell aludnod, s virul a kert / szélére gondolt vérmogyoró, Carmen vérborbolya, / vérszilva, / kékszakáll, cserszömörce, puszpáng, / mályva, gyöngyvirágcserje, illatos lonc, rózsalonc, / szárnyas kecskerágó, / kikeleti bangita, aranyvessző, / seprűzanót, pompás jezsámen.*”

Ez a felsorolás és a fentebb idézett *életeden túlra* című szöveg is az egyedi életnek azt a minősített sajátosságát dramatizálja, melynek léttörvényeiben az egyén örökül kapja a természeti totalitást, és benne élve, benne állva saját élete munkájaként örökíti azt tovább, azaz a vendégség idejét tölti benne. Az ajándékként ültetett csemetemotívum ebben az értelemben a vendéglétben betöltött helyünk átadásceremoniájának archetipusos szimbolikáját hozza mozgásba. Villányi nem az újonnan meghonosodott (meghonosított) bioetikai vagy biopoétikai esztétika konjunkturájára csatlakozik a nyelvezet és a stilisztika ilyen típusú elaborálásával, hiszen ez a költészet mindig is idegenkedett az „idők szavának” kikiáltott irodalmi beszédmodok divatjától. A Kosztolányi-életmű világának beíródása a kötetbe a Villányi-féle költői reflexió természetéből fakad, melyben a megajándékozottság állapotának felismerése által egyfelől minden bizonyos bizonytalanná válik, másfelől minden bizonytalan, elképzelhetetlen a lét- és öntapasztatlat lehetőségét kínálja fel.

Teljesen félreértik Villányi kötetének természetét azok a kritikák, melyek a „Műveljük kertjeinket!” közhelyszerű bölcsességének rezignált belátását a költői elerőtlenedés allegóriájának tekintik, s ezt teszik meg a kötetben kirajzolódó jelentésvilág centrumának. Egyrészt Villányi szövegeiben a kert tematizálása a képi sík látszólagos üzeneteivel szemben a metaforikus, toposzszerű jelentés kiépítés és -kisajátítás ellenében történik, hiszen Villányi kertje nem válik összefüggő világgá, nem válik a valóság modelljévé. Az egyedi lét számára ez a kert nem az ideális, hanem az aktuális valóság, s ebből fakad az a jellemző is, hogy a kerttoposz a természet pillanatnyi felvillanásainak esetleges, a kötet szerkezeti viszonyait tekintve fragmentált sorozata marad (ennek az egyik nyilvánvaló eszköze a leíró, dekontextualizáló nevesítés). Tehát az a felismerés, hogy az ember *vendégségben van* nem megoldásként vagy elérendő célként adódik, s nem is az életalakítás ideális módjának feltétele, hanem a poétikai értelemteremtés egy lehetséges útja. Másrészt a világ gondozó birtokbavételének poétikája a vendéglét éthoszának mindennapi praxisából teremődik: „Addig örülj, míg katáng, hölgyemál, varádics, boglárka, / cickafark, seprence, fecskéfű közé visz utad.” A birtokbavétel ebben az esetben a névadás, pontosabban a névkimondás gesztusán keresztül történik meg.

A Villányi-féle poétikai éthosz fontos része a valóság birtokbavételének időlegességtudata, az a belátás, hogy a vendégség nem örök, és a nyelv mint ajándék éppen most van rábízva a beszélőre. A létező valóságelemek szövegbe írással történő birtokbavétele a működő logosz eseménytörténete, mely során a nyelv a funkcióteljesítés által létrehozza önmagát, miközben az embert beágyazza a megnevezéseken keresztül születő valóság viszonyrendszerébe. A valóságkonstituáló logosz a megnevezésben gyökerezik: „Az ember tehát minden állatnak, az ég minden madarának és a mező minden vadjának nevet adott... Az lett a nevük, amit az ember adott nekik.” (Ter 2.20–21) A költészet megnevező funkciójában a nyelv által birtokba vett világalapító eseményének emlékezete és tudata őrződik meg: „*Honnan is tudhatnád, hogy egy mondatért indulsz el / a délutánba.*” A kötet első ciklusának grammatikai-retorikai polifóniáját az az osztott nyelvi regiszter adja, amelyben a fölülpoétizáló belletrizmus folyton fennakad a póre megnevezések kiejtett szóbokrain. A kötetben felhangzó lírai szövegek tehát a kölcsönös tükröztetés viszonyrendszerét működtetve ugyanúgy folyamatos áramlásban vannak, mint magának a beszédnek az énalakzatai: „*Nap mint nap megigézve áll, csak időközben fehér haja / lett a barna fiúnak.*” Amikor Kosztolányi *megbabonázva* áll a Logodi utcai lakásának ablakában, akkor a megbabonázottság annak a pillanatnak az erejéből fakad, amely a világerítés új horizontjait nyitotta fel számára. Villányi versbeszélőjének megigézettsége a különböző variánsaiban újra és újra megismétlődő pillanatok korrespondenciáiból fakad, mintha a vendéglét megajándékozottsága, gazdagsága a pillanatok bőséges kínálatában mutatná meg leginkább valódi természetét. Villányi megigézettsége pontosan azáltal kerül el a pátosz fenyegető veszélyét, hogy képei, megnevezései soha nem lépik át sajátos mikroviláguk vonatkozásrendszerét, s nem állnak össze olyanfajta nagy narratívává, amely valami felismert egész felől formálná a lírai beszédet. Poétikai értelemben tehát ebben a költészetben kimondhatatlanok Kosztolányi végső felismerései, melyek az életet „egy nagy, ismeretlen Úr” gazdag felajánlásaként teszik a világerítés alapjává. Villányi költészete a tárgystruktúrák, a jelentések, a konkrét értelemadások szintjén egy immanens világot alkot, s ebben az immanenciában hatol előre a megajándékozottság, megvendégeltség tapasztalatához.

A kötet első ciklusában hét megszólalás ad hangot a poétikai értelemadás immanencián túli horizontjának. Mind a hét mondat hangsúlyosan kérdő módban szólal meg. Az utolsó kérdés így hangzik: „*Istenről beszélni sem szabadna, csupán megélni / ajándékait?*” A kötet egészébe ágyazódva a kérdés ebben az esetben nyilvánvalóan költői, hiszen jelentésszándéka egy lényegi belátást tartalmaz, tehát elsődlegesen az állítás módusát artikulálja. Azonban

ez a transzcendencia irányába történő „túllépés” rögtön érvénytelenné válik az állítás tartalmában. „Az Istenről beszélni sem szabad” a létnek egy olyan szférájával számol, amely kívül van a *nyelviségen*, azaz a nyelv szegmentumokba tagolódo lehetséges jelentésegységén, ezért tapasztalatának egyetlen hiteles formája a megélés nyelv előtti elsődlegessége. A wittgensteini episztemológiai formula („amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell”) Villányi költészetében szinte poétikai normává válik. Költői világában a poézis transzformáló ereje mindig konkrétumhoz kötött, s a lírai metamorfózis mindig a tapasztalható tárgyiságok megmunkálása: „*Esztérgálás közben tanultál legtöbbet a költészetéről, / amikor még nem gondoltál versírásra, arányosan kell / közöleteni az anyaghoz, éppen annyit elvenni belőle, / hogy a kés nyomán szigorúan tekeredjen a fölösleg.*”

A Villányi-vers esztétikai rejtelmessége többek között éppen abból fakad, hogy a *poiesis* úgy emeli fel a valóságot az esztétikai történéshorizontjára, hogy az eljárásrendben kiinduló pontként szolgáló materialitások a lírai realizmus keretén belül tartják a szöveget. Ebből a szempontból nagyon érdekes, hogy Villányi versvilágának tárgyisága nemcsak az immanencián túlit, azaz a *theos logost* zárja ki lexikonjából, hanem a posztindusztriális-technicizált valóság tárgystruktúráit is. Ezek az elemek ugyanúgy azért nem tudnak részei lenni a versvilágnak, mert nem váltak a beszélő valóság-tapasztalatának részévé, azaz nem konkrét, empirikus részei az életvalóságnak. Tehát nem lehet „esztérgálni”, megmunkálni őket. Ebben az értelemben Villányi költésze mindig önmagára zárul, s minden autonóm alkotásra jellemzően folyamatos, jelöletlen leválasztódás és elhatárolódás a világ (és az irodalom) aktuális esemény-szerűségétől: „*Mint aki a világ idején kívül saját tempójában baktat / a hegyen, rejtelmes völgy felé ér, s úgy néz szemébe / egy tó, akárha minden reggelen.*”

A megteremtett költői világ így a reális, vagy a reálisból fikcionált immanencia világa, melyben azonban a már birtokba vett (a poétika terébe emelt) elemek többé nem veszhetnek el, nem érhetnek véget, hiszen egy nagyon tudatos elaboráció teremtette őket. Villányinál ezért nem beszélhetünk tiszta elégikumról, vagy a túit idők felé forduló „érzelgős nosztalgiáról”, rezignációról. Versvilága nem veszíti el megteremtett elemeit, melyekre később túit időként vágyakozhatna: „*Nap mint nap megigézve áll, csak időközben fehér haja / lett a barna fiúnak.*” Az idézet nagyon jól kifejezi a Villányi-poétikum konstanciáját, állandó jelenidejűségét, más szóval a túit idő folyamatos jelenbeli érvényesülését, hiszen az énben megképződő távolság (barna haj – fehér haj) pusztán fizikai eseményként felmutatva nem érinti annak lényegi valóságát: a megigéztséget. A megigéztséget pedig a megajándékozottság tapasztalatára adott reakció, az a képesség, mely révén megélhetővé válnak a létezőre öröklő hagyott ajándékok.

Szerkezetét tekintve a *mindenek előtt* című kötet két ciklusra tagolódik. Az első ciklus (*nap mint nap*) a kötet által megteremtődő kommunikatív térben látszólag a második ciklus (*mondatai közé*) beszélője számára szöveg-tanúsításként vagy a mondásának applikációjaként szolgál, amennyiben ennek beszélője szinte epikus személyiségalakzatként az első ciklusban megszólaló lírai beszélő felettés énjeként szituálódik. „*Ma már hihetetlennek tűnik, de egy időben / összetévesztettek azzal a valakivel, / aki verseiben létezett, hetet-havat összehordott / rólam.*” Tehát elsődleges olvasatban úgy tűnhet, hogy itt a biografikus én, a mindennapiság énje reflektál szatirikus, kritikus hangon az önnön poétikai valóságában megképződött énalakzatra, tehát az életet a maga esetlegességében (gyakran esetlenségében) élő empirikus létező mintegy korrigálja a költői fantáziában, vágyakban otthonosan „szédelgő”, költőien lakozó (s e lakozást komolyan vevő) énképzet idealizált valóságát. Ha így értenénk a második ciklust, akkor az egy depoetizáló „helyre állítás” műveletén keresztül a realitásban megképződő igazsághoz juttatja el a kötet olvasóját, legalábbis lehetővé teszi számára, hogy az első ciklusban kiépülő poétika terét egy ellenpont fényében tege az értelmezés tárgyává: „*Vénségére talán majd beismeri, valójában nekem / köszönhet*

mindent, ennyi szerénytelenséget / igazán megengedhetek magamnak, mert nem esett / ugyan nehezemre, de végül is miatta lakoztam / költőien.” Ebben a dialógusszerkezetben nem nehéz felismernünk a Kosztolányi/Esti Kornél-féle önkettőző alakzatot, ahol az életet poétikusan élő, de nem író Esti figura áll szemben az élni nem tudó, de folyton az életről író narrátori énnel. Ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy Kosztolányi novellaciklusában ezek a szerepek folyamatosan átáramlanak egymásba, s a szembenállásuk valójában nem igazolható különállásként: *„Nemcsak az az igazság, hogy megcsókoltunk egy nőt, hanem az is, hogy titokban vágyakoztunk rá, s meg akartuk csókolni. Sokszor maga a nő a hazugság, és a vágy az igazság”* – mondja Esti Kornél radikálisan felszámolva a valóság és a vágy/képzlet élettörténet-alakító (azaz valóságképző) szerepe közti határokat.

Véleményünk szerint Villányi kötetében is összetettebb viszonyok alakulnak ki a két ciklusban annál, hogy a sorrendiségből fakadóan (az én önkritikai/önreflexív szelleme a második ciklusban tűnik fel) azt mondhassuk, e versek beszélője a megélt/megírt évtizedek után eljut oda, hogy új perspektívába helyezze lírai énjének korábbi létmódját. A két beszélő viszonya kapcsán középpontba kerül a Kosztolányinál megjelenő, fent említett igazságproblematika. E kérdéskört tematizálja a kötet egyik legszebb verse, a *Vétkek* című szöveg, melynek nyitása és zárása pontosan világít rá Villányi költészetének alapsajátosságára: *„A vétkeimről bezzeg mélyen hallgatott, / bizonyára úgy vélte, egyik sem versebe való, / pedig számolatlanul sötétlenek, mint kertben / a vakondtúrások, hiába száműzném őket / emlékeim közül, ... hiába hirdeti önhittén, ő már mindent megírt, / ha varjakká változnának vétkeim, verseben / ott gubbasztanának az almafa összes ágán.”* Az idézetben hangsúlyosan jelenik meg a hallgatás/elhallgatás világkonstituáló attitűdje, melynek automatikus következménye a valóság idealizálása, eufemizálása. Az elhallgatás olyan szelekciós mechanizmus, amely valamiféle teleologikus szándékoltság jegyében rendezi be/át a tapasztalati valóságot.

Villányi László költészetében – vállaltan provokatív módon – már korábban megjelent az *„öröm-költészet”* tematikája, stilsztikája. A 2006-os *volna a szerelem* című kötetnek ez a központi esztétikai-szemléleti horizontja: *„Micsoda, boldog verseket, meghibbant, ez az / ember, időérzéke a nullával egyenlő, mintha / nem ebben a siralomvölgyben verné a jégeső.”* Az idézetben található kérdés azt a „korszerű” állítást implikálja, hogy nem lehet boldogság-verset írni, hiszen a tapasztalati valóság nem igazolja a benne megszólaló beszédmódot, sőt kifejezetten elutasítja a boldogságról való költői beszéd retorikáját mint anakronisztikus, romantikus exhortációt. Villányi költészete kötetről kötetre merészen száll szembe ezekkel a teoretikus természetű előfeltevésekkel (elvárásokkal), vállalva az elhallgatás, a versebe be nem írás poétikai szelekciójának szemléleti következményeit. Szövegei éppen így módon hangsúlyozzák esztétikai-nyelvi konstrukció mivoltukat, azaz szövegszerűségüket, melyek lényegileg nem íródnak vissza semmiféle empirikus valóságba. Mintha ez a költészet azt demonstrálná, hogy a valóságban *nemcsak* boldogság van, de *van* boldogság, s ez az a létregiszter ahová ez a poézis el akar jutni, hogy – vállalva az időszertütlenség kockázatát – a megszólaltatás révén legitimálja azt. Villányi finom hangú bölcsessége kötetek óta azt hangsúlyozza, hogy a megtalált, megélt boldogság mindig időszertű, mert nem a kordivatok mentén teremődik vagy nem teremődik meg.

Mindebből fakadóan, véleményünk szerint, a második ciklusban hangsúlyosan megjelenő önironia, önkorrekció nem értelmezhető az első ciklus poétikai világának tiszta felülírásaként. Már csak azért sem, mert ha megvizsgáljuk az első ciklusban működő esztétikai mechanizmusokat, akkor azonnal látható, hogy közel sem homogén, monologikus és koherens szövedékkel van dolgunk. Már a ciklus első darabja (*bizonytalanná vált*) a bizonytalanná válás állapotának megfelelően szinte prizmaként szórja szét a megszólalók és a megszólalásmódok lehetséges variációit. *„Mint amikor megmozdult a föld, s csak annyit érzékeltél”* kötetkezdő sor az aposztróphé alakzatán keresztül teremt meg a retorikai

valóságot, tehát egy dialogikus poétikai tér koordinátáit fekteti le. A második mondat: „*Július elején még nem vettem őszibarackot a piacon*” E/1-ben, az előző szöveget kitérítve a konfeszionális beszéd grammatikáját hozza működésbe, hogy a harmadik szövegegység majd ezt modifikálja az epikus E/3 narratíva megjelenése révén: „*Pillanatok sokaságát birtokolta, a késésben ért időben / állomásra állomásra.*” A kötet intonációja tehát eleve három beszédmedret nyit meg, s ez a három szöveg az egész ciklusban párhuzamosan építi a szövegvilágot. A szövegek viszonya azonban jelöletlen, s bizonyos szempontból valóban párhuzamosan futnak egymás mellett, olyannyira, hogy az egyes versek esetében a szövegintegritás vagy a szemantikai koherencia technikai elemei szinte hiányoznak. Ez a szerkezeti heterogenitás különösen akkor válik hangsúlyossá, ha a második ciklus nagyon koherens, egyetlen (hosszú) versmondattól álló szövegszerkezeteivel vetjük össze. Mintha ez a rész az előző ciklus szerkezeti szintézise lenne, egybetereli a regiszterekre osztott éntegritás polifon szövegeit, s ezen az eljárásán keresztül azonnal kezelhetővé, egyszerűsített „képletté” redukálná az ént szövegre készítő, széttartó érzelmi tartalmait.

Véleményünk szerint ennek a szerkezeti-formai játéknak nagyon fontos poétikai üzenete van. Az első ciklus minden darabja öt mondatból áll, s mindegyik a fent bemutatott hármas tagolású meder valamelyikébe tartozik. A kétszeres sortávolsággal elválasztott egységek megbontják a kontinuos szövegfelületet, s ebből (is) fakadóan nem jön létre összefüggő szemantikai tér, azaz olyan tartalomegység, ami a versalakzatban nyerne formát. Ugy érezhetjük, hogy a mondások egy nekik rendelt keretben szabadon járnak-kelnek – távolságuk mértékétől függően hol érintve, hol elkerülve egymást. Ezt a „szabadmozgás-képletet” erősíti az a textuális tény is, hogy több szöveg egymással konfrontálódó, sőt egymást cáfoló szövegegységet is bent tart a terében. A már többször idézett *megigézve áll* című vers második egységének állítása: „*Már csak dereng, ki is volt az a valaki, aki a másik / életemet élte*” nyilvánvalóan szemben áll a szöveget záró mondással: „*Nap nap után megigézve áll, csak időközben fehér haja / lett a barna fiúnak.*”

A grammatikai-retorikai parallelizmus azt a szemléleti belátást formalizálja, hogy az öröm vagy bánat, a szépség, a boldogság, a szomorúság s a léleknek mindazok az érzelmi tónusai, amelyeket Augustinus *distentio animi*-ként nevez meg, nem állandósíthatók, nem kiterjeszthetők az életidő nagyobb szakaszaira, hiszen egy-egy pillanat vagy pillantás hozza létre őket. Ebben az értelemben az első ciklus szövegegységeinek többsége valójában egy sajátos pillantássorozat önálló pillanattá rendeződött diszkrét eleme. A szövegegységek között ily módon megképződő hiány, textuális szakadás döntő jelentőséggel bír, hiszen a forma szintjén a poétika terébe vont életvalóság hiányainak, szakadásainak a reprezentációjaként értelmezhető. „*Hatalmas evezősapásokkal vitt a vízen, de hiányzott / a csónak, s két karja volt az evező*” – az ugyanúgy *talált* című szöveg negyedik pillanata jól megjeleníti az egész kötet valóságérzékelésének ezt a sajátosságát, amennyiben képi világában hordozó nélkül (fundamentális hiányban) születik meg a cselekvés pillanatának extázisa. Még összetettebbé válik a hiányérzet különössége azáltal, hogy a képben megjelenő cselekvés ágense jelöletlen, kimond(hat)atlan. Tehát a csak a szövegértésnek felületes szintje érzékelheti a *nap mint nap* ciklus poétikáját reflektálatlan és túlzó érzelmvallomásnak, melyeket a második ciklus felülír, és a mindig ironikus utólagosságból fakadóan a valódiság depoetizált nézőpontjába ágyaz.

Ezekben a szövegekben eleve nem a falusi-természeti létidill romantikus organikussága képződik meg, hiszen a beszélők kölcsönös egymáson *kívülsége*, párhuzamossága ezt a világtételezést eleve lehetetlenné teszi. A koherencia hiánya a képi, szerkezeti, tartalmi elemek közt a létezésnek azt a tapasztalati tényét „viszi színre”, ami leginkább a lírai beszédben tud kifejezést nyerni, hogy az élet mindennapiságában, tagolatlan ismétlődéseiben az ezekből felvillanó „erőtéljes pillanat” felforgató hozadéka válhat maradandóvá,

életszervező múlttá (emlékké) és jelent alakító tapasztalattá (élménnyé). Valójában ezek a különálló nyomok, jelek a korábban tárgyalt vendéglét érzékelhető üzenetei, ajánlatai, s ezek észrevételezése pedig magának az életidőnek a ritmizálása, az idő kitöltése.

Érdeemes kissé részletesebben kitérni a két szintaxisának poétikai szerepére is. A második ciklus minden verse nagy gonddal szerkesztett egyetlen versmondatból áll. Ezek mindegyike kijelentő mondat, valamiféle utólagosság, felülpozicionáltság bizonyossága szólal meg bennük. Ezt az érzetet erősíti a mondatok grammatikai koherenciája is. Ezzel szemben az első ciklus szövegei gyakran tartalmaznak befejezetlen, csonka mondatokat. A *saját életedbe* című szöveg tematizálja is ezt a (Villányinál már korábban megjelenő) grammatikai sajátosságot: „*Ezúttal nem téveszted el a peront, évekig bolyongtál, / de most saját életedbe érkezel, kiegészülnek időről időre / félbehagyott mondataid.*” A félbehagyott mondatokból történő építkezés a szöveg ígérete ellenére („*kiegészülnek félbehagyott mondataid*”) mindvégig megmarad a ciklusban, jelezve a nyitászövegben rögzített „bizonytalan-ná vált minden”-érzés következetes jelenlétét. A lezáratlan mondat Villányinál olyan nyelvi redukció, ami többnyire hiányteremtő funkciót lát el, s a világban tapasztalható összerendezhetetlenség nyelvi képleteként áll elő, hiszen a nyelvi egység nem teremti meg a maga kontextusával a konnektorait. Így a szövegbe tagolódás helyett önmagába zárul. Véleményünk szerint ez a struktúra is a pillanatot/pillantást reprezentálni szándékozó poétika eszközeként érvényesül: „*Mint aki a világ idején kívül saját tempójában baktat / a hegyen, rejtelmes völgy felé ér, s úgy néz szemébe / egy tó, akárha minden reggelen.*”

Mondhatnánk, hogy kötetben szinte önálló tematikát képviselnek az elmúlásversek, de a fent bemutatott szerkezeti párhuzamosság miatt nem lennének pontosak a kötettel szemben, de hangsúlyoznunk kell, hogy a *mindenek előtt* nagyon finoman építi ki azt a beszédmedret, melyben az elmúlásérzettel születő hang megszólalhat. Ez a szólam nem válik dominánssá, nem él az érzelmi hatáskeltés eszközeivel. Úgy szólal meg, mintha a beszélő *belebolyongana* a neki rendelt elmúlásba, és azt – mint a vendéglét oly sok felkínált tartalmának egyikekét – fogadja.

A *veri álmodat* című versben a kötet egyik legszebb mondásegysége – e poétika praxisához hűen – epikus álmokképként látatja és teszi történéssé az elmúlás egyszeri, jövőbeli pillanatát: „*Hiába megyek át a túloldalra, kanyarodom egy másik / utcába, hallom a csörgést mögöttem, egyre közelebb. A / kereszteződésnél utolér, hátrafordulok: egy ember övén / töméntelen mennyiségű kulcs billeg. Vajon melyiket / nyújtja majd felém. Milyen ajtót nyit?*” Ez a sokfelől és sokféle olvasható szöveg bravúrosan modellezi Villányi e kötetének finom váltásokban realizálódó polifóniáját, s a szemlélet szintjén ragadja meg a vendéglét emberének a felé érkezővel szembeni bizalmát és nyitottságát. De Villányi új verseskönyve mindenekelőtt: igazi, poézist érvényesítő költészet.

(Kalligram Kiadó, 2020)

Kiss A. Kriszta

Hitelesíteni a megkérdőjelezést

Milbacher Róbert: Angyali üdvözetek

Keresztelő Szent János halála majdnem olyan ismert (ha nem ismertebb), mint szeplőtelen fogantatása. Valószínűleg még azok is számos olyan műalkotást láttak, amin Salomé egy tálcán tartja a próféta levágott fejét, akik magukat az evangéliumokat nem olvasták (mellesleg a Szépművészeti Múzeumban is megtekinthető ennek a bibliai epizódnak egy igen híres ábrázolása, Lucas Cranach 16. századi festménye). Ezt az evangéliumi történetet veszi alapul és a levágott fej motívumából indul ki Milbacher Róbert új regénye, az *Angyali üdvözetek*. Miután a 19. század közepétől elkezdtek nem toposzként, hanem az újraírás tárgyaként tekinteni a Bibliára, elterjedtté vált a parafrázis mint irodalmi műfaj. A magyar irodalomban is számos olyan szöveg foglal el kiemelt helyet, amely egy jól ismert bibliai történetet interpretál, többnyire nem az eszmei rokonságra helyezve a hangsúlyt. Ezek közül a legismertebb talán Babits Mihály *Jónás könyve* és Mészöly Miklós *Saulusa*, amelyek (csak hogy számos erényükből néhányat említsek) „kortársainkká”, modern emberekké tették Jónás prófétát és Pál apostolt pszichéjük kidolgozásával, cselekedeteik, motivációik, küzdelmeik kifejtésével. Milbacher is hasonlóképpen közelebb hozza a 21. századi olvasó világvégéhez Zakariást és Erzsébetet, Keresztelő Szent János szüleinek történetét – azonban az eszmei rokonság szempontjából az említett két szövegnél még tovább merészkedik: olyan módosításokkal él a kanonikus evangéliumokhoz képest, amelyek alapjaiban véve kérdőjelezzik meg a keresztény vallás legfőbb pontját, nevezetesen, hogy nem a názáreti Jézus az emberiség megváltója, nem az ő keresztre feszítése hozta el számunkra az üdvözülést, hanem Keresztelő Szent János lefejezése. Ebben a regényben nem hangzik el János legismertebb mondata, miszerint „Én ugyan vízzel keresztellek titeket, de eljön az, aki erősebb nálam, és én még arra sem vagyok méltó, hogy saruja szíját megoldjam: Ő majd Szentlélekkel és tűzzel keresztel titeket” (Lk 3,15). Keresztelő Szent János nem előhírnöke a Messiásnak („kiáltó hang a pusztában” Jn 1,23), hanem ő a megváltó, eredettörténete pedig az örömhír maga.

A szerző első kötetében (amelyet akár nevezhetnénk a dilógia első részének is, hiszen ugyanazon a helyszínen, ugyanazokkal a szereplőkkel dolgozik az *Angyali üdvözetek* egyharmad részében), a *Szűz Mária jegyesében* már megismert falu népe a regény kezdetekor azon aggódik, mi történhetett az Esperes fejével, mi lehet az oka annak, hogy így végezte, valamint azon is, hogy a sekrestyés

Pista felelősségre vonható-e. Pista vallomása nem tartalmaz igazi magyarázatot, mégsem lesz belőle komolyan vehető gyanúsított, főleg azért nem, mert olyan szavakkal írja le az Esperes hozzá intézett kérését (hogy halála után vágja le a fejét), amelyet magától nem használna („Ebből az árnyékvilágos dologból tudták a rendőrök, hogy igazat mondhat a Pista, mert olyat azért ő magától nem tudott volna kitalálni, vagy pláne mondani, hogy *árnyékvilág*.” 9.). Ezen a ponton kezdődik a regény egyik legjelentősebb és az egész szövegen végighúzó problémaköre: az igazság keresése, a szavak hitelességének kérdése, vagyis a számos elbeszélő és azok hallgatóinak kapcsolata, kételkedése vagy éppen bizalma.

Három nyelvi regiszterben íródott és három párhuzamos történetet tartalmaz az *Angyali üdvözlések*. Az első egy szakrális hangnemű, paragrafikus álevangélium Teofilus tollából, aki Lukács evangélista tanítványa volt, és aki bizonyára ebben a szövegüniverzumban is azonosítható azzal a Teofilussal, akinek Lukács az általa lejegyzett evangéliumot, illetve az *Apostolok cselekedeteit* ajánlotta – ha így olvassuk, egy plusz értelmezést nyer ez a sík: az eredeti evangélium, amit tanítója „kétségtelen valóság”-ként nevez meg (Lk 1, 4), nem volt elég Teofilusnak, további kérdések gyötörték, így inkább megírta a saját változatát (ezzel utat nyitva a kötet azon karaktereinek, akik a kutatást, a kíváncsiságot és a képzelőerőt választották a hit és a dogmák helyett). A második egy Kádár-kori – változó, hogy mikor Pista és mikor a falusiak fókuszából szóló –, profán nyelvi regiszterben elbeszélte történet, a harmadik pedig egy regényesített álevangélium, amelyet egy szekta tanítványainak narrációjában olvashatunk. Bár ennek a hangneme is inkább szakrális, mint profán, az elbeszélés módja nem egyházi szövegre, hanem annak parafrázisára emlékeztet. Továbbá ez az egyetlen sík, amelyben az elbeszélő héber helyesírás szerint használja a tulajdonneveket (pl. Zecharja, Eliséva, Mirjam, Jisraél, Jerusalajim), amely egyrészt praktikussá válik, amikor a szűkszavú, paragrafikus álevangélium és a terjedősebb, profánabb álevangélium történéseinek egymástól való eltéréseit akarjuk meghatározni. Másrészt viszont azt is mutatja, mely történetet melyik korban és milyen nyelvi közegben adták át a hallgatóságnak, illetve az olvasóknak – ezzel is mutatva, hogy a regény három különböző szövegsíkját elsősorban a befogadók és a továbbadók felől érdemes megközelíteni. Ha a harmadik sík narrátorainak szavait vesszük alapul, miszerint a Keresztelő Szent János eredetét tárgyaló iratokat „kétes információkból állították össze az olyan írástudók, akiknek szemmel láthatólag egyetlen szándékuk a valóság elkendőzése vagy – ha másképp nem ment – teljesen meghamisítása lehetett” (15.), az első sík paragrafikus álevangéliuma is egy másolatot imitál csupán. Ezek az írástudók az évek során bizonyára nemcsak az iratba foglalt eseményeket hamisították meg (létrehozva az olvasóban egy alapvető bizonytalanságot, amely csak tovább fokozódik később), hanem mindig az éppen használatos nyelvet vették magukra. Így az itt olvasható szöveget egy olyan imaginárius másolatnak tekinthetjük, amely az „eredeti” hamisítása, korszerűsítése. A regényes álevangélium síkján a tanítójuk által átadott történetet többes szám első személyben, névvel nem rendelkező tanítványok belső fokalizációjából olvashatjuk. Az ő időbeli beágyazottságuk egy félmondatból határozható meg: „úgy tudtuk róla [a tanítóról], hogy tanúja volt azoknak a lett dolgoknak, amik bekö-

vetkeztek” (17.), és közeük is pozicionálható: egy szekta, amely a Hamis Tanító (vagyis Jézus) templomai, egyháza (vagyis a kereszténység) elől különül el és vitatja meg saját hitének alaptörténetét – nyelvi regiszterük tehát ezzel magyarázható. A falusi síkon pedig annak a kivonatát olvashatjuk, hogyan beszélt el Pista mindazt, amit az Esperestől hallott, valamint a falusiak azt, amit az Esperesről hallottak. A különböző nyelvhasználatok, az eltérő műfajokba való illeszkedések és az azok között való lavírozások az eddigi Milbacher-szövegekhez hasonlóan hitelesek, meggyőzőek, így az elismerésen túl nem is részletezném tovább – úgy gondolom ugyanis, hogy aki a szerző eddig megjelent két kötetét olvasta, nem feltétlenül lepődik meg legújabb kísérletének sikeres kivitelezésén. Emiatt számomra nem is a szövegnek ez a tulajdonsága volt a legkiemelkedőbb, hanem a különböző, megbízhatatlannál megbízhatatlanabb narratív síkok egymás mellett húzódása, azok eltérő voltának folyamatos érzékeltetése, máskor pedig tudatos egymásba mosása.

A szerző nem egyszerűsíti le az olvasó dolgát azzal, hogy homodiegetikus elbeszélőkkel dolgozik, így a regény mindössze három síkra osztása is méltatlan szimplifikálásnak tűnik egy narratív elemzés során. A falusi történet magját két elbeszélésaktus alkotja: az, amely során az Esperes Pistát „tanítja”, illetve amikor Pistából a kocsmában kitör mindaz, ami aztán elindítja a „kíváncsiságlavinát” – ezen a szintéren a főszerepet a regény végére átveszi tőle Titi –, de ezeket a konkrét elbeszéléseseményeket a szövegben nem találjuk meg, mindössze azok kivonatát (visszautalnék itt a már említett bizonytalanság fokozódására). Emellett olvashatjuk egyrészt Pista kommentárjait arról, hogy mit gondol az Esperestől hallott történetről – amely véleményformálás szintén kettéválk, mert van, amit megtart magának, és van, amit továbbad a kocsmabeli hallgatóságnak –, illetve a falusiak kommentárjait ahhoz kapcsolódóan, amit Pistától hallanak és az abból kiinduló analógiákat. Az álevangéliumra rezonáló falusi események a szent és a profán közötti különbséget prezentálják, többek között Irénke és Tégli Feri bácsi története nyomán, amelyből megtudjuk, hogy Elisévához hasonlóan Irénkének sem született gyermeke, és Zecharjához hasonlóan Tégli Feri bácsit is ápolnia kellett a feleségének öregkorára – a regényes álevangélium szerint Zecharja Isten büntetése miatt került ebbe a helyzetbe, amelyet hitetlen kérdésével érdemelt ki, Tégli Feri bácsi pedig combnyaktörése miatt szorult rá addig elnyomott és megszegyenített felesége segítségére. Egymásra vonatkoztatható ez a két történet abból a szempontból is, hogy mindkét női karakter a férje árnyékában élt azok megnyomorodásáig, és új életre keltek, amikor tőlük függött a túlélésük: Eliséva kizárólag akkor beszélt szabadon házasságuk során, amikor Zecharja képtelen volt arra, hogy félbeszakítsa, Irénke pedig szinte örömmel fogott bele házasságának ennek az új epizódjába. Az analógiák mellett a fő száltól látszólag függetlenebb történeteket is elmesélnek a falusiak, amelyek időnként egészen addig bosszantóan terjedelmesnek tűnnek, amíg rá nem jövünk, hogy azok is szerves alkotóelemei a cselekmény kiteljesedésének. Ilyenek például az Esperes múltjáról szóló mendemondák (amelyeket végül Titi próbál meg hitelesíteni állítólagos „biztos forrásai” alapján), valamint a parókiára érkező „zsidóforma” emberrel való kapcsolata – ez utóbbi kifejtése során tájékozódik végre az olvasó arról, az

Esperes milyen forrásból értesült erről az álevangéliumról (ám itt is jóformán csak következtetni, találgatni lehet, illetve elhinni Titinek, hogy az Esperes fiatalok között egy egyházi kollégiumban ismerkedett meg a név nélküli, állítólagos zsidóval, aki feltette neki azokat a kérdéseket, amelyek aztán nem hagyták nyugodni, és amik elindították az eretnokség útján). Továbbá arról is tudomást szerzünk – bár ezt már nem Tititől tudjuk meg, hanem olvasói többlettudásunk segít annak kikövetkeztetésében, hogy –, mik voltak azok az iratok, amiket Pista (tartalmukat nem értve) másolgatott.

Mivel Pista tagja ennek a közösségnek, nem tér el tőlük abban, hogy saját életére vonatkoztatja az Esperestől hallottakat, még alkalmazza is az alapvetően bibliai mondásokat (pl. „Mindennek megvan a maga ideje és rendje” (26.) – Préd 3) hétköznapi, profán szituációkra. Ezek a mondások és kifejezések nemcsak a hatóságokkal hitetik el ártatlanságát, de a falu népe is azért hisz neki, mert ezzel a viselkedéssel válik leginkább látványossá, hogy ismétli csupán az Esperes által elmondottakat. Ami persze nem jelenti, hogy az olvasó is ezen az állásponton marad: hiszen mégiscsak egy kocsmában, fröccsözés közben, igen zaklatott állapotban adja elő Pista a hallottakat. Így többszörösen is megbízhatatlan elbeszélővé válik: az alkohol miatt könnyen eshet túlzásokba, a saját maga által is számos alkalommal kifogásolt emlékezőtehetsége okán pedig kihagyhat fontos információkat, összekeverhet dolgokat. Ő maga (épp ahogyan a falusiak sem kérdőjelezik meg az ő szavahihetőségét) ugyancsak retorikája, szép beszédmódja miatt hisz az Esperesnek. Pista részéről nem is volt kérdés a tanításaiban való bizalom, annak ellenére, hogy egy idő után még neki is feltűnt, olyan történeteket hall, amelyeket elsőáldozása, bér málkózása során másképp ismert meg, valamint az is feltűnik neki, hogy az Esperes egyre jobban kezdi elveszíteni a külvilágot, és megállapítja, hogy kezd úgy viselkedni, mint a történetében szereplő pap, Zecharja: nem eszik, olyan, mintha a napfény éltetné, és egyre kevesebbet kommunikál. Igen gyenge előképzettségük következtében a falusiak serege (Pistával az élen) nem csatlakozik azokhoz a karakterekhez (Teofilushoz, a tanítványokhoz, a „zsidóforma” emberhez és az Espereshez), akik megkérdőjelezik az eljűk történetek hitelességét. A szavak jelentéseiben bizonytalanok ugyan (lásd: „szentesek”, „misézések”, „epilepsziaféle”), de a saját értelmezésük mellett a végletekig kitarának – ellentétben a regény harmadik síkjának elbeszélőivel, a tanítványokkal, akik magabiztosan ismerik a szavak jelentését, de csupán azért ragaszkodnak az elhangzottak igazságához, mert „mindenki pontosan tudta, hogy akkor aztán végképp nehezen lehetne megindokolni, hogy mégis mit keresünk itt, messze a világ zajától” (18.), ha nem hinnének a tanítójuknak.

A szöveg(ek) tartalma(i) voltaképpen az összes lehetséges alkalommal variálódott, „csonkult” vagy kiegészült történet(ek) – amely az alapján alakult, ki mit hitt el az éppen aktuális elbeszélőnek, valamint ő maga mit engedett át a „szitáján” (ilyen vagy olyan okokból), s mi mindent képzelt hozzá ahhoz, amit eredetileg hallott. Nemcsak a leginkább adott, két megbízhatatlan narrátorra, Pistára és Titire kell itt gondolnunk (akiknek saját befogadóképességük, az alkoholszintjük és a közönségük elvárásai, reakciói is módosíthattak a történeteiken: „A Titi meg egyre inkább nyeregben érezte magát, és már azt se lehetett tudni, hogy

mennyit hallott tényleg az Icuka nénitől és mennyit tett hozzá a maga eszétől az Esperes történetéhez.” 191.), de még az Esperes is bocsátkozott találgatásokba („mást nem nagyon tudott mondani az Esperes se, minthogy [Zecharja] talán legföljebb fényből élt” 120.), illetve azt sem tudjuk, mit tett hozzá saját maga a „zsidóforma embertől” hallott történethez, amikor azt Pistának adta át – hiszen róla is elmondhatjuk, hogy zavart állapotban volt már élete végére. A Bibliából eredeztethető „tamáskodik” szó (amely Tamás apostol nevéből származik, aki kételkedett Jézus feltámadásában) mintájára Milbacher nyomán megalkothatjuk a „teofiluskodik” szót is, amely nem feltétlenül azt a hitet fedti le, amely azt vallja, hogy nem Jézus, hanem Keresztelő Szent János volt a Megváltó (hiszen arra már van egy név, ők a mandeusok), hanem azokat a személyeket, akik nem elégednek meg *egyetlen* történettel, azzal, amit elmondtak nekik, hanem valami másfajta igazságot keresnek, nyomoznak utána, és nem riadnak meg a „mi lett volna ha?” kérdésektől sem („Különben is azt tanította, hogy nemcsak az számít, hogy hogyan is volt valójában, hanem az is, hogy hogyan lehetett volna?” 19.)

A már említett első és harmadik sík (vagyis a paragrafikus és a regényesített álevangélium) közötti eltérések egyik leglátványosabb és legizgalmasabb példája Mirjam alakja és életének itt bemutatott szakasza. A Mirjam név a Mária héber eredetije, Zecharja és Eliséva fiatal szolgálólánya tehát ebben a történetben az a Mária, aki az eredeti evangéliumok szerint a Megváltónak adott életet. A paragrafikus sík valamivel közelebb áll a Bibliában olvasható történetekhez: ezek szerint Mária a hatodik hónap táján meglátogatja Erzsébetet és csak a születéséig marad vele. A regényes álevangéliumban azonban már az elejétől fogva fontos szereplőként jelenik meg Mirjam, és mindvégig az idős házaspárral él – ha nem szemfüles az olvasó, sokáig talán nem is gyanakszik, hogy *arról* a bizonyos Máriáról van szó, hiszen egyszerűen csak „kis árvaként”, „távoli rokonként” van megjelölve, nincs szó a Józseffel való jegyességéről, saját örömhíre pedig hipotetikusan jelenik csak meg (ezzel is kisebbitve Jézus rangját Keresztelő Szent Jánoshoz képest). Az *Angyali üdvözlések* cím többszáma az első síkban nem a János és Jézus születését bejelentő két üdvözlést jelöli, hanem János születésének dupla üdvözlését: elsőként az apának, másodikként az anyának szólót. A harmadik síkban ugyan mindkét gyermek eljövételére vonatkozik a cím, de az evangéliumtól merőben eltérő módon: a testiség jelenléte (Zecharja „rohama”, Mirjam rettegése az ismeretlen férfitől, majd a rátörő vágy, a megmagyarázhatatlan láza, motyogása) kíséri végig ezt a két angyali üdvözlést, amelyek tehát nem a klasszikus értelemben vett örömhírek, hisz mindkettő igen kellemetlen élményekkel, eszméletvesztéssel, emlékezetkieséssel jár. A Mirjammal történt események néhány ponton találkoznak ugyan az általunk jól ismert, vallásunk alapjául szolgáló történettel: megszáll egy betlehemi istállóban Heródes elől menekülve, a regény legvégén pedig megszüül egy gyermeket, de nem szeplőtelenül, és a nevét sem említik a tanítványok, így homályban marad, hogy a „két lehetséges” Messiás közül melyik gyermeknek adott életet.

Amikor azt hinnénk, hogy a számos megbízhatatlan narrátorral már „kibékültünk”, és hátterüket ismerve már csak rendkívül óvatosan fogadjuk be az információkat, a regény megérkezik a leginkább zavarba ejtő pontjához, amikor

is önmagát kérdőjelezi meg. A harmadik sík kilencedik fejezetében Zecharja felébred a kómaszerű állapotából, hangja visszatér, és számonkéri Mirjamon, miért hagyta Jánost idegenek között, aki azonban értetlenkedve néz rá („A rémült kicsi lány odaugorva a másik oldalról karolta át ezt a szerencsétlen öregembert, aki épp az imént vádolta meg valamivel, amiről mit sem tudott.” 199.). A templomi látomástól/rohamtól olvasottak eszerint Zecharja lázámaiban szerepeltek csupán (látványos bizonyítéka ennek még Eliséva meg nem változott állapota, ráncos arca, ősz haja), és egy bolond öregember érthetetlen prédikálásának tekintik szavait az őt hallgató emberek – akárcsak az Esperest, akit végül ki is átkoztak az egyházból. Kiközösítettségük azonban nem akadályozza meg őket abban, hogy üdvözülésükben bízzanak – és a regény fő üzenete talán éppen ebben rejlik: amennyiben hiszed azt, amit állítasz, nem törődve a többség ellenkező véleményével, akkor részed lehet saját igazságod kiteljesedésében.

(Magvető Kiadó, 2020)

E számunkat nyomta és kötötte a Print 2000 Nyomda Kft.

print 2000

NYOMDA KÉTKÉCSKEMÉT

6000 Kecskemét, Nyomda u. 8.

Tel.: +36 76 501 240; Fax: +36 76 501 249

E-mail: info@print2000.hu

www.print2000.hu

Folyóiratunk megjelenetését az Emberi Erőforrások Minisztériuma és a Nemzeti Kulturális Alap támogatja.

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Alap